

LUTHER, ZIJN WEG EN WERK

door

Dr. W.J. KOOIMAN

Hoogleraar te Amsterdam

**UITGEVERIJ W. TEN HAVE N.V. - AMSTERDAM
TWEEDE DRUK
1954**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012**

INHOUD**VERANTWOORDING**

- 1. GELOFTE**
- 2. HET KLOOSTER**
- 3. DE OPEN DEUR**
- 4. DE AFLAAT**
- 5. THEOLOGIA CRUCIS**
- 6. VERHOOR**
- 7. GEDULD**
- 8. DISPUTATIE**
- 9. DE UNIVERSITEIT**
- 10. HUMANISME**
- 11. VRIJHEID**
- 12. DE BUL**
- 13. WERELDPOLITIEK**
- 14. NAAR WORMS**
- 15. VOOR DE RIJKSDAG**
- 16. HET EDICT**
- 17. DE VERDWIJNING**
- 18. "MIJN PATMOS"**
- 19. BIJBELVERTALING**
- 20. RADICALISTEN**
- 21. KOM TERUG EN HELP ONS**
- 22. HET ROER IN HANDEN**
- 23. OPBOUW VAN DE KERK**
- 24. HET JUISTE MIDDEN**
- 25. UITGEZOCHTE CHRISTENEN**
- 26. VRIENDSCHAP**
- 27. EEN NIEUW LIED**
- 28. DE WAANZINNIGE VORSTEN**
- 29. DE HEMELSE PROFETEN**
- 30. DE OPSTANDIGE BOEREN**
- 31. BRUILOFT**
- 32. HET GEZIN**
- 33. KERKELIJK LEVEN**
- 34. DE VERBORGEN GOD**
- 35. PROTESTATIO**
- 36. HET SACRAMENT**
- 37. CONFLICT MET ZWINGLI**
- 38. DE GEKNECHTE WIL**
- 39. DE LITURGIE**
- 40. DE PREEK**
- 41. DE BIECHT**
- 42. OP DE COBURG**
- 43. HUISVADER**
- 44. TURKEN EN JODEN**
- 45. AANVECHTINGEN**
- 46. VAN CONCILIES EN KERKEN**
- 47. DE WERELD EN GODS RIJK**
- 48. LUTHERS POTRET**

VERANTWOORDING

De lezer vindt hier de toespraken over Luther's reformatorsche werk en theologie, die ik van oktober 1953 tot oktober 1954 op zondagavond voor de microfoon van de N.C.R.V. heb gehouden, als eerste serie in een rubriek "Weg en werk der kerkhervormers".

Nu de verschijning van dit boekje samenvalt met de vertoning van de film over het leven van de Hervormer, welke door de Amerikaanse Lutherse kerken werd vervaardigd, kwam het de uitgever goed voor, het te illustreren met een aantal opnamen uit dit filmwerk. Ze geven een zo getrouw beeld van de historische situatie, dat dit volkomen geoorloofd mag heten.

De belangstelling voor Luther's leven en leer, vóór de oorlog reeds groeiende, is daarna groter geworden dan ooit en zij omvat een veel breder kring dan vroeger.

Ik noem, daar de vorm van dit geschrift geen speciale verwijzingen toeliet, de titels van enkele werken, waaraan ik veel te danken heb. Eerst twee Amerikaanse: Roland H. Bainton, *Here I stand* (1951) en E. G. Schwiebert, *Luther and his times* (1950). Vooral de levendige, goed gedocumenteerde biografie van de hand van Bainton gaf mij op menig punt een vingerwijzing. Helaas schiet het boek ten opzichte van Luther's theologie op verschillende punten tekort.

Twee studies uit Engeland helpen ons hier verder: Philip S. Watson, *Let God be God* (1948) en Gordon Rupp, *The Righteousness of God* (1953).

Van de vele geschriften, die in Luther's geboorteland na de oorlog verschenen, noem ik er drie: Heinrich Bornkamm, *Luthers geistige Welt* (1954²); Hanns Lilje, *Luther, Anbruch und Krise der Neuzeit* (1946) en Karl August Meisinger, *Luther, die deutsche Tragödie* (1953).

Ten slotte twee onderzoekingen van Zweedse herkomst: Gustav Törnvall, *Geistliches und weltliches Regiment bei Luther* (Duitse uitg. 1947) en Vilmos Vajta, *Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther* (1952).

W. J. KOOIMAN.

1. GELOFTE

Een drukkend warme zomerdag, juli 1505. 'n Eenzame jongeman wandelt langs een bospad, dicht bij het dorp Stotternheim in Saksen. Aan z'n kleding kun je direct zien: dat is een student. Stellig op weg naar de academiestad Erfurt. Maar hoe komt hij hier, midden in het zomersemester? Zo gemakkelijk is dat toch niet, om vrij-af te krijgen uit het streng gereguleerde leven aan de universiteit en in het studentenhuus? Heeft de jonge student Luther een bijzondere reden gehad om zijn ouders te bezoeken? Moeilijkheden? We weten het niet, maar het is niet onwaarschijnlijk.

Pas heeft hij de inleidende universitaire studie voltooid en werd als één van de besten van zijn jaar magister artium. Nu liet hij zich inschrijven voor de rechten. Als alles goed gaat wordt hij straks publiek notaris in Eisenach of Eisleben, of krijgt hij een baan aan het hof van de keurvorst in Wittenberg. Maar het gaat niet goed. En dat zal ook wel de reden zijn dat hij een extra reis naar huis ondernam.

“Ik had veel met de tentatio tristitiae te doen”, zegt hij later - met de “aanvechting van droefenis”. Hij leed aan depressies. Men kan het niet afdoen met de opmerking: ontwikkelingsstoornis. Hij was ten slotte 21 jaar. Evenmin kan de verklaring in een manisch verschijnsel gezocht worden, al zal hij zijn hele leven sterk aan stemmingen onderhevig zijn. Een man van zo grote en constante geestelijke werkkraft is geen patiënt. Er zit meer achter. Hij zit met zichzelf in de knoop. En hij heeft daarin met God te doen. Men kan dat wel psychologisch verklaren. Zijn afkomst, zijn opvoeding, zijn milieu. De spanningen die de middeleeuwse kerk opzettelijk bevorderde door beurtelings te spelen op de snaar van de angst voor de hel en op die van het verlangen naar de hemel.

Zijn natuurlijke aanleg, door een diepe religieuze hartstocht gekenmerkt, deed hem reeds jong met intense aandacht kijken naar zo'n houtsnede waarop Christus als Rechter van de wereld werd voorgesteld. Majesteitelijk zit de heerser op de regenboog. Uit zijn rechteroor bloeit een lelie; daaronder wandelen de verlostten, door engelen geleid, naar het paradijs. Uit zijn linkeror steekt een zwaard in de lucht, teken van het oordeel dat voltrokken wordt aan wie ter linkerzijde gevonden worden. Ze worden door de duivelen bij de haren uit hun graven getrokken en zonder pardon of vorm van proces in de vlammen van de hel gegooid. Met grote ogen had hij als jongen op die prent zitten turen. Hij heeft het nooit vergeten.

Tentatio tristitiae, aanvechting van droefenis, angst voor de uitverkiezing: waar hoor ik, aan de rechter- of aan de linkerkant?

Snel betreft de lucht boven Stotternheim. Een wilde wind steekt op, een hevige regen barst los. Een vlam en een slag tegelijk. Luther valt neer. Hij steekt de handen omhoog: “Help mij, heilige Anna, ik zal monnik worden!”

Met de heilige Anna was hij van kindsbeen af vertrouwd. Zij was naar de traditie de moeder van Maria, de grootmoeder van Jezus; deze drie vormden in de heiligencultus in Duitsland een drieëenheid, werden ook vaak zo afgebeeld. Anna heeft Maria op schoot en die weer het kind Jezus. Zij werd in Saksen in het bijzonder vereerd. De mijnwerkers hadden Anna als patrones gekozen en Luther's vader was een kleine mijn eigenaar. “De heilige Anna was mijn afgod” zegt Luther zelf. Aan haar deed hij zijn gelofte: ik zal monnik worden. 't Is alsof ze hem reeds vaak had aangekeken en gezegd: doe dat nou, Maarten - de enige manier om zeker te zijn van je zaligheid. Christus, de heilige Rechter, heeft hem bijna doodgebliksemd. Hij voelt de klauwen van die griezelige duivels al in z'n bruine, kroezige haren grijpen. Maar Anna gaf hem nog een kans. Hij zei: ja, heilige Anna, ik zal het doen.

Die gelofte kon niemand meer losmaken, tenzij Christus Zelf.

Prof. Post uit Nijmegen heeft enige tijd geleden een studie gepubliceerd: “De roeping tot het kloosterleven in de 16^e eeuw”. Ze is op statistieken gebaseerd en geeft veel interessante cijfers en gegevens, speciaal uit de Nederlanden, maar de verhoudingen hebben in Duitsland stellig niet veel anders gelegen. Hij komt tot de conclusie dat de meeste jonge mensen, die in die eeuw in het klooster traden, dit deden op gezag van hun ouders of voogden - en waarlijk niet altijd vrijwillig. Heel vaak hebben de ouders zich op die manier gemakkelijk van de kinderen afgemaakt, al zullen velen tegelijk overtuigd geweest zijn, dat hun zonen en dochters op die wijze het beste 't doel van het leven konden bereiken.

Met Luther was dat niet het geval. Zijn vader was erg boos en ook z'n moeder vond het verdrietig. Ze hadden zich zoveel voorgesteld van hun jongen, de enige van de familie die studeerde. En hij had hen op hun oude dag zo mooi kunnen onderhouden. Hier ging een man zelf in het klooster, welbewust. En toch gedwongen. Toen het weer goed werd tussen hem en z'n vader zei hij: “Vader, ik werd door een verschrikkelijke verschijning van de hemel geroepen. Ik werd immers geen monnik uit eigen vrije wil of keuze en nog veel minder om lekker te eten of te drinken, maar toen ik door een vreselijke angst des doods plotseling omgeven werd, deed ik gedrongen en gedwongen een belofte”.

Het was een vlucht. Ongetwijfeld. Maar hij werd gejaagd. Iemand zat hem achterna. En hij wist niet beter te doen dan achter de muren van het Augustijner Eremietenklooster te kruipen. De heilige Anna had met dat klooster speciale relatie. Een zgn. Annabroederschap, 'n gebedsgemeenschap van leken, was nauw aan dat klooster verbonden. Zij zou hem daar nabij zijn. Daarom brak hij zijn belofte aan haar niet, ook al namen z'n vrienden met tranen in de ogen afscheid van hem en zeiden anderen dat hij gek was.

Wie in het ordekleed stierf, kon naar het oordeel van de vromen van die dagen zeker zijn van z'n zaligheid. Er was een verhaal van een Cisterciënzer monnik die op zijn sterfbed, in z'n koorts, zijn habijt afwierp. Bij de deur van het paradijs werd hem de toegang geweigerd: hij zag zijn broeders in de vreugde, maar hij had geen kleed en mocht niet naar binnen. Slechts door het persoonlijk ingrijpen van de H. Benedictus kreeg de man gelegenheid om naar de aarde terug te keren en zijn kleed te halen. Zulke verhalen berusten op de mening die ook Thomas van Aquino uitsprak, dat het aantrekken van het monnikengewaad beschouwd mag worden als een tweede doop, die, evenals de eerste, de zondaar in de staat van de onschuld stelt.

Als hij alle vragen van de prior beantwoord heeft en zich bereid verklaard alle smaad en last van dit leven te dragen, wordt Maarten Luther van zijn studentenkleding ontdaan en met het voorlopige kloosterkleed omhuld. In kruisvorm ligt de jonge monnik uitgestrekt op de grafsteen van één van de felste vervolgers van de Boheemse ketter Johannes Hus. De prior intoneert: “Zegen, Heere Uw knecht”. “Hoor, Heere”, zingt het koor, “ons hartelijk smeekgebed en verleen genadig Uw zegen aan deze Uw dienaar, die wij in uw heilige naam met het gewaad van een monnik hebben bekleed....”

Het heeft Luther later veel moeite gekost dat gewaad af te leggen. Hij heeft er lang mee rondgelopen, ook toen hij eigenlijk al geen monnik meer was. Hij is diep met het monachale leven samengegroeid, dieper dan menigeen die er niet aan dacht het klooster te verlaten. Deze man ging tot het eind de weg die de middeleeuwse Kerk hem wees; dat doende ondervond hij, dat het niet de weg naar de hemel was. Men heeft het vergeleken met Abraham: Abraham overwon het mensenoffer slechts door

bereid te zijn zelf zijn zoon te offeren. En met Paulus: Paulus werd van het Joodse wettische leven bevrijd door zijn poging om alle gerechtigheid van de wet te vervullen. Zo begon de Reformatie met de daad van een man die deed wat de Kerk hem zei: zoek in het klooster je rust en je heil. Want ook van zijn roeping tot het klooster geldt, wat hij zei van zijn verzet tegen kerkelijke theorieën en praktijken van zijn dagen: God heeft me er ingeleid als een paard met oogkleppen voor.

2. HET KLOOSTER

De 17de juli 1505 was achter de magister artium en aankomende juridische student, Maarten Luther, de poort van het Augustijner klooster te Erfurt dichtgegaan. Een nieuwe wereld gaat open, met veel pijn.

Toen hij zich meldde, had de prior hem volgens voorschrift van de orde o.a. deze drie vragen gesteld: Bent u een lijfeigene? Hebt u onbetaalde schulden? Lijdt u aan een verborgen kwaal? Nee, antwoordde de jonge man, nee, nee. En toch - een beetje dieper gezien had hij drie keer ja moeten antwoorden. Hij was een slaaf, er was een schuld en een kwaal. Dat was juist de reden, waarom hij hier kwam. Maar daarover werd verder niet gepraat. Het zou wel blijken. Gedurende het proefjaar ging alles goed. "In het eerste kloosterjaar houdt de duivel zich altijd koest" zegt hij later. In ieder geval was het noviciaat voor hem een rustige tijd. Hij had vrede met dit leven, de vele godsdienstige oefeningen, het regelmatig deelnemen aan de gebedsuren in de kloosterkapel, het praktische werk. De tucht, de meditatie, de gemeenschap van de broeders deden hem goed. Hij was overtuigd te gaan op de weg die de heiligen gebaad hadden en die hem in de hemel zou brengen. En toen de dag van de gelofte kwam, was er niemand die bezwaar had: de novicemeester niet, noch de prior, de broeders niet en hijzelf allerminst.

Het zou misschien alles ook langs het gewone pad van de rustige dagorde en de serieuze scholastieke studie verder gegaan zijn, als er niet een dag was gekomen, dat de bliksem weer vlak naast hem insloeg en nog wel twee keer pal op elkaar. Luther was door de prior - en dat was in verband met zijn voorbereidende universitaire studie logisch - voor het priesterambt bestemd en hij zou, na de wijding en een serieuze voorbereiding, zijn eerste mis celebreren. Zoiets is natuurlijk voor iedere geestelijke een geloofsproef. In dit sacrament toch is de omgang tussen God en mens toegespitst tot het uiterste: de mens, die als priester het offer voor God volbrengt, handelt rechtstreeks met de Almachtige.

Heel het ingewikkelde ritueel had Luther uit het handboek van Gabriel Biel tot in de puntjes bestudeerd. Diep beseftte hij de ernst en de heerlijkheid van deze roeping. De kloosterklok had geluid. De kerkgangers, kloosterlingen en familieleden, waaronder zijn vader, die zich met hem verzoend had, zijn gezeten. Het koor zet in: "Zingt de Heere een nieuw lied". Daar staat de jonge priester voor het altaar en reciteert de voorgeschreven tekst. Tot hij komt aan de woorden: "Wij offeren U, de levende, de ware, de eeuwige God". "Op dat moment", zegt hij later, "werd ik getroffen door een grote schrik. Ik dacht: met welk een tong moet ik zulk een majesteit aanspreken, als een mens in tegenwoordigheid van een aards vorst reeds moet beven? Wie ben ik, dat ik mijn ogen tot de goddelijke majesteit durf opheffen? Engelen omgeven hem, op zijn wenk beeft de aarde. En zal ik, ellendige, kleine dwerg, zeggen: ik vraag u om dit of dat? Want ik ben stof en as en vol zonde - en ik spreek tot de levende, eeuwige en ware God!"

Nee, niet door bezwaren tegen de mis als zodanig werd hij weerhouden; van protest

tegen de kerkelijke leer van de transsubstantiatie (de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus), van twijfel aan de realiteit van de herhaling van het offer van Golgótha is geen sprake - integendeel, juist omdat hij van harte gelooft, dat hij hier als priester een macht uitoefent die zelfs aan de engelen is voorbehouden, juist omdat hij hier als priester staat van aangezicht tot aangezicht tegenover God, probeerde hij weg te lopen en hij zou ook weggelopen zijn, als zijn benen niet te veel hadden gebeefd. De vrees voor het eeuwige, de ontzetting voor het heilige troffen hem als een donderslag.

Men kan dit middeleeuws en primitief noemen. De moderne mens moest wat voorzichtiger zijn met zulke gemakkelijke reacties. Wie zich er van af probeert te maken met de opmerking dat zulk een panische schrik alleen mogelijk is in de sfeer van het magische, waar natuurlijke elementen als met goddelijk manna geladen worden gedacht, gaat aan het eigenlijke voorbij.

Hier is een mens, die beseft wat het is schepsel te zijn. Luther zelf gebruikt het woord "aanvechting", dat is om zo te zeggen zijn eigen, particuliere woord. Hij wordt aangepakt, heen en weer geschud, vastgehouden. Alle levensvertwijfeling en doodsangst is in dit woord samengevat. Hij ligt onder, iemand heeft hem bij de keel. In wiens greep is hij? Geldt het een beproeving van God - of is hij reeds een prooi van de duivel?

En in die onzekerheid kwam een tweede slag. Met wankelende gang kwam hij aan tafel. Er was een feestmaaltijd voor de jonge priester. Daar zaten de monniken en de gasten. Daar zat zijn vader. Beangst voor het contact met de goddelijke Vader, hoopt hij op de steun van zijn aardse vader. Als die nu eens zei: Maarten ik moet erkennen dat je gelijk had toen je in 't klooster ging, dan zou alles nog goed zijn. Luther was zeer op zijn vader gesteld. Hij was blij dat diens boosheid voorbij was. En als een kind dat om een pluimpje bedelt, vraagt hij, als allen gezeten zijn: Vader, waarom hebt u zich er toch zo tegen verzet, dat ik monnik zou worden - vindt u nu zelf ook niet, dat het een goed en goddelijk leven is? Ik ben er door een stem van de hemel, die me in het onweer riep, ingekomen. Men moet Gods wil toch gehoorzaam zijn?

Dat was teveel voor Hans Luther. Hij was gekomen en hij had het meegemaakt. Maar er mee eens? Nee. En tot schrik van alle geestelijken en kloosterlingen, gasten en familieleden barst hij los: Jij - want toen Maarten magister werd, had hij hem met u aangesproken uit eerbied voor de wetenschap, maar nu is het weer jij - weet je niet wat er in de Bijbel staat? Dat je je vader en moeder moet gehoorzamen. Daarvan ben je in ieder geval zeker; wat die stem in het onweer betreft, die kan evengoed van de duivel als van God geweest zijn. Pats, dat was de tweede slag vandaag.

En welke van die beide slagen was nu van God? Luther weet het werkelijk niet. Hij zal er voorlopig ook wel niet achter komen. Zijn twijfel gaat niet over de vraag of God wel bestaat, of er wel een boze macht is. God is er en de duivel, daaraan heeft voor Luther als man van zijn tijd nooit enige twijfel bestaan. Maar de demon kan zich kleden als een engel des lichts. En rondom de heilige God is diepe duisternis. Daar kon de jonge priester niet meer uit komen.

Hij heeft een weg gezocht, om een antwoord gevraagd met lichaam en ziel. Hij vastte; soms was hij drie dagen zonder een kruimel brood. Hij waakte. Hij las en studeerde. Hij bad. Hij bedelde. Hij legde 's nachts de dekens af en bevroor bijna. Hij kastijdde zich. Dat alles gaf wel een zekere voldoening, maar geen uitzicht. Hij wilde zichzelf klein krijgen, aan eigen ik versterven, maar hij kreeg er geen vrede mee. "Ik heb me bijna doodgemarteld - vergeefs." Wie zegt, dat uit deze zelfkastijding blijkt, dat hij wel bijzonder veel misstappen moet hebben begaan en dat dit wel in verband zal staan met zijn sexuele leven, is geen antwoord waard.

Ja, hij had een onbetaalde schuld. En hij had ook een verborgen kwaal. Maar die schuld had hij niet bij z'n vrienden of in een kroeg. En die kwaal kon geen dokter genezen of zelfs maar constateren. Ook was hij geen vrij man, zoals hij gezegd had. Hij was slaaf. Hij zat vast. En het ergste was; dat diezelfde Heere, Die hem gevangen had genomen en in kettingen gezet, hem (zoals hij dat later aan Erasmus voorhoudt) steeds weer opdrachten gaf om op te staan en te gaan werken in Zijn dienst. En hij kon immers niet? Hij zat immers vast in de klem van die Heere Zelf?

Een wonderlijke meester. Erasmus begreep dat niet. Erasmus vond: een nog wonderlijker theoloog, die zulke dingen denkt van zijn God. Maar Luther zegt: je weet eigenlijk nog niet wie God is, Erasmus, omdat je nog nooit tegen Hem gevloekt hebt. Je hebt nog nooit gezegd: u bent geen God, maar een duivel. Want daar moet je doorheen, om te weten wie God is.

3. DE OPEN DEUR

Tweemaal was de bliksem ingeslagen in het leven van de jonge Luther, eenmaal onderweg en eenmaal toen hij bij het altaar stond en door de heiligheid van God blind werd geslagen. Nu moet hij een moeilijke weg gaan om tot het licht te komen. Hij is gevangen in het claustrium van de schrik des Heeren, opgesloten binnen donkerder muren dan die van het Augustijner klooster. Dit is de centrale vraag: hoe kom ik er uit? Hoe krijg ik een genadig God?

Hier is iemand die ontdekte, dat hij zichzelf niet kan redden. Hij kan niet uit zichzelf komen. Hij beseft dat een mens in laatste instantie gebonden is aan, gevangen in zijn eigen ik. Luther heeft voor het begrip “zonde” een omschrijving die dit duidelijk maakt: dat de mens is “incurvatus in se”, zoals Augustinus dat zag: een gekromd mens, toegebogen naar zichzelf; dat hij zijn middelpunt vindt in zichzelf, draait om eigen ik, dat is zijn zonde. Alle verborgen bindingen en motieven vinden hun centrum en hun uitgangspunt in de zelfzucht. Hij heeft langs alle wegen geprobeerd “uit zichzelf te komen”, verlost te worden van de schuld van het egoïstisch bestaan. Goed zou een mens pas zijn als hij uit vrije wil en met vanzelfsprekende vreugde een volkomen zuiver leven leidde. Wie doet dat? En wie kan dat?

Met ongelooflijke ernst heeft hij alle vroomheidsoefeningen uitgevoerd, welke de middeleeuwse kerk de mens, die bezorgd was om zijn ziel, aanbood. Luther verstond het monnikendom nog geheel als refugium van de ziel, wijkplaats ter verkrijging van het eeuwig heil. Geen van de mogelijkheden tot zelfonderzoek liet hij ongebruikt, maar geen gaf hem rust. Want het ging bij hem om een van die beslissingen waarbij het niet aankomt op menselijke inspanning, omdat het gaat om een nieuwe manier van leven. En dat moet geboren worden.

Hij koos zich 21 heiligen, drie voor elke dag van de week. Hun goede werk, hun voorbede zouden hem moeten helpen. Maar het waren anderen, toch vreemden, ze bleven tussen God en hem in staan, niet-mens en niet-God; ze konden wel een relatie leggen, maar ze konden niet werkelijk vertegenwoordigen, de mens niet bij God en God niet bij de mens. De hemelse helpers weigerden hem hun dienst.

Met beide handen greep hij de gelegenheid aan om naar Rome te reizen, de heilige plaatsen te bezoeken, een generale biecht te doen. Zo al niet ontuchtend, in ieder geval teleurgesteld kwam hij terug. Deze sfeer, waar de religie verzakelijkt was en de dienst van God tot een bedrijf vervallen, stond hem tegen, hij kwam er geen stap mee verder, integendeel. Nooit heeft hij vergeten, hoe hij gehoopt had hier, bij de hoge geestelijkheid, een biechtvader te vinden die hem helpen kon. Maar hij werd uitgelachen, hij was veel te serieus, hij kon de misliturgie niet afraffelen, zoals men

dat in Rome gewend was. En hij hoorde dingen uit het leven van de Renaissance-pausen, die hem diep verschrikten. Toch twijfelde hij niet aan de Kerk en haar weg ter zaligheid.

Al wat de middeleeuwse vroomheid aan middelen bood gebruikte hij: Bijbel en brevier, zelf onderzoek en oefening, biecht en boete, hij putte ze uit. Met een laatste ernst heeft hij gevochten om God, de ontmoeting en de bevrijding. De weg van de scholastiek, die het wezen van God en mens doorvorst, gaf hem geen uitzicht. Hij bewandelde het pad van de mystiek, omhoog stijgend tot de toppen van de extase. Uitgeput kwam hij terug, en had God niet gevonden. De *tentatio tristitiae* wilde niet wijken, de angst om zijn zonden, de vrees om Gods gerechtigheid hield hem onder.

Hebben we hier met een ziektegeval te maken? Hij is er in ieder geval dichter aan toe zenuwpatiënt te worden dan geloofsheld. Een mens die vecht om zijn bestaan voor God, die beseft dat hij verloren is als hij geen antwoord vindt.

In het klooster te Wittenberg, waar hij na de reis naar Rome werd geplaatst, lag in de Zuid-Westhoek een kleine, verwarmbare torencel tussen de slaapzalen en de brouwerij. In dat eigen kleine kamertje, waar hij als subprior mocht wonen, heeft het zich afgespeeld. Hij had de theologische studie achter de rug. Von Staupitz, de generaal-vicaris van zijn orde, fijne pastorale figuur, had de jonge monnik aange-wezen als zijn opvolger in het hoogleraarsambt aan de Wittenbergse universiteit. Het ging om de leerstoel voor de Bijbelse exegese. Stellig hoopte hij, dat het geregelde werk, de voortgaande studie van de Schrift, de noodzaak om anderen met het Evangelie te dienen, deze zoeker helpen zouden. Zes uren aaneen had deze eenmaal bij hem gebiecht. Nu moet het ophouden, had de biechtvader gezegd: biechten schijnt voor jou nog nodiger te zijn dan eten en drinken. En hij had besloten deze broeder, die teveel met zichzelf bezig was, een baan te geven, waar hij daar minder tijd voor zou hebben. Dat was een moedige daad, om een man, die op het punt stond een zenuwinstorting te krijgen, zulk een post te geven. Geen verzet baatte. Een monnik heeft aan zijn overste te gehoorzamen. Luther gehoorzaamde aan meer dan zijn overste. En daar is hem toen, bij de exegese van de Bijbel, maar een existentieel bedreven exegese, het licht opgegaan. Het zat ten slotte vast, het zette zich vast op één woord: Gods gerechtigheid. “Ik stond maar, zegt hij in één van zijn tafelgesprekken, en klopte, of er niet iemand was om open te doen en er was niemand die opendeed.” In een laatste benauwdheid voor de verdoemende rechtvaardigheid van de Eeuwige brak hij tot de bevrijding door. Luther ontdekte door Schrift met Schrift te vergelijken, dat Paulus met het woord *justitia* niet die gerechtigheid bedoelt, die God van de mens eist, maar de rechtvaardigheid welke Hij de mens, die hij op genade of ongenade aan Hem overgeeft, ten deel doet vallen.

In de voorrede op zijn verzamelde werken, een jaar voor zijn dood, heeft de oud-geworden Reformator die avond beschreven, waarop hem het antwoord gegeven werd. Men kan het vergelijken met de bladzijden waarop andere groten in het rijk van het geloof van hun ontmoeting met God verteld hebben, een Augustinus in zijn belijdenissen, een Pascal in zijn memoriaal. Nu nog is het aangrijpend het verslag te lezen.

Het is het relaas van een wetenschappelijke vondst en het getuigenis van een mens die gered werd. “Ik haatte dat woord “gerechtigheid”, het vervloekte en verdoemde mij. Ik zei tegen God: houdt U dan nooit op mij te plagen met uw toorn? Maar ik hield niet op te bonzen tegen dat woord van Paulus: de rechtvaardige zal door zijn geloof leven. En ineens zag ik het: wij leven, wij leven niet door ons doen maar door Gods schenkende gerechtigheid in Christus. Toen werd die tekst van Paulus mij tot een *porta paradisi*, tot de deur van het paradijs.”

Luther heeft ervaren dat een mens in deze wereld geen veilig tehuis heeft, dat hij radicaal bedreigd is en nergens beschutting kan vinden. Hij heeft ervaren, dat het God Zelf is, Die hem in de vertwijfeling werpt. Toen, weerloos in het gericht, is hem een rechtvaardiging ten deel gevallen, die niet van deze wereld is. Door Christus is hij gered. Zo werd het gericht zijn heil en het kruis gezegend. Een mens wordt slechts mens in deze ontmoeting, waar God hem aanspreekt, oordeelt en begenadigt. Hij zegt ergens: Als een mens onder een boom schuilt voor een onweer (we denken onwillekeurig aan wat hijzelf als student meemaakte) en de bliksem slaat in, dan is die boom geveld en de man is dood. Maar de gespleten boom ligt open naar boven en de dode heft het aangezicht naar de hemel.

Van wat hij ontdekt heeft, kan hij op college niet zwijgen, al moet het alles theologisch nog worden verwerkt. Ook op zijn werk als predikant in de stadskerk, als subprior in zijn klooster en districtsvicaris van zijn orde valt het licht dat door de open poort scheen. Een monnik in Memmingen, die door geestelijke oefening en goede werken in 't reine tracht te komen met God, vertelt hij van zijn ervaring. "Ik heb zelf ook aan die waan, ik mag wel zeggen waanzin, geleden. Ook nu heb ik die strijd nog niet uitgestreden. Daarom, mijn lieve broeder, wend je tot Christus, de gekruisigde. Leer Hem lofzingen en, aan jezelf vertwijfelend, tot Hem zeggen: "U, Heere Jezus, bent mijn rechtvaardigheid, ik ben uw zonde. U hebt het mijne als het uwe aangenomen en mij het uwe gegeven. U hebt aangenomen dat wat U niet was en mij gegeven dat wat ik niet was." Het Evangelie van de "zalige ruil tussen de ziel en haar bruidegom Christus".

4. DE AFLAAT

De tijd, die in Luthers leven verliep tussen de avond dat hem in zijn studiecél de "poort van het paradijs" openging en de dag dat hij zijn 95 stellingen aansloeg aan de poort van Wittenberg's slotkerk, was een incubatietijdperk. Dat wil dus leggen, dat we er niet veel van weten, omdat er niet veel naar buiten gebeurde.

Naar binnen gebeurde er des te meer. Luther behoorde tot die mensen, die zich lang bezinnen voor ze een belangrijke stap doen. Die doen ze dan schijnbaar plotseling. - En dan wijken ze niet meer terug.

Tussen de exegetische ontdekking omtrent de rechtvaardiging door het geloof en het verzet tegen de aflaat liggen vier, misschien vijf jaar. In die tijd concentreerde broeder Maarten zich op zijn directe taak. Die lag in de kloosterorde, waar hij een leidende functie had, in de stadsgemeente, waar hij meediende in prediking en zielszorg - maar die lag toch bovenal in de universiteit. Daartoe was hij geroepen: docent in de Bijbeluitleg - dat was zijn ambt.

Het liefst had hij zich zijn verdere leven in teruggetrokken studie gewijd aan het onderzoek van de Schrift en de kerkvaders, maar zijn ambt riep hem naar de kathedra. Als vakman was hij verplicht de nieuwe visie, die hij gevonden had, door te geven en hij deed dat in zijn colleges over de door hem zo hoog geschatte brieven van Paulus, "brieven, waarin een OMA zou kunnen verdrinken, laat staan ik arme vlo".

Zij beet zich vast in zijn werk en klemde zich in uren van twijfel aan zijn roeping. In de herfst van 1515 brak een zware pest uit in Wittenberg. Zal hij de stad verlaten? Hij schrijft aan zijn vriend Lang in Erfurt, die dit noodzakelijk schijnt te vinden: "De wereld zal niet vergaan als broeder Maarten omkomt.... Ik ben hier geplaatst en mag niet weglopen, omdat ik een belofte van gehoorzaamheid heb gedaan, tenzij dezelfde autoriteit, die mij beval deze positie in te nemen, me zou opdragen te vertrekken. Niet dat ik niet bang ben voor de pest (ik ben de Apostel Paulus niet, alleen maar iemand

die college over hem geeft), maar ik hoop dat de Heere mij van vrees zal bevrijden.” Zo stond hij niet alleen tegenover de pest, maar tegen alle dreigende gevaren. En wachtte op het bevel van de hoogste Autoriteit. Bang, maar bereid.

Voorlopig beperkte zijn optreden zich dus tot zijn eigenlijke vak. Zijn doel was de vernieuwing van de theologische opleiding: een verleggen van het accent van de scholastieke leer en de kerkelijke juristerij naar de Bijbel - en een uitleggen van die Bijbel op een nieuwe, levende wijze, van uit het middelpunt van de rechtvaardiging door het geloof, zoals hij dat bij Paulus gevonden had.

Hij zag wel dat er allerlei misstanden waren in het kerkelijk en maatschappelijk leven. Inzonderheid de gevaren van de laat-middeleeuwse aflaatpraktijk, waar hij in Wittenberg middenin zat, ontgingen hem niet. Hij wees daarop ook in zijn preken met grote ernst. Maar om er openlijk tegen op te treden - nee, dat lag niet op zijn weg.

Zijn taak lag in de studeerkamer en de collegezaal - hij moest het hart van het Evangelie weer openleggen en laten kloppen; dat eiste veel studie en gebed. Als dat centrale weer in orde kwam, zou de rest wel volgen, kerkelijk en maatschappelijk leven zouden de consequentie moeten trekken.

Daarom worstelt Luther in zijn Bijbelexegese met de scholastieke leer, met Augustinus en de mystici om de diepste waarheid van de Heilige Schrift: De mens is zondaar in heel zijn existentie als hij geconfronteerd wordt met de levende God, hij heeft geen andere levensmogelijkheid dan door het geloof in Gods genade, hij moet van dag tot dag vernieuwd worden door Christus' persoonlijke tegenwoordigheid.

Aan de rand van zijn college-dictaten heeft hij allerlei scherpe opmerkingen gezet betreffende misstanden in het canonieke rechtswezen en de cultus, de ongeestelijke gezindheid van de kerkelijke leiders, de arrogantie van de monniken, het bijgeloof in de gemeenten; ook over de zelfzucht van de vorsten, de wereldsgezindheid van de juristen, de luiheid van de arbeiders. Maar het merkwaardige is, dat we deze opmerkingen alleen vinden in zijn eigen handexemplaar; in de dictaten van de studenten, voor zover ze bewaard zijn gebleven, lezen we van dat alles niets. Hij hield zijn verontrusting nog voor zich, slikte zijn kritiek in, niet omdat hij bang was, maar omdat het de aandacht kon afleiden van de kern van de zaak.

Dat juist is het eigenlijke van Luther's Reformatie, in tegenstelling met allerlei andere pogingen tot hervorming voor en na hem, dat deze niet haar oorzaak vindt in verzet tegen bepaalde misstanden - maar een geheel nieuwe manier van leven bedoelt.

En toen hij zich eindelijk, gedrongen door zijn ervaringen in het pastoraat, wel moest gaan bemoeien met de aflaatkramerij, deed hij dat niet in het openbaar, maar door academische thesen - en hij richtte zich in deze 95 stellingen tegen het hart van het kwaad, meer dan tegen de verkeerde praktijken van deze handel. Het was hem daarbij allerminst te doen om een publieke beweging te ontketenen. Dat kan men nog eerder leggen van de academische stellingen tegen de Aristotelische Scholastiek die hij een paar maanden eerder, 4 sept. 1517, had rondgezonden aan de theologen van verschillende universiteiten, hen uitdagende tot een openbaar debat. De enige keer dat Luther met vooropgezette bedoeling een offensief plan oprolde. Hij verwachtte er veel van. Maar er kwam geen reactie, zijn plan mislukte.

Hoe anders ging het die 31e oktober van hetzelfde jaar. Er was niets demonstratiefs in het optreden van de jonge professor, die, vergezeld van zijn assistent Johannes Agricola, zijn “thesen om de waarheid aangaande de aflaat aan het licht te brengen” ad valvas bevestigde op de openbare aanplakplaats, de deur van de Slotkerk. Over vagevuur en aflaat bestond nog geen afgerond dogma, geen officieel vastgestelde leer. Wie daarover een academische disputatie wenste, deed niets onbehoorlijks of

ongehoords. Hij was ook waarlijk niet de enige die in verzet kwam tegen wat er de laatste tijd in het aartsbisdom gebeurde. De jubelaflaat die nu weer uitgegeven was, nominaal voor de bouw van de St. Pieter in Rome, ergerde menigeen, al was het dan vooral om het feit dat er zoveel geld over de grens werd gepompt. Het hield maar nooit op, je kon om zo te zeggen wel aan de gang blijven met dat kopen van loten voor kerkbouw en allerlei andere goeie doeleinden. Ook weegt voor Luther zwaar, dat een man als Tetzl openlijk beweerde: wie aflaten koopt, doet beter dan wie aalmoezen geeft aan de armen.

Maar dat alles is voor hem toch geen hoofdzaak. Wie zegt, dat hier de oorzaak van het optreden van deze professor ligt, zoals dat vooral in de Oost-zône van Duitsland thans weer gepropageerd werd, is er naast. Om het geld ging het waarlijk niet. Dat blijkt ook wel hieruit: het verzet van Luther richtte zich ook tegen de aflaathandel van zijn eigen keurvorst Frederik (vandaar dat hij de datum 31 oktober koos, 1 november was in de Allerheiligenkerk een hoogtepunt van deze speciaal Wittenbergse verkoop) - en het geld dat de keurvorst daarmee verdiende gebruikte hij niet in de laatste plaats voor de instandhouding van de universiteit. Luther verzette zich dus tegen een inkomstenbron waaruit zijn eigen salaris werd betaald!

Nee, het ging om het hart van de zaak. Dat kerkelijke straffen door de paus worden vrijgescholden, á la bonheur, zelfs als ze tegen betaling worden vrijgescholden - maar dat men dit in verband brengt met bevrijding van de schuld bij God, dat is een verschrikkelijke misleiding van de zielen. En als dit verband niet verbroken kan worden, - waar het alle schijn van heeft - dan moet het één met het ander vallen!

Men maakt op die manier van de "af-laat" een "toe-laat" voor de zonde, zegt hij. De ware aflaat is de vergeving die God in Christus schenkt. En de ware boetedoening is niet een zaak die kan worden afgekocht, maar een strijd van het hart door heel het leven heen. In het middeleeuwse aflaatstelsel lag inderdaad het grote gevaar, dat de mens aan het ware berouw niet meer toekwam, ja dat hij die innerlijke boete als overbodig ging beschouwen. "Wie over zijn zonde werkelijk berouw heeft", zegt Luther, "probeert niet aan de straf te ontkomen, hij verlangt veeleer naar de boetedoening, om onder te gaan in Gods gericht en op te staan in zijn genade. Want vagevuur en hel - dat is het oordeel waarin de mens staat voor God. En zijn vergeving - dat is de hemel."

Daarom richt Luther's kritiek zich niet op de nevenverschijnselen. Hij wist ook wel van de geldverslindende levenswijze van Paus Leo X, van het handjeplak tussen de curie van Rome en de aartsbisschop van Mainz, die de opbrengst van deze aflaat deelden. De aartsbisschop bood 7000 ducaten - het getal van de hoofdzonden, zei hij. De tegenpartij vroeg 12.000 - het getal van de apostelen, merkte ze op. Men werd het eens op 10.000 - en geen van beide bedacht waarschijnlijk dat dit het getal van de geboden is, die ze vrijwel alle overtraden met hun gedoe. Luther wist ook van Tetzl, die geraffineerd vrome handige jongen, die zijn schandelijk spel speelde tot vlak bij Wittenberg. Maar hij achtte dat alles ten slotte onbelangrijk, vergeleken bij de grote geestelijke nood van de zielen die hier openbaar werd. Daarom moest er een theologische disputatie worden gehouden over de kern van de zaak. Want de kern van de zaak is het hart van het Evangelie.

Dat er gevaar aan verbonden was, zag hij wel degelijk. Hij zei er niets van tegen zijn collega's, liet ook niemand van tevoren het plakkaat, dat Joh. Grüenberg voor hem gedrukt had, zien. "Wel heb ik mezelf eerst neergeworpen voor God en gebeden, dat Hij met mij zou zijn", zegt hij later.

Uit zijn eigen innerlijke strijd zijn de stellingen tegen de aflaat geboren. De schreeuw van zijn eigen bange nachtwaken klinkt er in door. Daarom zijn ze zo geladen en

hoekig, wie ze leest kan nog niet aan de spanning ontkomen: de ene voltreffer na de andere.

Dat ze zo'n weerklink zouden vinden in heel Europa had hij niet kunnen vermoeden. Het ging hem, zoals een modern theoloog in een prachtig beeld zegt, als een man die in het donker een wenteltrap in de toren van een oude kerk bestijgt. In het duister tast hij naar een steun en zijn hand grijpt een touw. Hij schrikt, als hij hoort dat plotseling boven hem een klok begint te luiden.

5. THEOLOGIA CRUCIS

De renaissance-pausen bouwden in de plaats van de oude basiliek van de H. Petrus te Rome, die nog uit de dagen van keizer Constantijn stamde, de nieuwe St. Pieter. Het was een stout plan van paus Julius II. Het consistorie te Rome was zelf geschrokken van zijn eigen toestemming: een koepel als van het Pantheon zou de aardse resten van de apostelen Petrus en Paulus overdekken, een groots symbool van de eenheid en macht van de middeleeuwse Kerk.

Met de wrange humor die de geschiedenis eigen is, werd dit eenheidssymbool aanleiding tot de ergste kerksplitsing van het Westen. Het was immers de aflaat, die voor de bouw van de St. Pieter werd uitgeschreven, waardoor Luther gebracht werd tot zijn 95 stellingen, welke van zo wereldhistorische betekenis zouden worden.

Dat een groot deel van het geld voor de aartsbisschop van Mainz bestemd was, wist hij. Dat een ander, zeker niet minder aanzienlijk gedeelte, nodig was voor de krijgstochten, de spelavonden en de jachtpartijen van paus Leo X is hem stellig ook niet onbekend geweest. Maar hij houdt zich aan het nominale en hij houdt - voorlopig - de paus zelf nog buiten schot. "Men moet de Christenen leren", zo luidt één van de thesen, "dat de paus, als hij van de afpersingen van de aflaatpredikers wist, liever zou willen, dat de St. Pieterskerk tot as werd, dan dat die zou worden gebouwd van de huid, het vlees en de beenderen van zijn schapen."

Er is naast allerlei andere motieven, in de stellingen ook een verzet tegen de pracht en praal, de uitwendigheid en het werelds vertoon van de kerk. Dat heeft een diepe achtergrond. Het is meer dan een soberheidsbeginsel of een armoede-ideaal. Het hangt ten nauwste samen met wat Luther zelf in deze dagen noemt zijn theologie van het kruis. Eén van de aspecten van deze "theologia crucis", die ik hier maar even kan aanstippen, is dat God zijn werk doet in het verborgene, verkleed in het tegendeel van zijn heerlijkheid. In het kruis van Christus, in nederigheid, smaad en verlorenheid, daar waar de ergste menselijke ellende openbaar wordt, werkt hij in het verborgene, zichtbaar alleen voor het oog des geloofs, zijn heilswerk. In de verhulling van leed en gebrokenheid maakt God Zijn diepste bedoeling, Zijn eeuwige barmhartigheid openbaar. In Christus overwint Hij door onder te gaan, leeft door te sterven, En dat is nu voor goed de bestaansvorm van de gelovige en van de Kerk. Slechts waar zij één zijn met hun Heer in de gestalte van het lijden, in conformiteit met Zijn kruisgang, kunnen zij met Hem opstaan in een nieuwe levenswerkelijkheid.

Daarmee hangt samen een diepe kijk op de verborgen dingen in de geschiedenis. Niet de grote, opzienbarende gebeurtenissen en figuren zijn het, waarop het in de wereld aankomt, maar onder kruis en lijden, achter het masker van onbelangrijke acta en fata, doet God Zijn eigenlijke werk. Men kan slechts aanduiden van welk een betekenis deze gedachte geworden is voor heel de geestesgeschiedenis. Maar reeds in het gebeuren van de Reformatie zelf kunnen we zien hoe waar deze verborgen wet van God in de geschiedenis is. Het zal altijd één van de meest boeiende trekken in Luther's persoonlijkheid blijven, dat hij zich met een onbegrijpelijke, haast angstwekkende

objectiviteit bewust is geworden van zijn plaats in de wereldgeschiedenis op een dramatisch hoogtepunt - en dat hij toch tegelijkertijd volkomen nederig bleef, ja onverschillig stond tegenover zijn eigen positie. De kansen om een opvallende rol te spelen op het toneel van de Europese historie verwierp hij, zo vaak ze hem geboden werden, met grandioze vanzelfsprekendheid en hij deed in gehoorzaamheid slechts wat hij naar eer en eed van zijn vak verplicht was. Want één van de centrale punten van zijn theologie was, dat God hetgeen in de wereld onaanzienlijk is, uitkiest om er zijn majesteit in te verbergen en te openbaren - en zo hetgeen iets lijkt te schande te maken. Luther beseftte, dat hij geroepen was een wereld uit zijn voegen te lichten en hij wist tegelijk, dat hij niets was. Een professor in de exegetische "aan de grenzen van de geciviliseerde wereld" zoals hij Wittenberg graag noemde - en toch op een plaats waar vele wegen elkaar kruisen; een, zo niet het middelpunt van zijn tijd. Dit is niet anders dan een kant van de waarheid dat een mens in zichzelf niets is, dat hij moet ondergaan in Gods gericht om gered te worden.

Daarom moest Luther zich verzetten tegen de poging van de Kerk om de mens "securitas", levens-securiteit, levens-verzekering te schenken, zoals dat in de aflaatpraktijk het ergste naar buiten kwam. Men kan dat nalezen in zijn "Resolutiones", waarin hij zijn bedoeling met de 95 thesen theologisch verduidelijkt: aflaat is gevaarlijk omdat ze de zelfverzekerdheid versterkt. Werkelijke zekerheid van het heil is het tegendeel van verzekerdheid. Alleen hij die zichzelf verloren weet, wordt gered. En als men van vagevuur spreekt: "ik weet niet waar ik dat zou moeten zoeken, maar ik weet dat het in dit leven ervaren kan worden. Ik ken een mens - als Paulus gaat hij over in de derde persoon wanneer hij zijn geheimste ondervindingen blootlegt - ik ken een mens, die door zulke helse pijnen is heengegaan, zo erg dat geen tong het kan uitspreken en geen pen het beschrijven kan. Wie het niet meegemaakt heeft kan het niet geloven. Als het voortgeduurd had, al was het maar een half uur of het tiende deel van een uur, dan zou hij er aan te gronde gegaan zijn en zijn beenderen tot as vergaan. God verscheen hem in uiterste toorn en met God was heel de schepping tegen hem in opstand. Er is geen sprake van vlucht of van troost, van binnen noch van buiten." Toen hij geloofde dat hij volkomen verloren was, was hij verlost, niet door een vrijspraak van paus of aflaat, door Gods geheim - het geheim van het kruis. Daarom kan hij reeds nu zeggen: hel, vagevuur en hemel schijnen op dezelfde wijze te verschillen als wanhoop, twijfel en zekerheid verschillen.

Wat hij met de theologie crucis eigenlijk bedoelt zet de monnik-hoogleraar een jaar later uiteen op de kapittelvergadering van de Augustijner congregatie in Heidelberg. Hij maakte de reis daarheen met zijn socius itinerarius, zijn metgezel op weg, te voet, 10 dagen lopen. In één van zijn brieven maakt hij een grapje: "Ik heb de zonde, te voet te zijn gegaan, al volkomen geboet en heb daarvoor geen aflaat meer nodig, schrijft hij. Nergens zagen we een wagen om mee te liften. En dus moest ik maar verder tippelen: contritio, poenitentia, satisfactio volbrengen". Uit zo'n grapje blijkt, dat Luther zich niet krampachtig vasthield aan die aflaatgeschiedenis. Dat is al weer achter de rug.

Men zou kunnen denken, dat hij, nu heel de bewoonde wereld bezig is met de opzienbarende aanval die hij op het aflaatstelsel deed, daarover voor zijn ordegenoten nog eens een nummertje weg zal geven. Niets daarvan. Hij spreekt er met geen woord meer over. Hij verdedigt zijn diepzinnige stellingen over de theologie van het kruis - mee van het rijkste dat hij ooit heeft gezegd.

Hier worden goede werken en genade, eigengerechtigheid en de vreemde, de andere gerechtigheid, de kennis van God uit schepping en geschiedenis en die uit het lijden en kruis van Christus, voor het eerst in die felle spanning gezet, die tot het laatst de

kern van zijn getuigenis zal uitmaken.

De “theologie van de glorie” meent met speculatie over Gods onzichtbaar wezen en met prestatie van menselijke makelij een weg naar Gods hart te kunnen banen. Maar God wordt niet openbaar in wijsheid of in werk, wij kunnen Hem alleen vereren als de in het lijden verborgene. “Daarom is het voor niemand genoeg of goed God in zijn heerlijkheid en majesteit te kennen, als hij Hem niet tegelijk in zijn nederigheid kent en in de smaad van zijn kruis. Want terecht zegt Jesaja: “Gij zijt een verborgen God.” In de Resolutiones staat dit woord: “Wie op Christus gedoopt is, moet zijn als een schaap voor de slachter”. Nu denk ik nog eens terug aan die these waarmee ik begon. Zal de kerk leven, dan zullen allen die in haar leven, inderdaad als schapen moeten worden gevild. Onze huid, ons vlees en onze beenderen moeten we inzetten in de verbondenheid van het verborgen lichaam van Christus, heel onze existentie. Want alleen daarvan wordt de Kerk gebouwd, van levende stenen, van priesters die offers worden, van mensen die zich geven, om zo te zeggen, met huid en haar.

6. VERHOOR

In de zomer van het jaar 1514 reisde de Benedictijner auteur Paul Lange de Oostduitse universiteiten af om stof te verzamelen voor een nieuwe druk van Trittenheim's “De viris illustribus”, een soort middeleeuwse “Who is who”, biografisch lexicon van geleerde auteurs uit die dagen. Hij kwam ook in Wittenberg en interviewde daar verschillende beroemdheden. Ofschoon hij in zijn notitieboekje ook “coming men” placht op te tekenen, ging hij aan Luther's deur voorbij.

Een paar jaar later zouden honderden studenten speciaal voor deze professor naar de universiteit in het achterland komen. Op de Heidelberger disputatie, georganiseerd om het opkomend onweer in eigen kring te bezweren (we zagen hoe de subprior Luther daar zijn theologie van het kruis verdedigde), hadden meerdere jonge Augustijner monniken zijn zijde gekozen. Zij maakten met een gevoel van bevrijding de terugkeer mee van de natuurlijke wijsbegeerte van Aristoteles en de onder zijn invloed staande scholastieke leer van Thomas van Aquino naar de theologie van de genade van Augustinus, naar wie hun orde genoemd was, en verder naar Paulus, de apostel van de rechtvaardiging door het geloof. Men heeft met enig recht gesproken van een vernieuwing van de Wittenberger universiteit door de orde van de Augustijners, al hield de generaal-vicaris, Johan von Staupitz, aan wie Luther zoveel te danken had, zich nog op de achtergrond.

Binnen korte tijd werd de reformatie van het onderwijs, vooral in de theologische faculteit, ter hand genomen. Een exegetisch-wetenschappelijke ontdekking was het begin van Luther's optreden geweest, de vernieuwing van het theologisch en het daarmee samenhangend algemeen hoger onderwijs was de eerste stap ter hervorming van kerk en maatschappij.

Met één slag werd hier de strijd gewonnen. Niet zonder trots schrijft Luther aan een vriend: “Onze theologie en St. Augustinus hebben de leiding en heersen in onze universiteit - en dat is Gods werk. Aristoteles gaat almeer achteruit, misschien zal hij voorgoed ondergaan. Het is wonderlijk hoe de colleges over de scholastiek uit de gratie zijn. Niemand kan meer op gehoor rekenen, tenzij hij zich tot deze theologie keert, d.w.z. de bijbel of Augustinus....”

Dit ergerde vooral de Dominicanen, felle Thomisten, die de leiding hadden in naburige concurrerende universiteiten. Ook Tetzl behoorde tot hen en dat deed aan de toch reeds bestaande spanning tussen de beide monniken-orden geen goed. Het was

nog niet zolang geleden dat hun voorman Savonarola wegens zijn reformatiepogingen verbrand was. Wanneer er thans onder hen waren die zeiden: 't Zou wel leuk zijn nu ook eens een Augustijner te zien branden, was dat natuurlijk maar een grapje. Maar achter zo'n grapje zit altijd iets meer... Nu moet men inderdaad erkennen, dat de methoden, die de Dominicanen zich permitteerden om zich van Luther te ontdoen, niet bijzonder fraai waren. Daarmee bedoel ik niet, dat zij met 300 man in Frankfort aan de Oder samenkwamen om tegen de Wittenberger universiteit te demonstreren en daarbij hun ordegenoot Tetzl als een groot theoloog huldigden, terwijl ze best wisten dat hij een hoogst onbelangrijke figuur was, maar wel, dat ze vertrouwelijke gesprekken van Luther met andere theologen over de wijsbegeerte van Aristoteles en de scholastiek van Thomas achter de deur staande afluisterden en dan bovendien nog de inhoud daarvan op vervalste wijze naar Rome overbrieften. Want op grond daarvan en niet op zijn eigen geschriften, ook niet op de gegevens van zijn aartsbisschop, tegen wie hij in het krijt getreden was, werd Luther ten slotte tot notoir ketter verklaard.

Toch vergiste men zich in Rome als men meende hier slechts te doen te hebben met één van de zo dikwijls voorkomende ruzies tussen monnikenorden. Men heeft vaak gevraagd hoe het toch mogelijk is, dat de leiders in de kerkelijke hoofdstad zich zo verkeken hebben op wat daar in Wittenberg aan de hand was. Zo wonderlijk is dat niet. Niet alleen stonden de werkelijk verantwoordelijke mannen veel te ver af van het gewone kerkvolk - men moet ook niet onderschatten wat het Alpenmassief in die dagen betekende als barrière tussen Italië en het Noorden. Ten slotte was er aan het Roomse hof maar een enkeling die Duits verstond.

En daar lag nu juist Luther's kracht. Hij had haar pas zelf ontdekt. In een fel geschrift tegen Tetzl, maar ook in talloze andere pamfletten in de volkstaal. Plotseling beginnen ze los te breken als een heftige sneeuwbus, ze dwarrelen gestadig neer en bedekken de tegenstander voor hij het merkt. Hier bleek de betekenis van de boekdrukkunst voor de bewerking van de massa. Luther heeft daar gebruik van gemaakt. Hij schreef eigenlijk nooit anders dan gelegenheidsgeschriften, snelle en rake reacties van een primair reagerende geest. Met een sarcasme, soms grof, soms van fijne humor, niet zonder wat ik zou willen noemen heilige zelfspot, weet hij die toon te treffen welke bij het volk een snaar aan het trillen brengt, die niet meer zwijgen wil. "Ik ben niet zo hoogmoedig, dat ik het beter meen te weten dan alle anderen, maar ik ben nou ook weer niet zo stom, dat ik Gods Woord achterstel bij menselijke fabeltjes," "Ik zeg niet, dat ik over hoge dennen kan vliegen, maar door het dorre gras kruipen kan ik aardig goed." Deze verzekerdheid, die geen zelfverzekerdheid is, maar geloofsovertuiging, overtuiging van zijn roeping, deed hem vele harten, deed hem de strijd winnen.

Maar de invloed der Dominicaner orde in Rome was groot. Ook kardinaal Cajetanus, de knapste theoloog daar, behoorde tot haar leidende figuren. En hij juist werd door de paus afgevaardigd om Luther gedurende een te Augsburg gehouden rijksdag in 1518 te verhoren en, als hij niet wilde herroepen, gevangen te nemen en aan handen en voeten geboeid naar Rome te brengen. Het moeten dagen geweest zijn van grote spanning. Cajetanus, die de kwestie dolgraag bijgelegd wilde zien, probeerde het eerst door een afgezant. "Waar moet je blijven, als de paus de ban over je uitspreekt en de keurvorst zijn handen van je aftrekt?" vroeg hij vol verbazing. Toen gaf Luther dat kenmerkend antwoord: "sub caelo" - onder de blote hemel, onder de blote hemel van Gods genade.

De discussie, die hij de kardinaal afdwong, ging over allerlei, maar de kern was de vraag naar de schat van de Kerk. Onder de schat van de Kerk werd verstaan het surplus aan goede werken, door Christus en de heiligen verricht, en a.h.w. ter

beschikking van de Kerk gesteld om er anderen mee te dekken in hun tekort. Luther had in zijn 95 stellingen en de uitleg daarvan deze leer kort en goed verworpen. “De ware schat van de Kerk is het heilig Evangelie van de eer en de genade van God.” Zij ligt alleen in Christus en Zijn verzoenend werk, want geen heilige heeft ooit Gods gebod volkomen vervuld. Zij is niet te koop, maar wordt alleen uit genade geschonken en in het geloof aanvaard.

Cajetanus heeft op alle manieren geprobeerd de kleine man uit Wittenberg terug te brengen van zijn weg. Maar noch de indruk van het purper, noch zijn vaderlijke vermaning waren er toe in staat. Ook dreigementen met ban en interdict hielpen niet. Luther wil leven uit de schat van Christus en uit niets anders. Na twee dagen geeft Cajetanus het op. Zijn geduld is ten einde: “Ga, ga, en kom me niet weer onder de ogen, tenzij je herroepen wilt.” En terwijl hij nog eenmaal roept: Herroep! buigt Luther zich ter aarde - en verdwijnt.

Aan de avond van die dag probeert Von Staupitz, Luther's ordegeneraal, nog te bemiddelen. Maar Cajetanus wenst er niet meer op in te gaan “Ik wil met dat beest (wij zouden zeggen met die kerel) niet meer praten - hij heeft diepe ogen en wonderlijke speculaties in zijn kop.” Luther's ogen konden bliksemen. Het was de weerschijn van het hemellicht, dat vlak naast hem was ingeslagen, nu 13 jaar geleden. Dagelijks groeit nu zijn zelfbewustzijn. Zijn vermetele verachting van alle gevaren zou men trots kunnen noemen, als ze niet zo door en door gelovig en dus afhankelijk was. “Welaan, wij hebben het gewaagd in vertrouwen op de Man, de Heere Christus, Gods Zoon; Hij zal ons niet aan ons lot overlaten. Met lichaam en leven zijn we van Hem afhankelijk; waar Hij blijft zullen wij ook blijven. Ik weet niet, waarop ik anders vertrouwen zou. Daarom, als Christus leeft, zal Hij weten, dat we alles om Zijnentwille doen en lijden, wat we prediken, lezen, schrijven. De wereld weet dat en wij weten 't ook: met Hem wagen we het, Hij zal ons wel helpen.”

7. GEDULD

Had de breuk tussen Luther en zijn moederkerk niet voorkomen kunnen worden? Was er bij alle heftigheid en niettegenstaande alle fouten, die aan weerskanten door actie en reactie gemaakt werden, geen gelegenheid geweest tot een vergelijk, zodat de inzichten en de geestelijke kracht van een man als Luther, aan de katholieke Kerk ten goede waren gekomen? Had Luther, als hij werkelijk de katholieke Kerk liefhad, niet meer geduld met haar moeten hebben?

Dit zijn gedachten, die we in de jongste R.-K. geschiedschrijving van de Reformatie nog al eens tegenkomen. De waardering voor de goede bedoelingen van de Hervormer is daar in de laatste decennia zeer toegenomen. Dat hij een man was van bijzondere gaven en vroomheid wordt door verschillende Roomse kerkhistorici niet langer ontkend, evenmin als het feit, dat de Kerk zijn zaak verkeerd aanpakte, omdat de leiders zijn eigenlijk bedoelen niet verstonden. Maar - het ontbrak hem aan geduld. Had hij dat gehad, dan had alles nog terecht kunnen komen.

Nu is het een overbodig ondernemen je te verdiepen in de vraag in welk opzicht de geschiedenis anders verlopen zou zijn dan ze deed, wanneer dit of dat niet geschied ware of die en die een andere aard gehad had. Ten slotte wordt de gang van de historie op haar hoogtepunten en in haar verborgen diepten beslist door samenloop van bepaalde omstandigheden en samentreffen van speciale persoonlijkheden; het heeft geen zin te speculeren over de vraag, of dat ook anders had gekund. Niemand heeft dat in de hand - tenzij men geloven mag dat er Eén is, Die het alles in de hand heeft.

Intussen is het wel de moeite waard na te gaan of een man als Luther in de concrete

situatie, waarin hij verkeerde, inderdaad anders had gekund. Ik meen dat hij niet anders kon. Niet alleen omdat zijn roeping (zijn geloof in de taak die God voor hem had) het niet toestond. En dat woog zwaar: "Ik kan niet anders" is niet ten onrechte het woord geworden waarmee zijn eerste levensbeschrijvers hem kenmerkten. Maar hij kon ook niet anders, omdat de gang van zaken, de lijn van spel en tegenspel, dit niet toestond.

Nadat Cajetanus "het broedertje", zoals hij hem, niet alleen denigrerend maar toch ook wel een beetje gemoedelijk, noemde, verhoord had en de deur gewezen, moest hij de zaak natuurlijk doorzetten. De kardinaal was scherpzinnig genoeg om te begrijpen dat Luther gelijk had, wanneer deze zei: ik kan om mijn stellingen tegen de aflaat niet veroordeeld worden, want de leer betreffende de aflaat is nog nooit definitief vastgesteld. Reeds begin november van hetzelfde jaar 1518 kwam dan ook een pauselijke bul uit, ongetwijfeld door Cajetanus vervaardigd, waarin omtrent verschillende van de omstreden punten betreffende de aflaat de kerkelijke leer werd vastgesteld. In veel opzichten werden Luther's bezwaren daarin ondervangen. Aflaten gelden niet, zo werd hier vastgesteld, voor de schuld tegenover God, slechts voor de door de Kerk opgelegde penitenties. Niet de eeuwige straffen in de hel, slechts de tijdelijke op aarde en in het vagevuur kunnen tegen betaling worden verminderd of kwijtgescholden. En wat de laatste - de straf in het vagevuur - betreft, kan de paus niet meer doen dan door zijn voorbede bij God interveniëren op grond van de schat van verdiensten, door Christus en de heiligen verworven. Deze decretalen bedoelden inderdaad aan veel misbruiken op dit terrein een einde te maken. Wanneer ze vroeger verschenen waren, zouden ze misschien de strijd - althans op dit punt en voorlopig - beëindigd kunnen hebben. Maar er was intussen één en ander gebeurd. Luther was van ketterij beschuldigd en in Rome was het woord "ban" gevallen. Herroeping van zijn geschriften bleef geëist. "Revoco" (ik herroep), het gaat maar om 6 letters, had de legaat van Cajetanus tot hem gezegd. Zeg: ik herroep - en alles is in orde. Hij onderschatte de hardheid van het hout, waarmee hij te doen had.

Luther wilde overtuigd worden uit de Heilige Schrift. Hij wenste een open en eerlijk en werkelijk theologisch dispuut over de kern van de kwestie.

Revoco! Zulke mensen hebben Luther hels gemaakt. Hij kon niet meer terug, omdat hij al veel verder was. Gevraagd naar zijn mening over genoemd pauselijk besluit - "zijn je daardoor de argumenten niet uit de hand geslagen?" - antwoordde hij: "Er staat geen woord uit de Bijbel in". Een typerend antwoord. Het gaat waarlijk niet alleen om het afsnijden van misbruiken. Het gaat om een volledige terugkeer van kerkelijke leer en prediking naar het Evangelie van de rechtvaardiging van de zondaar. Heel de kerkrechtelijke omtuining van het sacrament van de boete is hem reeds gaan tegenstaan.

Werd er in Rome over de ban gesproken? Hij vat onmiddellijk vlam en stelt in een preek over de tekst: ze zullen u in de ban doen (uit de synagoge werpen) openlijk de vraag: hoe zit dat eigenlijk met die ban? Als de paus het recht niet heeft zielen voor eeuwig te ontbinden, heeft hij dan toch het recht behouden, ze voor eeuwig te binden? De ban, zegt hij, betekent slechts de uitsluiting uit de kerkelijke samenleving. Uit de gemeenschap der heiligen kan alleen de zonde ons bannen, d.w.z. de beslissing daarover is aan God. Als het je overkomt dat je terwille van de strijd om de evangelische waarheid in de ban geraakt, draag dat dan in het geloof. Wordt u in ongewijde aarde begraven of uw as uitgestrooid op het water - heil u! U zult de kroon des levens ontvangen.

En nu gaat het dus om de figuur van de paus. Niet om zijn kerkorganisatorische positie: tegen het ambt van een pastor pastorum, een hoogste bisschop, opziener van

de Kerk, heeft Luther zich nimmer verzet. Hij wil daarvan, als dat moet, ook veel verdragen, zelfs als daar misbruik van wordt gemaakt door de functionaris. Maar dat de paus kan dwalen moet boven alles vast staan. De waarheid kan hij dus niet bepalen. “Ik wil de heiligheid van de paus eren, maar aanbidden wil ik alleen de heiligheid van Christus en de waarheid.”

Had Luther geen geduld genoeg met de Kerk? Waarop had hij dan moeten wachten? Had hij het geduld moeten opbrengen om zich, onschuldig en voortijdig, levend te laten verbranden? Hij was er nog niet aan toe.

28 November 1518 zijn in de Kapel van het Heilig Lichaam van Christus te Wittenberg enkele theologen bijeen. Een notaris, bijgestaan door een paar getuigen, leest een acte voor. Een onbegrijpelijk stuk voor wie het ingewikkelde juristenlatijn niet verstaat. Maar wat hier gebeurt, is duidelijk: Luther beroept zich officieel tegenover de paus op een vrij concilie. Alle voorgeschreven formaliteiten worden vervuld. Hiermee is aan Rome de handschoen toegeworpen. Luther schakelt zich met deze daad in in die oude, lange strijd over de vraag, waar de laatste beslissing aangaande de Bijbelse waarheid zal vallen: in de geheime pauselijke curie - of in een openbare vergadering van de Kerk.

Keizer Maximiliaan, de oude keizer van het heilige noordse rijk deutscher Nation, was een merkwaardig man. Reeds tijdens zijn leven was hij tot een mythe geworden. Het gerucht ging, dat hij helderziende was. Dat zou men bijna geloven, als men hoort, hoe hij op een goede dag de paus waarschuwde: die Wittenberger professor is gevaarlijker dan jullie in Rome denken, terwijl hij in dezelfde tijd de keurvorst van Saksen de stille wenk geeft: pas goed op die monnik, je kunt hem nog wel eens nodig hebben in de politiek. Hier was hij helaas helderziende. En keurvorst Frederik deed, wat zijn keizer hem vroeg.

Die keurvorst zat in een uitermate moeilijke positie. Hij was goed katholiek, maar, in geestelijke zaken onzeker, ontving hij graag leiding. Mede daarom had hij de universiteit in Wittenberg gesticht, telkens weer wendt hij zich tot haar juridische en theologische faculteit om raad. Luther was één van zijn professoren, met de opdracht zijn vorst voor te lichten. Moet de keurvorst aannemen, dat zijn doctor in de Heilige Schrift op een dwaalweg is? De faculteit heeft hem niet geroyeerd, integendeel, begint steeds meer achter hem te staan. Vele theologen van elders zijn het met hem eens. Frederik wil geen ketter herbergen, maar hij wil ook niet ingaan tegen Gods Woord. En hij is het met Luther eens: het minste wat je vragen kunt is toch, dat ze je overtuigen van ongelijk. Een behoorlijke bespreking over de punten van verschil heeft niet plaats gehad. Frederik kijkt 't dus nog eens aan. Hij heeft geduld.

8. DISPUTATIE

Op het grote gedenkteken van de Reformatie te Worms staat ook keurvorst Frederik de Wijze. Hoort hij daar? Dat is nog de vraag. Wel heeft de reformatiebeweging veel aan hem te danken. Luther in de eerste plaats, al heeft hij zijn keurvorst nooit persoonlijk gesproken - ook die distantie behoorde tot de wijsheid van Frederik.

De situatie was voor hem wel moeilijk. Rome drong er zeer bij hem op aan, dat hij de handen zou aftrekken van het “duivelskind” en het “schurftige schaap” zou uitstoten uit zijn gebied. Luther besloot de moeilijkheid op te lossen en uit eigen beweging heen te gaan. Aan Spalatinus, de hofprediker, die de relatie tussen hem en de vorst onderhield, schrijft hij: “Iedere dag verwacht ik de banvloek uit Rome. Ik regel alles zo, dat ik, als dat gebeurt, gereed en bereid ben om als Abraham te gaan, ik weet niet waarheen - of liever, ik weet het heel goed, want God is overal.”

Het antwoord van het hof is diplomatiek als altijd: Wanneer u meent, weg te moeten gaan, is dat inderdaad wellicht het beste. 1 December hield Luther zijn afscheidsmaal, 's nachts zou hij gaan. Naar Parijs? Er was sprake van dat er aan de machtige Sorbonne, centrum van anti-pauselijke tendenzen, collega's waren die zich voor hem interesseerden. Gedurende de maaltijd kwam er een brief van de keurvorst: "Bent u nog niet weg?" - "Vader en moeder hebben mij verlaten", riep Luther uit, "maar de Heere neemt mij aan". Toch at hij eerst maar af. En een half uur later kwam er een andere brief: Als Luther nog niet weg is, moet hij blijven. De keurvorst heeft iets met hem te behandelen.

Er was iets gebeurd. Hier grijpt voor 't eerst de grote politiek van Europa in in de levenshistorie van de theologische professor "aan de rand van de civilisatie". 't Ging om niet minder dan de keuze van een nieuwe keizer van het Duits-Roomse rijk. De Saksische keurvorst zou daarbij een belangrijke rol spelen. De paus, die de verkiezing van Karel van Spanje wilde voorkomen, had hem nodig, dacht zelfs aan de mogelijkheid Frederik zelf als tegenkandidaat te stellen. De man, door Rome ter onderhandeling gezonden, de Saksische jonker Karl von Miltitz, is niet zo belangrijk als hij vaak gemaakt wordt en zeker niet zo belangrijk als hij zelf meende te zijn. Een streber en charlatan. Wel was zijn zending interessant. Hij had een hoge onderscheiding bij zich voor Frederik: de gouden roos, door de keurvorst reeds lang begeerd.

Bij deze gelegenheid schrijft Paus Leo X aan Frederik: "Geliefde zoon, de hoogheilige roos werd door ons op de 14de dag van de heilige vastentijd gewijd. Ze werd met heilige olie gezalfd en met geurige wierook bestrooid onder de pauselijke zegen. Ze zal u overhandigd worden door onze geliefde zoon Karl von Miltitz, een man van edele afkomst en edele zeden. Deze roos is het symbool van het kostbare bloed van onze Heiland, waardoor wij verlost zijn. De roos is de bloem der bloemen, de lieflijkste en heerlijkste op aarde. Daarom, geliefde zoon, laat de goddelijke geur in het binnenste van het hart van uwe hoogheid dringen en wees zo goed alles te doen wat de genoemde Karl von Miltitz van u vraagt".

Luther is een groot rozenliefhebber geweest, lange tijd kon hij zich over dit wonderwerk van de schepping buigen en hij heeft er menige mooie regel aan gewijd. Maar deze roos had hem bijna de doodsteek gegeven. Voorlopig echter bleef het gouden kleinood in de kluis van de bank van de Fuggers in Augsburg. Von Miltitz wilde de zaak eerst eens aanzien en er uit halen, wat er te verdienen viel aan steekpenningen en roem. Voor Luther had hij ook een verrassing in z'n zak: de belofte van een kardinaalszetel, als hij mee wilde werken aan de plannen van de paus. Maar als hij dat niet wilde: de ban. Men heeft gezegd dat deze Saksische jonker, niet tegenstaande z'n wereldsgezindheid en eerzucht, toch geëerd moet worden als de enige, die althans geprobeerd heeft de dreigende breuk te voorkomen en Luther voor de katholieke Kerk te behouden.

Als dat werkelijk in de bedoeling lag, wordt het des te duidelijker, hoe tragisch het was, dat op zijn plaats niet een ander stond. Dat er niemand was, die de machthebbers in Rome duidelijk kon maken wat hier in Wittenberg eigenlijk gebeurde. Een groot Christen, een groot heilige zou dieper geluisterd en beseft hebben dat hier meer aan de hand was dan een gewone poging tot verandering van kerkelijke toestanden. Het ongeluk was, dat zo iemand er niet was. Johan Eck, de hoogleraar van Ingolstadt, die nu op het tapijt kwam, was zeker zulk een man niet. Zoals Frederik de Wijze staat op het reformatie-monument te Worms, is zijn buste geplaatst in de erehal van Beieren in München. Een groot man is hij echter niet geweest. Wat zouden we van hem weten als

hij zich niet bekend had kunnen maken door zich tegen Luther af te zetten? Ondanks zichzelf speelde hij een eerste rol, omdat hij door zijn uitermate scherp formuleren Luther tot de erkenning bracht, dat hij innerlijk eigenlijk heel het heilsinstituut van de middeleeuwse Kerk reeds had losgelaten.

De disputatie in Leipzig (1519), in de fraaie slotzaal van hertog George-met-de-baard, is een groots en kleurrijk gebeuren geweest. Heel de voorbereiding en de entourage bewijzen, dat de organisatoren beseften, dat hier geschiedenis gemaakt werd.

Het debat werd onder de auspiciën van de Leipziger universiteit gehouden. Theologen, abten, graven en ridders waren aanwezig. Eck droeg een zweepje; was het theologiseren niet een sport voor hem? Luther droeg een bloem, waaraan hij zo nu en dan rook.

Het hoogtepunt van het weken durende dispuut vormde ongetwijfeld de dag, dat de zelfbewuste Ingolstadter professor zijn collega uit Wittenberg tegen diens zin drong te erkennen, dat Johannes Hus, de Boheemse ketter, die door het concilie van Constanz ter dood veroordeeld werd, in sommige opzichten misschien toch de waarheid had gezegd, althans toen hij het getuigenis van de Schrift stelde boven de uitspraken der pausen en besluiten van de concilies.

Eck wist wat hij deed. Leipzig, de oudste Duitse universiteit, was gesticht toen de Duitse professoren en studenten uit Praag verdreven werden door het anti-roomse nationalisme van dezelfde Hus. De Saksische landen hadden van de Boheemse Hussieten veel geleden. Hier was alles gespannen op afweer van wat maar op Hussitisme leek. Zou de traditieloze universiteit uit het achterland het inderdaad wagen de band met de Boheemse ketterij te erkennen, in het hol van de leeuw? Luther begint met de relatie te ontkennen. Zo heel veel wist hij van Hus niet af, maar wat hij wist boeide hem niet. Nog niet zolang geleden had hij op college de schismatieke actie van de Bohemers scherp afgewezen. Heel de morgen duurde de discussie. Luther riep boos: "Ik wijs de aanklacht af! Ik heb dit schisma nooit goedgekeurd! 't Gaat mij om eenheid en liefde".

't Was twaalf uur. De vergadering werd verdaagd voor het middageten. Hertog George maakte veel werk van de maaltijden. Maar Luther ontbrak aan tafel. Hij zat in de universiteitsbibliotheek de acten van het concilie van Constanz te bestuderen. Daar ontdekte hij, dat Johannes Hus een kerkbegrip verdedigde, in wezen aan het zijne gelijk, en dat hij met moed de stelling had verkondigd, dat waar de Heilige Schrift spreekt, pausen en concilies moeten wijken.

In de middagsamenkomst sprak hij het onomwonden uit: "Onder de artikelen van Hus vind ik er meerdere die christelijk en evangelisch zijn, die de Kerk niet kan veroordelen". "Krijg de pest!" riep hertog George uit. Hij was niet steeds aanwezig geweest, maar die dag had hij met spanning, de handen in de zijde, zitten luisteren.

Eck nam de winst met graagte: "Dat juist is het gif, daarmee wordt aan de particuliere Schriftuitleg meer gewicht gehecht dan aan de officiële van de Kerk. U bent mij van nu af aan een heiden en tollenaar".

"Praat dan verder met me als met een Turk of ongelovige - ik zal u uit de kerkvaders bewijzen, dat ik gelijk heb", antwoordde Luther. Eck was zo welwillend. Maar verdergaand gesprek was van weinig belang meer. Hertog George maakte er definitief een einde aan. Luther had voor hem afgedaan. Hij had de slotzaal nodig voor een jachtfeest. De honden blaften reeds. Dat klonk de hertog aangenamer in de oren dan het theologendebat.

9. DE UNIVERSITEIT

Na de sluiting van het Leipziger dispuut vond Eck nog een nieuwe stok om de hond te slaan. “De monnik mag dan zeggen, dat hij het schisma van Johannes Hus verafschuwt - ik ben maar blij dat men mij tenminste niet als de Saksische Hus begroet.” De Saksische Hus? Wat was er dan gebeurd? Men had twee brieven onderschept van leiders van de Boheemse beweging in Praag, aan Luther gericht. Waarschijnlijk hadden enkele in Leipzig onbekende Hussieten de disputatie in 't verborgen bijgewoond en daarover naar Praag bericht gezonden. Met grote vreugde had men daar in ieder geval vernomen, hoe Luther het waagstuk had begaan, om, al was het dan nadat hij daartoe geprest werd, zich achter enkele inzichten van de Boheemse leider te stellen. En nu schrijven ze hem: “Wat Hus eenmaal in Bohemen was, bent u in Saksen. Houd vol.” Zulk een brief was voor de Hussietenjager Eck koren op z'n molen.

Luther kreeg ten slotte, reeds in Wittenberg teruggekeerd, de brieven zelf in handen. Veel indruk maakten ze niet op hem. Als geschenk zond men hem uit Praag enkele messen, een merkwaardige hulde. En het boek van Hus “Over de Kerk”. Toen hij dat gelezen had, zei hij: “Ik ben het met nog heel wat meer artikelen van Hus eens dan ik in Leipzig ontdekte. Wij zijn hier in Wittenberg eigenlijk allemaal Hussieten, zonder dat we het zelf wisten. Sterker: Augustinus was ook een Hussiet en Paulus niet minder.” Overigens heeft Luther zich met de beweging van de Bohemers niet ingelaten. Zij had van oudsher een sterk nationale en revolutionaire inslag en was anders georiënteerd dan de richting die hem voor ogen stond. Met die messen wist hij niet goed raad.

In één opzicht was er echter wel overeenkomst: ook hier stond een universitaire reorganisatie aan het begin. Men kan de ontmoeting te Leipzig zien als een treffen tussen twee theologische faculteiten, met de schaduw van een derde op de achtergrond. De uitspraak zou komen, zo was de bedoeling, van een aantal andere hogescholen, Parijs, Erfurt e.a. Zij zwegen echter vrijwel alle. Men begreep wel, dat de Leipziger tragicomedie geen theologische beslissing betekende. Integendeel, van nu af was de belangstelling van velen in het buitenland voor goed op Luther gericht. In Zwitserland b.v. beschouwde men de dag van Leipzig als het begin van de Reformatie.

Eck daarentegen riep zichzelf als overwinnaar uit. Hij had een tactisch succes behaald door Luther in de hoek van Hus te dringen en was er zo opgetogen over dat hij zich alom liet huldigen en met wijntje en Trijntje danig fuifde op z'n victorie. Hij begreep niet, dat Luther, in plaats van de nederlaag te lijden, de strategische overwinning had behaald. Nog minder begreep hij wat hij eigenlijk gedaan had. De ernst van de situatie ontging hem ten enenmale. Nee, wij willen Eck niet zwart maken, niet zwarter althans dan hij is. Dat deed Erasmus, toen hij de woordspeling lanceerde: Eck is gek. Maar zijn houding is wel bedroevend. De R.-K. kerkhistoricus Joseph Lortz zegt terecht in zijn geschiedenis van de Reformatie: Hoe zwak de kerkelijke partij innerlijk stond tegenover Luther's getuigenis blijkt o.a. uit de manier, waarop prof. Eck wekenlang geoccupeerd was met z'n eigen glorie. Inderdaad, als hij begrepen had, wat er gebeurd was, had hij schreiend in plaats van fuivend uit Leipzig moeten vertrekken.

Naar welke kant de universitaire beslissing viel, blijkt wel uit het feit dat in de komende maanden honderden studenten zich in Wittenberg lieten inschrijven, het krioelde daar van vreemdelingen. De faculteit had reeds een geweldige stoot omhoog gekregen door de benoeming van Philippus Melancthon, een man, zo jong, dat ieder verbaasd stond dat men reeds op die leeftijd hoogleraar kon worden, zo lelijk, dat sommigen moeite hadden hun lachen te bedwingen als hij achter de kathedraal opdook -

en zo geleerd, dat hij met één slag in Wittenberg en ver daarbuiten als leidend humanistisch theoloog erkend werd.

Voor Luther begon nu een rijke tijd, wellicht de mooiste jaren van zijn leven. Hij veerde op door de weerstand. Een lawine van pamfletten, waarmee de partijen over en weer elkaar bekogelden, was het gevolg van het Leipziger debat. Men krijgt de indruk dat de drukkerijen van Europa de helft van hun capaciteit besteedden aan het drukken van Luther's geschriften en de andere helft aan die van z'n tegenstanders. Ofschoon hij zelf zegt dat hij liever in een studiecél zou zitten, afgesloten van de wereld, lijkt het wel, dat hij zich in zulk een pennestrijd pas op z'n gemak voelde. Hij slingert zijn scheldwoorden en vervloekingen, heftiger dan zijn felste tegenstander. „Ik voel me prima als m'n bloed begint te koken van toorn”. De wilde spot, dat machtige wapen, wordt op z'n scherpst geslepen.

Maar bekijk dan daarnaast eens z'n aantekeningen voor zijn colleges. Voor de studenten had hij bij een kleine Wittenberger drukker de brieven van Paulus, die hij op college exegetiseerde, laten drukken met een dubbele spatie tussen de regels en brede randen wit. De dictaten zullen er wel niet altijd even netjes uitgezien hebben, waar Luther zeer snel dicteerde en de toehoorders met de ellebogen tegen elkaar zaten te schrijven. Zelf gebruikte de hoogleraar ook zulk een exemplaar voor zijn voorbereiding.

Luther's college over de brief aan de Romeinen, een der allerbelangrijkste, bezitten we nog niet eens zo lang. In 1899 werd de rijke handschriftenverzameling van de bibliotheek van het Vaticaan voor algemeen gebruik opengesteld. De Duitse kerkhistoricus Prof. Ficker, vermoedende dat zich daar belangrijke Lutherana bevinden zouden, zond er één van zijn leerlingen heen om een onderzoek in te stellen. Deze vond inderdaad enkele dictaten van studenten - waarvan het belangrijkste was dat over de *brief aan de Romeinen*, tot die tijd geheel onbekend; één van de gelukkigste gebeurtenissen uit de geschiedenis van de studie van de Reformatie. En zie, nauwelijks was men bekomen van de schok die deze vondst teweeg gebracht had, of men ontdekte dat het origineel van dit collegedictaat in Luther's eigen handschrift in een vitrine van de (toenmaals) Koninklijke Bibliotheek te Berlijn lag. Het had er jaar en dag gelegen, op de rug van de kostbare lederen band stond Luther's naam als auteur vermeld - en niemand had er op gelet.

Wie zo'n boek ziet, staat verbaasd. Tussen en naast de regels is alles volgeschreven met tekstverklaringen, aanhalingen uit de kerkvaders, uitleggingen en verwijzingen, alles in een keurig handschrift, met zo fijne letter geschreven, dat daarvoor de scherpst geslepen ganzeveer gebruikt moet zijn. Welk een ijver ligt daarachter en met welk een vlijt en zorgvuldigheid is alles uitgewerkt. Wie weet, hoe vol spanning en overladen de dagen van de auteur in deze tijd waren, begrijpt dat dit voor 't grootste deel nachtwerk geweest moet zijn. Daarbij stelle men zich voor de gebrekkige verlichting, waarbij zulk een werk geschieden moest.

Men kan wel zeggen dat de wetenschap van de kerkgeschiedenis haar eerste geboortestoot gekregen heeft door het Leipziger dispuut. Daar werd voor 't eerst openlijk uitgesproken, dat er een tijd geweest is, waarin van een primaat van de bisschop van Rome over de andere kerken geen sprake was - getuige het bestaan van de Oosterse kerk. Reeds lang was de atmosfeer gedrenkt met de opkomende historische kritiek. Dat de zgn. schenkingsbrief van keizer Constantijn, waarin aan de Roomse bisschop de geestelijke en wereldlijke rechten van het rijk werden overgedragen, een vervalsing was, had Laurentius Valla, zelf in pauselijke dienst, reeds ontdekt.

Luther moest zich nu wel voor dergelijke geschiedkundige vragen gaan interesseren,

of hij wilde of niet. Op grond van zijn historisch onderzoek laat hij nu ook zijn laatste reserves tegenover het pausdom los. Ja, hij durft het uitspreken, wat hij al eens een vriend in 't oor fluisterde: dat de Roomse curie een instelling van de Antichrist is. Men moet zulke uitdrukkingen verstaan van de eschatologische stemming uit, waarin hij leefde. Stemming is te weinig gezegd. Luther leefde radicaal in de verwachting van het einde der dagen. Hij zag in het gebeuren van zijn tijd een laatste worsteling om de waarheid van God en wist daarin zijn plaats, op de grens van het aanbreekende Rijk van Christus. Daar moest gevochten worden met scherpe wapenen.

Hoe meer Luther beseftte, dat hij, tegen wil en dank, de leiding in handen kreeg van een vernieuwingsbeweging in de Kerk, die zich ook in het maatschappelijk leven zou voortzetten, des te duidelijker werd hem, dat hij zijn positie had te bepalen tegenover het streven van de Humanisten, met wie hij zich aan de ene kant verbonden gevoelde en tegen wie hij zich tegelijk moest afzetten om zijn eigen koers te varen. Dit Humanisme van omstreeks de 16e eeuw is een uitermate belangrijke en ingewikkelde beweging. Het hangt samen niet alleen met wetenschappelijke en geografische ontdekkingen, terugkeer tot klassieke literaire bronnen, gepaard gaande met grote belangstelling voor de oude talen en liefde voor het antieke levensideaal - het is dit alles en meer dan dat, een veelzijdig fenomeen. De levenshouding van de mens, die met verrukking constateert dat hijzelf centraal staat in de wereld, dat ieder gebied op aarde onder zijn bereik valt, ieder domein van kennis binnen zijn gezichtskring. Er is in deze beweging uiteraard heel wat kritiek op de middeleeuwse Kerk met haar tradities en gebondenheden, ja een, soms meer, soms minder verborgen, dreiging tegen heel de christelijke leer. Toch bracht het humanistisch program geen breuk, nauwelijks een botsing met de Kerk met zich mee. Veel Humanisten bleven betrekkelijk trouwe zonen van de moederkerk, zelfs traden verschillende pausen op als patronen van het Humanisme. Hoe fel de kritiek van velen op kerkelijk bedrijf en instituut ook was, ten slotte heeft Rome het met de meeste volgelingen van het humanistisch ideaal in die dagen kunnen vinden; die echter de wettische leefwijze veroordeelden.

10. HUMANISME

Luther heeft bovendien voor zijn goed verstaan en uitleg van Paulus, veel te danken aan het hulpmiddel, dat de geleerde Humanist Erasmus hem verschafte in diens uitgave en vertaling van het Nieuwe Testament. Lange tijd hebben zij elkaar, op een afstand, ook gewaardeerd. Maar ze konden elkaar toch niet vinden, want hun uitgangspunt en doel was verschillend. Ze kwamen ten slotte in fel conflict. Erasmus achtte het Evangelie de "filosofie van Christus" en Jezus Zelf de hoogste leraar van de waarheid, die het schoonste voorbeeld voor een Godgewijd leven gaf. Voor Luther was en bleef het Evangelie de ongehoorde boodschap van de zaligmaking van de zondaar, en Christus de Verlosser en Heere. Erasmus was uit op de bevrijding van de mensheid uit de greep van Rome's alomvattend instituut - voor Luther ging het om de verlossing van de mens uit de kracht van de boze en om de eer van God.

In oktober 1520 was keurvorst Frederik de Wijze op zijn reis naar de kroning van keizer Karel V, welke in Aken plaats zou hebben, in de stad Keulen ongesteld geworden. Hij benutte zijn gedwongen oponthoud om de beroemde Erasmus, die daar toevallig ook vertoefde, bij zich te ontbieden om hem raad te vragen. 's Morgens had n.l. de pauselijke legaat, die tot nu toe tevergeefs een audiëntie bij de keurvorst had aangevraagd, hem bij de mis in de Barrevoeterkerk toch te pakken gekregen en er met

klem op aangedrongen, dat Frederik de geschriften van Luther openlijk ten vure zou doemen en hemzelf gevangen zou nemen en naar Rome zenden. De keurvorst was er natuurlijk niet op ingegaan, maar hij wilde wel eens weten wat Erasmus over de Reformator dacht.

Zo zat de wereldberoemde Humanist in het logeervertrek van Saksen's vorst. Spalatinus heeft het onderhoud opgetekend en we hebben geen reden aan de juistheid van het verslag te twijfelen. Na enkele algemeenheden vroeg de keurvorst op de man af: Wat is uw mening over Luther? Erasmus zweeg en spitste de lippen. Toen zei hij opeens: Luther heeft in twee opzichten gezondigd, hij heeft de paus naar de kroon en de monniken bij de buik gegrepen. De keurvorst lachte in zijn zware baard om de levendig orerende Rotterdammer, maar antwoordde niet. De conferentie werd na enkele plichtplegingen beëindigd. "Een merkwaardig mannetje", zei Frederik, "je weet niet wat je aan hem hebt."

Spalatinus bracht Erasmus naar zijn herberg en kreeg van hem een getuigenis, zwart op wit: De oorzaak van de haat tegen Luther is de vijandschap tegen de wetenschap en de fanatieke aanmatiging van de monniken. Luther heeft recht op een openbaar verhoor en eerlijke verdediging. Zijn tegenstanders zijn verdachte lieden.

Toen nuntius Aleander van de zaak hoorde, liet ook hij Erasmus bij zich komen.

Aleander: Heeft u aan de keurvorst van Saksen een advies over Luther gegeven?

Erasmus: Ik heb niets gezegd, ik bemoei me niet met Luther's zaak. Hij beweerde zelfs nauwelijks iets van Luther gelezen te hebben, ook al omdat hij geen Duits zou kennen. Dat klinkt wat wonderlijk: Erasmus, de polyglot, geen Duits kennen? We bezitten twee keurig in het Duits geschreven brieven van hem. Het is wel zeer waarschijnlijk, trouwens ook vanzelfsprekend, dat hij alles las wat Luther schreef. Maar Erasmus brandde zich niet graag - en dit water was heet.

Wie weet, hoe het gelopen was, als deze man met zijn wijdvertakte invloed het openlijk voor de Reformator had opgenomen! Nu begonnen de wolken zich boven diens hoofd samen te pakken. Ben je niet bang? vraagt een vriend. Wat denk je te doen? Luther antwoordt: "Je vraagt, hoe het nu verder moet gaan? Ik weet het niet. Satan woedt tegen mij met zijn leger, Eén ding kan ik zeggen: ik heb nooit naar goed of eer gezocht en ik ben niet bang voor een grote menigte vijanden. Hoe meer ze tegen me samenspannen, des te dieper voel ik me vervuld van de Geest. Daarentegen - dat zal je verbazen - ben ik niet in staat de eigen, kleine innerlijke aanvechtingen te weerstaan. Maar juist daardoor word ik van het grote gevaar van buiten afgeleid. Ik vrees God daarom ben ik niet bang voor mensen. En daarom hoef jij niet bang te zijn, dat ik het vaandel zal verlaten."

Hij strijdt het dapperst, die vervuld is van een vrees, groter dan mensen kunnen inboezemen.

11. VRIJHEID

Van Rooms-katholieke zijde kan men telkens weer vernemen, dat Luther een losbandig mens was, door vrijheidsdrift uit het klooster gebroken, er op uit om de banden van kerkelijk gezag en overgeleverde zedelijke tradities van zich te werpen, prototype en voorvader van de geseclariseerde mens, die ten slotte van God noch gebod meer iets weten wil. Men beroept zich daarbij op eenzijdige en in velerlei opzicht verouderde geschriften als van Heinrich Denifle en Hartmann Grisar. Geen kundig R.-K. historicus neemt het gelukkig meer op voor het beeld van Luther, dat ons daar getekend wordt. Wat mannen als Joseph Lortz en Joh. Hessen over de Reformator schreven is objectiever en positiever, maar helaas nog niet in alle kringen

doorgedrongen.

Wanneer we in één woord zouden moeten samenvatten wat de kern van Luther's levenshouding en leer uitmaakt, zou dit eerder gebondenheid dan vrijheid moeten zijn. Hij was allesbehalve een revolutionair. Wie daarvan overtuigd wil worden, leze slechts enkele van de vele geschriften, welke de Hervormer uitgaf in die uiterst belangrijke maanden tussen het godsdienstgesprek te Leipzig en de rijksdag van Worms, omstreeks het jaar 1520.

Met de vorm bracht hij niet veel tijd zoek. De meeste publicaties zijn kort samengevat, in stellingen geformuleerd. Daarin was Luther een meester. Steeds meer echter krijgt hij ook, door het contact met brede kringen van zijn volk, de populaire toon te pakken. Zijn proza wordt beeldend, de vergelijkingen, citaten en spreekwoorden stromen hem toe. Hij groeit in het besef een geroepene te zijn en bijt van zich af op een wijze die onze normen te buiten en soms zelfs onze begrippen te boven gaat. Als Spalatinus hem vraagt, of zijn toon niet te hoog en te scherp is (de keurvorst kan ten slotte niet alles over zijn kant laten gaan), antwoordt Luther: "Ik begrijp jullie niet. Je denkt zeker, dat men de Heilige Schrift ook wel kan onderwijzen zonder de kerkvorsten te beledigen... Gods wil moet geschieden. Wie heeft Hem gevraagd mij doctor in de Bijbel te maken? Als Hij het gedaan heeft, moet Hij ook de consequenties dragen - of Hij moet het ongedaan maken, als Hij er spijt van heeft."

En toch beseftte hij zelf, dat hij zich vaak te veel liet gaan. Er is een brief aan Von Staupitz, zijn oude overste, leermeester en vriend: "Vannacht heb ik van je gedroomd, alsof je van me wegging, en toen ik bitter weende en klaagde, wenkte je me met de hand en zei, dat ik rustig moest zijn, je zou terugkomen, Je laat me te veel alleen. Vandaag was ik bedroefd en verlangde naar je, als een gespeend kind naar zijn moeder. Ik bezweer je: loof God, ook in mij, zondaar. Ik haat dit vreselijke leven, ben bang voor de dood en leeg aan geloof - maar vol van allerlei andere gaven, die ik, Christus weet het, liever niet had, wanneer ik Hem daarmee niet dien."

In die dagen zit de ridder Ulrich von Hutten, wetenschappelijk geïnteresseerd auteur met scherpe pen, gekroond poëet, op de Ebernburg bij de vechtersbaas Frans von Sickingen. Zij overleggen over de toekomstmogelijkheden van hun Duits-nationalistische beweging, nauw verwant aan het Humanisme, maar met een geheel eigen anti-rooms patriottisch pathos beziel. Een schare veelal verarmde burchtridders ziet in deze beweging een kans om hun verloren positie te redden. Sickingen's sterke slot is het centrum van deze verzetskrachten. Dag en nacht is zijn legertje paraat om in te grijpen als de kans schoon is. Deze mensen ergeren zich vooral aan de maatschappelijke macht van de Roomse curie: Los van Rome, ons land wordt uitgezogen, ons leven geknecht, ons volk uitgebuit! Zij menen in Luther een verwante geest te vinden, Ze willen hem de leiding geven van hun revolutionaire beweging.

In allerlei pamfletten van deze kant wordt de Wittenberger monnik geschilderd als de bevrijder van allen die in nood zijn, de wreker van het sociale onrecht. In één daarvan komt een boer voor, die naar de Ebernburg vluchtte voor de vervolging van de kerkdienaren, Hij had een grote boete aan de Kerk te betalen, de helft bracht hij op - nu is hij volslagen aan het eind van zijn mogelijkheden. Sickingen zegt: "Je had ook die eerste helft niet moeten betalen. In de Kerk mag het geld geen rol spelen. Leerde Christus Zijn jongeren niet zonder buidel of beurs hun weg te gaan?" - "Waar zijn zulke woorden te vinden, heer?" vraagt de boer. Sickingen heeft de teksten paraat: "In Mattheüs 10, ook in Marcus 6 en Lucas 9 en 10." - "Heer Ridder", roept de boer uit, ten hoogste verbaasd (want hij kende hem langer dan vandaag en wist dat hij niet bepaald bij de Bijbel en de melkfles groot geworden was), "hoe hebt u zoveel van de Schrift geleerd?" En Ridder Von Sickingen antwoordt: "Uit de boeken van Maarten

Luther, die Hutten mij hier op de burcht heeft voorgelezen”.

Hoe graag had men in die kring de Wittenberger welkom geheten als leider van het patriottisch verzet. Tot vandaag toe zijn er Duitse geschiedschrijvers die het hem niet vergeven kunnen, dat hij de kans voorbij liet gaan, de “Schicksalsstunde” van het Duitse Rijk.

Maar Luther ging er niet op in. “Ik veracht ze niet”, vertrouwde hij Spalatinus toe, “maar ik zal ook geen gebruik van hen maken, tenzij Christus, Die mijn beschermer is, mij duidelijk maakt, dat het moet.” Hij kon de actie voor nationale bevrijding niet inschakelen in de beweging van de christelijke vrijheid. Hij zag dat de hartstocht voor de bevrijding van Duitsland de roeping tot de ware vrijheid zou verkrachten. “Leve de vrijheid!” stond boven de eerste brief, die Von Hutten hem schreef. Ging het hier niet om een vrijheidsdrift, uit lust tot zelfhandhaving geboren? “Christus leve - Martinus moge sterven!” was een ander devies. “Ik zeg het honderd, ja honderdduizend maal”, roept hij uit in een preek, “Christus is onze bevrijder. In Hem mogen we de Vader vrij, vrolijk en om niet dienen.” Ook in zijn beroemde open brief “Aan de Adel van de Duitse natie over de verbetering van de maatschappelijke toestanden”, die zich zo nauw bindt aan de op de Rijksdagen telkens weer herhaalde gravamina van het Duitse volk tegen de uitzuiging door Rome, blijkt, bij alle brandende sociale interesse, de vuurhaard toch dieper te liggen. Ja, we zijn gebonden, maar niet door de economische en maatschappelijke omstandigheden in de eerste plaats. De muren die om ons heen gebouwd zijn, zijn van andere, geestelijke aard. Daarom ligt het hart van zijn protest in deze zin: paus of bisschop is niet meer dan de geringste priester en deze niet meer dan een gewoon christenmens, al was het vrouw of kind, want ieder die uit de doop gekropen is, is priester en kan de naaste, die hem zijn schuld belijdt, in naam van God de zonde vergeven. Want daarop komt het in laatste en dus in eerste instantie aan, dat wij vrij worden waarvan? - van de zonde.

Het felle Latijnse boek “Van de babylonische gevangenschap van de Kerk” gaat ook over de bevrijding - n.l. de bevrijding van de automatisering en mechanisering van het sacrament, waarbij het aanbod van Gods genade tot een juridisch systeem is verworpen. Iets ergers kan Luther zich niet denken. Er is maar één sacrament, de levende Christus Zelf, Die in drie tekenen tot ons komt, in drie levenstekenen zichzelf aan ons geeft: in doop, Avondmaal en absolutie. Met alle kracht vecht Luther om de bevrijding van de sacramentele omgang van Christus met de zijnen uit de klem van het kerkelijk mechanisch systeem. Wij bezitten Hem alleen in Zijn Woord, door het geloof.

Ten slotte het laatste boekje van 1520. Ook dat gaat, en wel heel in het bijzonder, over de vrijheid, de vrijheid van de Christen, in het geloof heer van leven en wereld, ja van God Zelf, Die zich in Christus aan hem geeft, om zich in de liefde te laten binden als slaaf van de naaste, zoals God zich in Christus wilde binden aan ons. Dit is het diepste, dat Luther heel zijn leven geschreven heeft over de vrijheid, die in gebondenheid bestaat. “Een christenmens leeft niet in zichzelf, maar in Christus en zijn naaste; in Christus door het geloof, in de naaste door de liefde. Door het geloof stijgt hij boven zichzelf uit in God, uit God daalt hij weer af tot beneden zichzelf door de liefde.... God geve, dat wij deze vrijheid werkelijk kennen en bewaren!”

In een recent Engels boek worden de drie geschriften van 1520 gevat in een treffend beeld: “Toen het brandende vuur van de “Christelijke Adel” was voorbijgegaan en de aardbeving van de “Babylonische gevangenschap” tot rust gekomen, werd een klare, kalme stem gehoord, rustiger dan de apocalyptische achtergrond had kunnen doen vermoeden, de stille evenwichtigheid niet van Aristoteles, maar van Christus”.

12. DE BUL

Door de politieke omstandigheden had Luther een aantal “maanden in betrekkelijke rust kunnen werken - en publiceren wat hem goeddacht. Intussen zat men in Rome niet stil. De heren van het Consistorium waren het er lang niet over eens, hoe deze zaak (d.w.z. deze man) moest worden aangepakt. Er waren er wel die zagen, dat het hier om de diepste vragen ging en dat het onbillijk en gevaarlijk zou zijn de kwestie met een machtspreuk af te doen. Maar zij hadden weinig gezag. En het is tenslotte Eck geweest, Luthers tegenstander in het Leipziger debat, die met kracht zijn veroordeling doorzette. Na vier speciale zittingen van het Consistorium kwam men in de hoofdstad van de Kerk tot een compromis: de banbul zou worden uitgesproken en aan de Duitse keizer zou worden gevraagd deze ook van wereldlijke zijde te bekrachtigen - dat zou dus niet anders betekenen, dan het doodvonnis over de Reformator en de zijnen. Maar om aan de bezwaarden tegemoet te komen werd besloten dat het vonnis pas na 60 dagen zou ingaan. Twee maanden kreeg de ketter tijd om zich te onderwerpen en zich op genade of ongenade aan de kerkelijke machthebbers over te geven.

De paus zelf had alleen het begin van de besprekingen bijgewoond. Na één dag reeds trok hij zich terug op zijn jachtslot Magliana “voor zijn gebruikelijke jachtpartij”. Daar werd hem een week later de bul gebracht: 41 artikelen, waarin Luther's leer werd afgewezen, zijn optreden tegen het pauselijk gezag werd verdoemd. Z.H. had er alleen een inleiding en een slot aan toe te voegen. Die inleiding is gehouden in de sfeer van het jachtmilieu: “Sta op o Heere, en neem Zelf uw zaak ter hand. Een wild zwijn is in uw wijnberg ingebroken. Sta op, o Petrus, en help de H. Roomse Kerk, de moeder van alle kerken, die gewijd is door uw bloed. Sta op, o Paulus, die door uw leer en sterven de Kerk verlicht hebt en het nog doet. Sta op, alle heiligen en heel de algemene Kerk, welker Schriftuitleg is aangetast.... Ons herdersonambt kan niet langer het vergif van de volgende 41 dwalingen dragen” - en dan volgen de, in verband met de grote dingen waar het om ging, theologisch gezien waarlijk wel zeer armzalige verdoemings-artikelen.

De principiële punten kwamen hierin eigenlijk niet eens ter sprake. De kerkelijke leiders gaven geen geloofsgetuigenis. Dat maakte Luther woedend. Zijn polemieken tegen deze bul is heel fel. Hij roept in een rechtstreeks tot Rome gericht geschrift paus en kardinalen en allen die aan de curie wat betekenen ter verantwoording: “Is deze bul werkelijk onder uw naam en met uw medeweten uitgegaan, dan roep ik u krachtens het gezag dat ik door mijn doop bezit toe: doet boete en houdt op met op zo satanische wijze God te lasteren. En een beetje gauw. Anders verklaar ik, met alle ware gelovigen in Christus, de stoel van Rome voor van de duivel bezeten en de troon van de Antichrist.... Als u in die razernij volhardt, verdoem ik u en geef u met al uw decretalen aan de Satan over, tot de ondergang des vleses - opdat uw geest met ons gered moge worden op de dag des Heeren. In de naam van Hem die u vervolgt, Jezus Christus - Amen.” Dat was om zo te zeggen een anti-bul. Luther was werkelijk wild - in zoverre was het epitheton van de paus terecht gekozen.

Maar hoe fel het verzet ook is en hoe bijtend de spot, waarmee hij zich verweert, hij wil toch niet de leken opzetten tegen de geestelijkheid als zodanig, zoals nu reeds anderen in zijn omgeving beginnen te doen. Het gaat niet tegen mensen, maar tegen een systeem: wij moeten bidden, zegt hij tot zijn volk, dat God de curie verlosse van de boze geest, waarvan ze bezeten is: “Het is meer dan genoeg, dat we erkennen, hoe dol en dwaas ze geworden zijn in het aangezicht van de waarheid, die nu weer begint te lichten, die ook hen met haar glans in het gezicht slaat, zodat het hun groen en geel voor de ogen wordt en ze niet meer dóór hebben wat ze zien, horen en zeggen. Laat

ons barmhartig jegens hen zijn en niet hard.”

Hij staat er nu werkelijk boven: “Iedereen moge weten, dat hij mij geen dienst bewijst, als hij de slechte, ketterse, leugenachtige bul veracht, maar dat hij mij ook geen verdriet doet, als hij haar prijst. Ik ben door Gods genade vrij en wil geen van beide doen, ik buig niet en ik vrees niet. Ik weet wel waar ik mijn troost en kracht moet vinden, die mij veilig stellen voor mens en duivel. Ik wil het mijne doen. Ieder zal voor zichzelf moeten spreken en antwoord geven bij zijn sterven en op de jongste dag - en dan zal hij zich mijn welgemeende waarschuwing nog wel eens herinneren...” En in een brief aan Spalatinus: “Het is hard met alle pausen en vorsten van mening te verschillen, maar er is geen andere weg om aan de hel en de toorn van God te ontkomen.”

Hier zien we in het hart van (als men dat dan zo noemen wil) Luther's individualisme. Dat is niet het individualisme van de Renaissance, die de menselijke persoonlijkheid cultiveert - het is ook niet het individualisme van de late scholastiek, die op wijsgerige gronden aantoonde, dat de mensheid een som van afzonderlijke eenheden is en Kerk en Staat dus aggregaten van enkelingen. Luther heeft geen speciale interesse voor de menselijke persoonlijkheid op zichzelf en hij filosofeert niet over de opbouw van Kerk en Staat. Zijn standpunt is eenvoudig dit, dat een ieder zelf verantwoording moet afleggen tegenover God; en eerst in deze ontmoeting wordt de mens als mens geboren. Met de publicatie van de bul in Duitsland hadden Eck en Aleander, die daartoe aangewezen waren, het tegendeel van succes. Niet alleen de vorsten en steden, maar ook de meeste universiteiten en vele van hun geestverwanten weigerden er aan mee te werken. In Rome was een officieel autodafé (officiële brandstapel) gehouden, waarbij enkele geschriften van de Hervormer ten vure waren gedoemd; maar waar Eck dat in Duitsland wilde herhalen, liep het op niets uit.

Eén voorbeeld. In Mainz, de residentie van de aartsbisschop, was de brandstapel klaar. De beul, die de boeken in het vuur moest werpen (het betrof immers een symbolische dood van de ketter zelf) stond gereed met de fakkel. Toen keerde hij zich tot de menigte en riep: mensen, zijn deze boeken wettig veroordeeld? Van alle kanten schreeuwde men: nee! De beul stapte van het schavot en weigerde dienst. De volgende dag werd de doodgraver gedwongen, de plechtigheden uit te voeren. Maar enkele studenten zorgden er voor, dat door een list alleen boeken van Luther's tegenstanders verbrand werden. En zulke dingen stonden niet op zichzelf.

Intussen gloeide de spanning natuurlijk zeer. Maar niemand had toch durven denken, dat de Wittenberger faculteit zou wagen te doen wat daar 10 december 1520 geschiedde. Op die dag liep de genadetermin af en zou de bul in kracht van gewijsde gaan.

's Morgens vroeg, het was nog donker, bevestigde Melanchthon ad valvas, aan de deur van de kerk, een bekendmaking: “Allen, die de studie van de evangelische waarheid toegedaan zijn, worden uitgenodigd om 9 uur bij de kruiskapel buiten de stadsmuur te komen, waar de pauselijke decretalen en de boeken van de scholastici verbrand zullen worden.” Dat de bul ook verbrand zou worden, stond er niet bij, maar dat kon men zó wel begrijpen.

Toch waren de bedoelde theologische en kerkelijke boeken de hoofdzaak. Vlak vóór 9 uur holde Agricola nog door de stad om bepaalde banden te pakken te krijgen. Niemand wilde graag de Summa van Thomas of de geschriften van Duns Scotus afstaan. Maar precies 9 uur stak hij er de brand in, buiten de Elsterpoort, op de vuilverbranding aan de rivier de Elbe. Drie uitgaven van het ius canonicum, het kerkelijk wetboek, vormden de pièce de résistance. Allerlei andere geschriften, speciaal die van Eck en Emser, volgden. Toen trad Luther zelf naar voren met de bul.

Met bevende stem zei hij: “Omdat u de waarheid van God hebt aangetast, moge God thans door dit vuur u aantasten.” Docenten en studenten zeiden “Amen”, alsof het een liturgie gold. De laatsten maakten daarna echter wat al te veel plezier. De volgende dag legde Luther op college in het Duits een verklaring af. Niet uit kerkpolitieke overweging deed ik dit, zei hij, maar om zoveel mogelijk volksgenoten voor het eeuwig verderf te bewaren. Ook u, studenten, zult nu moeten kiezen: de hel of het martelaarschap. De katholieke theoloog Catharinus schreef, toen hij van Luther's daad hoorde: “Dit is een sedert eeuwen ongehoord schandaal, een onvergeeflijke majesteitsschennis.” Na zulk een oorlogsverklaring kon Rome niet anders dan toeslaan met alle kracht.

13. WERELDPOLITIEK

Vergeefs had Luther zich op de paus beroepen in zijn strijd om de vernieuwing van de Kerk en vergeefs op een concilie gehoopt. Er was nog één mogelijkheid: die van appèl op de keizer. Volgens de middeleeuwse theorie van het noodrecht had de wereldlijke vorst het recht om in noodgeval in te grijpen in kerkelijke zaken, evengoed als het omgekeerde werd toegestaan.

Van de jonge keizer Karel V heeft Luther geruime tijd hulp verwacht. In Augustus 1520, ten tijde dus van de genadetermin, schreef hij hem een brief: “Wie begrijpt om welk een grote zaak het gaat, nu de waarheid van het evangelie in het geding is, een zaak, groot genoeg om er de troon van de hemelse majesteit mee te benaderen, die zal haar niet onwaardig vinden om er de aardse vorst mee lastig te vallen.. Drie jaar lang heb ik vergeefs de vrede gezocht, nu blijft mij maar één toevlucht: ik beroep me op de keizer.... ik vraag geen bescherming voor het geval dat ik goddeloos of ketters bevonden word; één ding slechts vraag ik: dat noch waarheid noch dwaling onverhoord en zonder weerlegging veroordeeld en verdoemd wordt.”

Zelden heeft een vorst zo jong - hij was pas 20 jaar oud - een zo zware verantwoordelijkheid gedragen als keizer Karel. Oppervlakkig gezien was hij allerm minst geschikt voor zulk een taak. Een ziekelijke, niet zeer begaafde, teruggetrokken en onzekere jongeman. Hij had zijn uiterlijk niet mee: een bijna afstotend gezicht met fletse ogen en vooruitstekende kin. Die jongeling was aangewezen om nog eenmaal het oude Heilige Rijk te personifiëren, op te treden als wereldlijk hoofd van de middeleeuwse eenheid van Kerk en Staat in Europa. Hij kon het niet helpen, dat de tijd van dit Rijk voorbij was. Hij was gedwongen zijn leven te wijden aan een doel, dat niet meer te bereiken viel, de politiek-kerkelijke eenheid van de cultuur. De breuken, die lang vóór hem er in geslagen werden, waren niet meer te helen.

Daarbij kwamen allerlei andere dingen. Karel was opgevoed in het Franse taalgebied van de Nederlanden, sprak nauwelijks Duits en verstond maar slecht Latijn, een grote handicap voor de leider van het Roomse Rijk deutscher Nation. En dan: het zwaartepunt van zijn macht en zijn belangstelling lagen zonder twijfel in Spanje, dat sedert Columbus bezig was in de verovering van de nieuwe wereld zijn oude rivaal Portugal voorbij te streven. Belangrijke vragen van wereldpolitieke aard vroegen Karel's aandacht. Juist ten tijde dat de rijksdag te Worms bijeenkwam, werd ergens in de Molukken een hevige strijd uitgevochten, waarbij enorme belangen op het spel stonden. Maar ook wanneer men alleen op Europa let, eisten de belangrijke dynastieke, politieke en militaire problemen aandacht genoeg.

Toch heeft de keizer persoonlijk alle aandacht gegeven aan die in internationaal verband schijnbaar zo onbelangrijke revolterende professor daar ergens in een uithoek van zijn Duitse gebied. Niet alleen omdat hij begreep, beter dan velen, dat daar

wereldgeschiedenis gemaakt werd, maar omdat hij zich persoonlijk betrokken wist bij de vragen, die hier in het geding waren. Hij voelde, dat hier zijn ideaal van het *corpus christianum*, de eenheid van Kerk en Staat, op het spel stond.

Rome had zich zeer tegen de verkiezing van keizer Karel verzet, de politieke belangen van de paus zouden, meende deze, veiliger zijn bij koning Frans. Maar met de humor die de historie vaak eigen is, werd Rome gered door de man die het trachtte weg te werken. Want het is Karel V geweest, die de leiding in handen nam van het verzet tegen de Reformatie van Luther. Hij zag hier een direct uit zijn ambt voortvloeiende opdracht, niet slechts en zelfs niet in de eerste plaats uit politieke overwegingen, maar omdat hij de verdediger wilde zijn van de bedreigde eenheid van de christenheid. Hij, die het hoogste wereldlijke ambt in deze christelijke wereld bekleedde, wist zich geroepen als een instrument van God om de Kerk te dienen.

Vlak na zijn verkiezing, toen de jonge heerser zich in de Nederlanden bevond, had één van zijn Roomse raadgevers hem aangespoord om zo snel mogelijk naar Duitsland te gaan en met de monnik Luther een vergelijk te treffen of hem in ieder geval een gunst te bewijzen, omdat men deze man nodig kon hebben in het politieke spel met de Roomse curie. Maar daar dacht de keizer geen ogenblik aan. Ofschoon zijn grootste tegenstanders in het Vaticaan zaten, waar men steeds, door Frankrijk te steunen, zijn macht probeerde te knotten - Karel wenste een trouw zoon van de kerk te zijn en te blijven. Hij was christelijker, katholieker, geloviger dan zijn eigen pausen en hij heeft de zaak van de christenheid, zoals hij die zag en in zijn positie, veel trouwer gediend dan zij.

Want die pausen waren òf zeer werelds, als de oorlogszuchtige Julius II en de genotzuchtige Leo X, òf zeer onbekwaam tot hun taak, als Clemens VII. De enige die werkelijk een uitzondering maakte, de Nederlander Adriaan VI, een creatie van Karel zelf, kreeg temidden van de Renaissance-kardinalen in Rome geen voet aan de grond. Karel was ook een man van karakter. Dat is zonder meer duidelijk als men hem vergelijkt met de lichtzinnige Frans I of de wilde Hendrik VIII, die de regering over Engeland als een soort privé-onderneming bekeek en wiens opvattingen over koningschap, politiek en kerk, evenals die over de heilige staat van het huwelijk, alle begrippen te boven gaan, al gaf Rome hem dan, terwille van een boekje tegen Luther, dat onder zijn naam uitkwam, de titel *defensor fidei*. Frans en Hendrik gaven en braken hun woord naar het te pas kwam of naardat de muts op het koninklijk hoofd stond. Dat kon Karel niet doen. Toen hem in Worms werd geraden het vrijgeleide jegens Luther te breken, zei hij: Ik zou niet graag als mijn voorganger Sigismund (in het geval van Hus) iets doen, waarvoor ik een kleur zou moeten krijgen. Hij kreeg gauw een kleur. Maar hij overwon zijn minderwaardigheidsgevoelens. Hij wist zelfs zijn psychische zwakheden te gebruiken in dienst van zijn keizerlijk ambt, dat hij zozeer als een roeping zag. Met de plechtige waardigheid, waarmee hij zich omgaf - vrucht van de Bourgondische geest, tot ontwikkeling gekomen aan het Spaanse hof met zijn groots ceremonieel - heeft hij zijn verlegenheid en onzekerheid gecamoufleerd. Zij gaf hem gelegenheid om alle snelle beslissingen te vermijden en zo heeft hij zelfs zijn geremdheid uitgebuit. Maar als hij eenmaal een besluit genomen had, dan hield hij daaraan ook met taaie verbetenheid vast. Zo heeft hij gedaan, toen hij overtuigd was, dat de Reformatie in Duitsland moest worden neergeslagen.

Karl Brandi heeft er op gewezen, hoe deze vorst, die als enige door een grote idee bezielde was, zijn plan schipbreuk zag lijden. Als hij zich straks in een Spaans klooster terugtrekt, oud en moe, sluit hij een mislukt levenswerk af. De twee rivalen, de elegante Franse, en de vitale Engelse, hadden met hun realistische politiek in ieder

geval een grote stap gezet op de weg naar de zelfstandigheid van hun land. Karel's ideaal van de politieke eenheid van Europa bleek niet meer bereikbaar.

Erasmus poogde ook hier een bemiddelende positie in te nemen. Zijn commentaar op de vier evangeliën wijdde hij aan de vier vorsten van de opkomende nationale staten: Hendrik van Engeland, Frans van Frankrijk, Karel van Spanje en Ferdinand van Oostenrijk. Hij sprak de wens uit, dat zij, als de vier evangeliën, een eenheid zouden vormen. En hij stelde aan de keizer voor, samen met enkele andere koningen een onpartijdige rechtbank in te stellen om Luther's zaak te onderzoeken. Ook aan dat voorstel ontbrak voldoende zin voor de werkelijkheid. En het was Erasmus zelf die aan Luther berichtte: van de keizer hebt u niets te verwachten. Luther merkte op: "Het verheerlijken van christelijke liefde en eendracht is gemakkelijk. Het is ook gevaarlijk. Wij doen er niet aan mee. Wij willen daarentegen de majesteit van het Woord en van het geloof verheerlijken."

14. NAAR WORMS

Voor Rome was de zaak beslist. Onvermijdelijk moest nu de ban ook formeel over de ketter uitgesproken worden. De vraag was alleen in hoeverre de staatsautoriteiten zich achter de beslissing van de curie zouden stellen en Aleander, de pauselijke nuntius, wilde in dat opzicht zekerheid hebben voordat de definitieve banbul zou worden gepubliceerd. Zes maanden hebben de besprekingen daarover geduurd, overigens een korte tijd wanneer men bedenkt dat de kerkelijke leiders vier jaar nodig hadden om tot een beslissing te komen, Keurvorst Frederik de Wijze speelt op de achtergrond van deze besprekingen een belangrijke, maar niet altijd definieerbare rol. Zeker is het niet, maar toch wel waarschijnlijk dat hij reeds het oog op Luther had, toen hij bij de keizerskeuze zijn stem afhankelijk had gemaakt van de vraag, of Karel wilde beloven geen Duitser buiten Duitsland voor een rechtbank te brengen en niemand zonder onderzoek en verhoor te veroordelen. In ieder geval was de keizer daar ook in dit geval aan gebonden.

Trouwens ook afgezien van die belofte was het hem duidelijk, dat hij voorzichtig moest zijn. Luther's aanhang was intussen wel zo gegroeid, dat het lang niet zeker was hoe de stemming in de Rijksdag zou uitvallen. Aleander schreef naar Rome: "Negen tiende van de Duitsers roept: Luther! en het overige deel: dood aan de paus!" Dat was stellig overdreven. Aleander hield van pathetische exclamaties. Zo vraagt hij enige tijd later, met het oog op de gevaarlijke positie die hij inneemt, aan de paus om hem een volledige aflat te zenden en voor zijn broers en zusters te zorgen als hem iets mocht overkomen.

Maar het was in ieder geval duidelijk, dat Luther's aanhang niet veronachtzaamd kon worden. Hij had machtige beschermers. Frans von Sickingen beheerste met zijn sterk bewapende vesting, de Ebernburg, het Rijndal en als hij een dolle bui kreeg, kon hij de keizer, die zonder Spaanse troepen naar Duitsland kwam om de rijksdag van Worms voor te zitten, makkelijk de pas afsnijden.

Voorlopig waren het nog pamfletten die van de Ebernburg uitgingen. Ulrich von Hutten zat ze daar te schrijven met zijn snelle en felle pen. Hij wist, dat hij ná Luther op de nominatie stond voor de banvloek, maar dat maakte hem nog driester. Zo gaf hij de dreigbul *Exsurge Domine* met bijtende annotaties uit en noemde zichzelf de bullen-doder. "Denkt u", vraagt hij aan Aleander, "dat u door een edict, op slinkse wijze van de keizer verkregen, in staat zult zijn Duitsland te scheiden van vrijheid, geloof, godsdienst en waarheid? Denkt u, dat u ons intimideert door boeken te verbranden? Deze zaak wordt niet beslist door de pen, maar door het zwaard!" En

men hoefde waarlijk geen helderziende te zijn om te zien, hoe achter de zwaarden en lansen van de ridders de zeisen en dorsvlegels omhoog gingen van de boeren die “de Heilige Schrift nu ook gaan verstaan”.

In Rome zelf waren genoeg kerkpolitici, die tot voorzichtigheid maanden. Maar Aleander en Eck wilden nu doorzetten met alle kracht: “Het onkruid moet gewied worden, het schurftige schaap uitgestoten, het etterende lid afgesneden, de muiter moet worden uitgeworpen uit het schip van de H. Petrus”. Dat een ketter openlijk zou worden verhoord door een wereldlijke instantie achtten zij uitgesloten. “Wat mij zelf betreft”, schrijft Aleander aan de keizer, “ik zou graag die Satan eens ontmoeten; maar wie veroordeeld is door de paus, de kardinalen en prelaten, kan alleen nog in de gevangenis verhoord worden”. Leken kunnen zulk een zaak niet herzien, ook de keizer niet, vervolgt hij. De paus is de enige competente rechter. Hoe kan de Kerk het schip van Petrus genoemd worden, als Petrus niet aan het roer staat; hoe kan ze de ark van Noach zijn, als Noach de kapitein niet is? Als Luther gehoord wil worden, kan hij een vrijgeleide naar Rome krijgen. Of Zijne Majesteit zou hem naar de inquisiteurs in Spanje kunnen zenden. Hij kan uitstekend herroepen daar, waar hij is, en dan naar de Rijksdag komen om vergeving te vragen.

Karel aarzelde naar zijn aard. Hij hield eindeloze onderhandelingen. Eerst gaf hij een vrijgeleide, toen trok hij dat weer in. En intussen zat Luther in zijn kamertje, werkte en bad en publiceerde het ene geschrift na het andere. Wanneer keurvorst Frederik hem vraagt, wat hij van plan is in deze gevaarlijke situatie te doen, als de keizer hem rechtstreeks oproept, geeft hij het kloeke antwoord: “Ik zal gaan, ook al zou ik te ziek zijn om op mijn voeten te staan en er heengereden moeten worden. Als de keizer me roept, roept God me, daaraan mag ik niet twijfelen. Als er geweld gebruikt wordt, wat heel wel mogelijk is, ik beveel mijn zaak aan God. Hij leeft en regeert, die drie jongelingen in de vurige oven van de koning van Babel bewaarde; en als Hij me niet wil redden, welnu, mijn hoofd is niets waard in vergelijking met Christus, die tot ergernis van velen gedood werd. Dit is geen tijd om aan gevaar of redding te denken; het gaat er nu om te zorgen, dat we het Evangelie niet tot spot van de goddelozen maken door onze vrees om te getuigen en onze leer met ons bloed te bezegelen.”

En aan Von Staupitz, zijn oude, bange orde-generaal schrijft hij: “Dit is niet een tijd om te buigen, maar om luid te roepen, nu onze Heere Jezus Christus wordt verdoemd, beledigd en bespot.Vader, het gevaar is groter dan velen menen. Nu is het woord van het Evangelie van toepassing: Hij die mij belijdt voor de mensen, hem wil Ik belijden voor mijn hemelse Vader en wie Mij verloochent, zal Ik ook verloochenen. Ik schrijf u dit openlijk, omdat ik vrees dat u aarzelt tussen Christus en de paus, ofschoon ze diametraal tegenover elkaar staan.... Vader, herinnert u zich, dat u, toen we in Augsburg waren, tot mij zei: Denk er aan broeder, dat u dit in de naam van de Heere Jezus begonnen bent? Ik heb dat nooit vergeten en ik zeg het nu tot u. Ik vreesde en beefde, toen ik de boeken van de paus verbrandde, maar nu voel ik mij bevrijd en mijn hart is lichter dan ooit. Ze zijn zoveel pestilenter dan ik gedacht had”.

Op de dag van Driekoningen kwam keurvorst Frederik aan in Worms. Aan zijn invloed is het te danken, dat nu de uitnodiging aan Luther met het vrijgeleide, tot grote ergernis van Aleander, in alle vormelijkheid werd afgezonden. Deze bedacht zich geen ogenblik. De raad van Wittenberg gaf hem een aanzienlijk reisgeld en stelde de reiswagen beschikbaar.

Het werd een triomftocht. Nu nog toont men langs heel de weg van Wittenberg over Leipzig, Erfurt, Eisenach en Frankfort de plaatsen waar de monnik overnachtte. Erfurt ontving hem als een eregast. Hij werd als volksheld gevierd. “Ik heb mijn Palmzondag

gehad”, schrijft hij aan de avond van die feestelijke dag naar huis: “Ik weet niet of deze hulde alleen maar een verzoeking betekent, of dat ik haar tevens moet beschouwen als een teken van mijn naderende dood”.

Deze nuchterheid bleef hem vergezellen. Hij preekte in zijn oude universiteitsstad, het was de zondag na Pasen, over het Evangelie van de dag, Joh. 20: 19-23. De genade Gods is het onderwerp en slechts even terzijde maakt hij een opmerking die verband houdt met zijn reis, welke zulk een wereldhistorische betekenis had: “Ik weet wel dat men het niet graag hoort. Toch wil ik de waarheid zeggen, en ik moet het doen, al zou het me twintig keer de kop kosten.” Toen de gaanderij, die overvol was, gevaarlijk begon te kraken, riep hij van de kansel: “Satan, hou je koest, ik ken je streken” en bezwoer daarmee een paniek. In Gotha vielen, nadat hij daar gepreekt had, een paar stenen uit de kerkgevel - alweer een poging van de duivel! Aan zulke trekjes kan men de geladenheid van de atmosfeer meten.

Toch had de duivel nog wel andere mogelijkheden dan krakende gaanderijen en loszittende stenen. Luther was nog in Thüringen, toen hem het bericht bereikte, dat er in Worms een rijks-edict was uitgevaardigd met last om zijn boeken te verbranden, Aleander lag weer eens vóór in de wedren. Duidelijk was in ieder geval, dat er voor hem niets goeds te verwachten viel op de Rijksdag. Zelfs de keizerlijke heraut, Caspar Sturm, die de onderweg steeds aangroeiende optocht in zijn prachtige officiële kostuum vooraf ging en die de Reformator zeer welgezind was, vroeg hem of hij nu wel verder wilde reizen. Maar Luther gaf hem nauwelijks antwoord. Natuurlijk ging hij verder, al voelde hij zich ziek. Enkele weken lang reizen in een open wagen gaat iemand, die gewend is binnenshuis te leven, niet in de koude kleren zitten. In Eisenach moest hij een aderlating ondergaan. Hij kreeg daarbij een “edel water” te drinken, één van die middeleeuwse elixers, die wonderen konden doen. De hoofdzaak was dat het hielp. Hij kon weer verder.

De venijnigste aanval kwam in de laatste herberg, in Oppenheim dichtbij Worms. Martin Butzer, de hofkapelaan van de Ebernburg, reeds lang met Luther bevriend, was daar met een brief van Sickingen en Hutten. Groot en huns inziens goed nieuws. De biechtvader van de keizer, Glapion, was in eigen persoon op de Ebernburg geweest met een grandioos voorstel. Luther moest niet naar Worms gaan, maar naar de burcht van Sickingen. Daar zou niemand minder dan de aartsbisschop van Trier, die men reeds vroeger als bemiddelaar genoemd had, komen om met hem te praten en een oplossing te zoeken. Zijn vrienden zagen daar iets in. Von Hutten had al - maar dat wist Luther niet - een pauselijk jaargeld aanvaard, een zwak ogenblik van de altijd in geldnood verkerende literaire ridder. In ieder geval was het een plan, dat men ernstig moest nemen. Zulk een voorstel kon natuurlijk niet gedaan worden zonder medeweten van de keizer! Zou Luther er op ingaan? Daar kwam nog iets bij. Hij vond in de herberg ook een brief van Spalatinus, Frederik's hofkapelaan, uit Worms: Ben je werkelijk zo overmoedig om hier te komen? Ik schrijf je strikt persoonlijk en raad het je met klem af. Voor zover ik de zaken overzie, is het uiterst gevaarlijk.

Iedereen en alles probeerde hem op het laatste moment tegen te houden. Luther zei: ik ga. Hij zag achter al die pogingen de duivel. Daarom: ik ga, juist daarom. Al waren er in Worms zoveel duivelen als pannen op de daken! Later, in één van zijn tafelgesprekken zegt hij: “Ik was onverschrokken, ik was nergens meer bang voor. God kan een mens soms zo dol maken. Ik weet niet of ik nu nog zo moedig zou zijn.”

Eén van de laatste historici die Luther's leven beschreef zegt, dat dit het geniaalste ogenblik van zijn leven was. Hij was wijzer dan de slimme ridders. Hij ging. Von Hutten heeft na afloop gezegd: u zag het beter dan ik. Dat komt, omdat ik nog teveel

naar de mensen keek, u hebt gelet op God alleen.

15. VOOR DE RIJKSDAG

Op alle mogelijke manieren hadden de pauselijke nuntii geprobeerd te voorkomen, dat Luther voor de hoogste vergadering van vertegenwoordigers van het Rijk zou verschijnen - maar het was hun mislukt. 16 April 1521, 's morgens 10 uur, kondigden de trompetters van de transen van de Domkerk aan, dat weer een hoge officiële gast de poort van Worms zou binnenrijden. Aleander stopte de vingers in de oren. Een schandaal, dat zoiets mogelijk was! Maar zijn nieuwsgierigheid was hem toch de baas, hij moest de intocht zien. Aan zijn geërgerde berichten naar Rome danken we, dat we zo goed zijn ingelicht.

Voorop reed de keizerlijke heraut, de Duitse adelaar op zijn mantel. Tientallen edelen te paard, in de vroegte reeds uitgereden om de dappere monnik binnen te halen, omringden het kleine reiswagentje van de Wittenberger professor, Daarachter een lange stoet van vrienden, die zich onderweg hadden aangesloten, Het was etenstijd, maar van alle kanten stroomden de nieuwsgierigen toe. Zo vol waren de straten, dat sommigen een plaats zochten op de daken. “Hij stapte uit zijn wagen”, schrijft Aleander naar Rome, “keek met zijn demonische ogen om zich heen en zei: God zal met me zijn.” Bijzonder geïrriteerd was hij door het feit, dat velen een portret van de ketter bleken te bezitten, veelal met de duif als teken van de Heilige Geest boven het hoofd. Ze waren uitverkocht, hij had er geen meer kunnen bemachtigen om naar Rome te sturen.

In Worms was geen bed meer vrij. Luther deelde zijn kamer in het Huis van de Johanniters met twee hem bekende juristen van het keurvorstelijk hof. Velen van zijn begeleiders moesten buiten de stad onderdak vinden. Tot diep in de nacht liepen voorname personages vergeefs naar logies te zoeken. Alles wees er op, dat er iets belangrijks ging gebeuren. Zelden in de historie viel een hoogtepunt van de kerkgeschiedenis samen met een hoogtepunt van de wereldgeschiedenis. Carlyle heeft gelijk: de rijksdag te Worms was de belangrijkste en meest beslissende dag van de nieuwe tijd.

Langs geheim gehouden achterstraten werd Luther de volgende middag naar het bisschoppelijk paleis gebracht, waar de zittingen van het Rijk plaats hadden. Het historische gebouw werd reeds in de 17e eeuw geheel verwoest. Alleen de kristallen luchter, waaronder de monnik voor zijn keizer stond, bleef bewaard, totdat ook deze in de laatste oorlog te Berlijn vernietigd werd. Het was een zware gang voor de man, die naar zijn eigen zeggen niet aan het hof van Farao's dochter was opgevoed. De rijksmaarschalk had hem geïnstrueerd: spreek niet te luid, dat is onbeleefd; en vooral niet voordat je iets gevraagd is.

Daar zit op zijn troon met bleek en schijnbaar onverschillig gezicht, moe van reeds vele lange vergaderdagen, Karel van Habsburg, erfgenaam van een lange en rijke heersers-traditie, van Maximiliaan, “de laatste ridder”, Ferdinand de Katholieke en Isabella de Orthodoxe. Hij is wereldheerser, aards hoofd van de ganse christenheid; bij de gratie Gods keizer van Duitsland, koning van Spanje, van de twee Siciliën, Jeruzalem, Hongarije, Dalmatië, Croatië, etc.; aartshertog van Oostenrijk en hertog van Bourgondië, etc., etc. Hij kijkt de stille monnik daar onder die luchter eens aan met een kille blik. Luther beeft. Omdat hij voor zijn keizer staat. Meer nog omdat hij en zijn keizer samen staan voor God.

En daar zitten de keurvorsten. Voor het eerst ziet hij hier zijn eigen keurvorst van dichtbij - lacht die een beetje in zijn brede baard? De banken van de rijksstanden zijn

dicht bezet. Slechts de pauselijke nuntii protesteren door afwezigheid. Onder de geestelijke heren is zijn eigen aartsbisschop, Albrecht van Mainz, hij weet het, al is de man hem van aangezicht onbekend; wat hij niet weet, is dat juist Albrecht in zijn bank zit te draaien, door zijn geweten geplaagd. Een door de Kerk veroordeelde ketter, op het punt om door het Rijk in de ban te worden gedaan, midden in de glans van het Roomse Rijk. Ze waren allemaal wat teleurgesteld, vooral de vertegenwoordigers van de vreemde mogendheden. Ze hadden zich zeker voorgesteld één of ander monster in Renaissancestijl te zien, van wie de verleiding aan alle kanten afstraalde. Nu stond daar een magere kloosterling, zonder gestalte of schoonheid. Er was geen sensatie aan. Op een tafel liggen 19 geschriften. De kanselier van Trier, hij heet Eck - een slecht voorteken, zo heet immers ook zijn ergste vijand - zal de zaak leiden. Een harde stem: "Zijn dit uw boeken?" Zenuwachtig doet Luther zijn mond al open om ja te zeggen.

Daar springt de raadgever van de keurvorst naar voren: "*Intitulentur libri!*" - de titels moeten eerst voorgelezen worden. Zo'n nuchtere opmerking van een jurist kan een weldaad zijn. De kanselier verbijst zich. Hij leest alle titels voor, een nog onvolledige lijst - al wil de keizer niet geloven, dat één man in een paar jaar zoveel geschreven heeft - alles door elkaar, polemische, wetenschappelijke, stichtelijke geschriften. De pennen van de notarissen krassen over het papier. Op de banken van de vertegenwoordigers van de steden schrijft men geïnteresseerd mee. "Over de vrijheid van de mens" leest de kanselier, inplaats van "Over de vrijheid van een christenmens", een foute opvatting, die later vaak herhaald zal worden. "Zijn dit uw boeken?"

Nauwelijks hoorbaar geeft Luther antwoord: "De boeken zijn van mij - en ik heb er meer geschreven". Daarmee doet hij de deur dicht, die op een kier stond. Als hij bereid geweest was zijn geschrift "Over de Babylonische gevangenschap van de Kerk" te herroepen, zou er te praten geweest zijn. De meerderheid zou dan stellig bereid geweest zijn, hem in zijn verzet tegen de politieke en financiële pretenties van de curie bij te vallen. Dat doet Luther niet.

De kanselier zet de deur nog één keer open, hij geeft het hem in de mond: "Verdedigt u al deze boeken, of bent u bereid er een deel van te herroepen?"

Luther zet zich schrap. En iets luider dan zoëven zegt hij: "Dat is een zaak die Gods Woord aangaat en de zaligheid van zielen. Ik zou niet graag iets ondoordachts zeggen, zo gauw zegt men te veel of te weinig. Je kunt zowel door het één als door het ander komen te vallen onder het oordeel van Christus: hij die Mij verloochent voor de mensen, zal Ik verloochenen voor Mijn hemelse Vader, Geef me tijd om er nog eens over na te denken."

Na een korte beraadslaging geeft Eck de decisie: "Het is verbazingwekkend dat een professor in de theologie niet zonder meer in staat is zijn mening te verdedigen, speciaal nu hij juist daarvoor gekomen is. Het is eigenlijk te gek om consideratie te gebruiken. Nochtans wil de keizer grootmoedig zijn en de zaak tot morgen uitstellen." Niemand weet wat Luther bezielde om het uitstel te vragen, al zijn er tal van hypothesen over. 's Avonds maakte hij een paar aantekeningen. Hij was niet zenuwachtig.

De volgende middag - het was de 18e april - werd hij om 4 uur ontboden, nu in de grote zaal van het paleis. Ze lieten hem twee uur antichambren. Ten slotte kwam hij binnen in de stampvolle zaal, waar de atmosfeer nog benauwder werd door tal van walmende flambouwen.

Nu spreekt Luther met duidelijke, vaste stem. Hij rubriceert zijn geschriften: "Sommige daarvan behandelen geloof en leven op zo eenvoudige evangelische wijze, dat ook mijn tegenstanders gedwongen zijn te erkennen, dat ze waard zijn om gelezen

te worden. Als ik deze boeken herriep, zou ik de enige in de wereld zijn, die een waarheid ontkent, welke door vriend en vijand gelijkelijk beleden wordt. Een tweede groep van mijn werken is geschreven tegen de verwereldlijking van het christelijk leven door voorbeeld en leer van de papisten. Niemand kan de waarheid daarvan ontkennen, want het is alom duidelijk, dat door pauselijke wetten de gewetens van de mensen geknecht worden.”

“Nee”, roept de keizer. Maar Luther gaat door en spreekt van de ongelooflijke tirannie van Rome over Duitsland. “Als ik op dit punt zou herroepen, moest ik me schamen, want ik zou de deur openen voor nog meer tirannie en goddeloosheid en het zou nog erger worden, als zou blijken, dat ik dit op aandrang van het H. Roomse Rijk had gedaan. (Deining in de Rijksdag).

Een derde groep van mijn boeken betreft personen en particuliere zaken. Ik erken, dat ik daarin vaak heftiger ben geweest, dan met mijn positie overeenkomt, maar ook dat kan ik niet herroepen, als men mij niet van ongelijk overtuigt. Christus heeft voor Annas gezegd: *Bewijs het me*. Als onze Heere, Die niet kon dwalen, dit vroeg, mag dan een worm als ik niet vragen, dat men mij uit profeten en evangelie van ongelijk overtuigt? Als men dit kan doen, zal ik de eerste zijn die mijn boeken in het vuur werpt. Ik weet, dat mijn leer onrust veroorzaakt. Ik kan alleen antwoorden met het woord van mijn Heere: Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard. Wees voorzichtig, dat de regering van deze edele jongeman Karel niet met bloedvergieten begint. Laat u waarschuwen door de voorbeelden van Farao, de koning van Babel, en de koningen van Israël. God is het die de raad van de wijzen verijdelde. Ik moet wandelen in de vreze des Heeren. Ik zeg dit niet om onrust te veroorzaken, maar omdat ik niet kan ontkomen aan mijn verplichting tegenover mijn volk. Ik beveel mijzelf aan bij uwe Majesteit. Ik hoop dat zij zich niet door mijn tegenstanders laat beïnvloeden om jegens mij zonder oorzaak een verkeerde houding aan te nemen. Ik heb gezegd.”

Eck: “Martinus, u hebt niet voldoende onderscheid gemaakt tussen uw geschriften. De eerste waren slecht en de latere slechter. Uw beroep op de Heilige Schrift is niet nieuw, dat hebben alle kettters altijd gedaan. Hoe durft u volhouden, dat u de enige bent die de bedoeling van de Schrift begrepen hebt? U hebt het recht niet het allerheiligst orthodox geloof in twijfel te trekken, dat door Christus, de volkomen wetgever, is ingesteld, over heel de wereld verkondigd door de apostelen, bezegeld door het rode bloed van vele martelaren, vastgesteld door heilige concilies, gedefinieerd door de Kerk, in welke al onze vaders hebben geloofd tot hun dood en dat zij ons als erfenis hebben nagelaten, waarover paus en keizer ons nu hebben verboden te disputeren, omdat er anders geen eind aan het debat zou zijn. Ik vraag u, Martinus, een kort en zakelijk antwoord.”

Dan geeft Luther zijn wereldberoemd getuigenis. Nu staat hij rechtop, te voren lag hij op één knie. “Als u, Majesteit en Heren, een eenvoudig antwoord wenst, zal ik dat geven, zonder franje. Wanneer ik niet overtuigd word door het getuigenis van de Schrift of de evidente rede, ben ik door de Bijbelplaatsen die ik aanhaalde overwonnen en mijn geweten is gebonden in het Woord van God. Herroepen kan en wil ik niets, want het is gevaarlijk en onjuist iets tegen het geweten te doen.”

Hij sprak Duits. Hem werd gevraagd om het in het Latijn te herhalen, de keizer kende geen Duits. Het zweet stond hem op het voorhoofd. Een bevriende raadsheer riep: “Als u niet meer kunt, laat het doctor, het is zo voldoende.” Een kleine vriendelijkheid, als een frisse luchtstroom in de verstikkende atmosfeer. Het gaf hem moed zijn woorden in het Latijn te herhalen.

De kanselier doet een laatste poging: “Laat uw geweten toch lopen, Martinus. Denkt u

dat u alleen recht hebt en dat heel het heilig concilium, zoveel wijze bisschoppen en heren, altijd hebben gedwaald?”

Luther: *“Ja, ze hebben gedwaald in vele opzichten, dat is duidelijk. Ik kan het bewijzen, God help me, amen.”*

Melanchthon zegt, dat hij er aan toevoegde: *“Hier sta ik, ik kan niet anders.”*

De secretarissen hebben dit niet genoteerd. Waren ze zo onder de indruk, dat ze de pen stil hielden?

Toen stond de keizer op. “Ik heb genoeg gehoord”, zei hij. En hij sloot de openbare zitting van de Rijksdag van het Heilige Roomse Rijk. Een tijdperk werd afgesloten. Onder de hoon van de Spanjaarden werd Luther van het paleis naar zijn herberg gevoerd. Met de handen omhoog riep hij: “Ik ben er door, ik ben er door!”

Toen vroeg hij om een goeie pot bier.

16. HET EDICT

De keizer riep de keurvorsten en enkele anderen bijeen om hun mening te horen. Zij verzochten tijd om zich te beraden. “Dan zal ik u mijn mening doen horen”, zei hij geërgerd. Hij las een rede voor, die hijzelf had opgeschreven, in het Frans. Het was een geloofsbelijdenis: “Ik stam af van een oud geslacht van christelijke keizers van deze edele Duitse natie en van de katholieke koningen van Spanje, de aartshertogen van Oostenrijk en de hertogen van Bourgondië. Zij zijn allen getrouw geweest tot de dood aan de Kerk van Rome, zij verdedigden het katholieke geloof en de eer van God. Ik heb besloten hun voetstappen te volgen. Een enkele monnik, die rechtstreeks ingaat tegen de hele christenheid van 1000 jaar kan geen gelijk hebben, Ik ben bereid daarvoor mijn landen, mijn vrienden, mijn lichaam, mijn bloed, mijn leven en mijn ziel in te zetten. Niet alleen ik maar heel de Duitse natie, wij allen zouden voor eeuwig in ellende gestort worden indien door onachtzaamheid ketterij, al was het maar de verdenking van ketterij, zou kunnen bestaan. Nadat ik gisteren de brutale verdediging van Luther gehoord heb, heb ik er spijt van dat ik zolang heb verzuimd om mij tegen hem en zijn valse leer te verzetten. Ik wil niets meer met hem te doen hebben. Hij mag naar huis gaan onder zijn vrijgeleide, maar onderweg niet preken of onrust zaaien. Ik zal het proces tegen hem voortgang doen hebben als tegen een notoire ketter en vraag u om uzelf hierover uit te spreken, zoals u me beloofd hebt.” Grote schrik onder de hoorders. Maar de volgende dag verklaarden de keurvorsten, dat ze het geheel eens waren met de keizer. Van de zes waren er echter twee die het edict niet wilden tekenen; één van hen was Frederik van Saksen.

De keizer voelde dat hij genoeg ruggesteun had om door te zetten. Toen gebeurde er iets dat hem deed aarzelen. In de nacht verschenen er op de stadspoort en elders in Worms aanplakbiljetten die het voor Luther opnamen, ondertekend met het driemaal herhaalde “Bundschuh”, het symbool van de boerenrevolutie (de lage schoen van de werkmans in tegenstelling met de hoge laars van de edelman), Gedurende een eeuw reeds wist men, vooral in het zuiden van Duitsland, wat dit betekende. Als Luther veroordeeld werd, zouden de boeren opstaan.

Aartsbisschop Albrecht van Mainz, in de pamfletten met name genoemd als vijand van Luther, werd met een panische schrik bevangen, vroeg in de morgen reeds was hij in de logeerkamer van de keizer. Die lachte hem uit. Maar Albrecht liet zich niet geruststellen en hij kreeg gedaan dat de Standen nog eens met Luther mochten praten. De keizer wilde er persoonlijk niets meer mee te doen hebben, maar ze kregen drie dagen de tijd voor een laatste overleg.

Toen heeft zich achter de coulissen heel wat afgespeeld. Kierkegaard zegt ergens, dat

men het Luther moet kwalijk nemen dat hij geen martelaar is geworden. Dat is niet billijk. Men zou kunnen zeggen dat deze drie dagen op zichzelf reeds één aaneengeschakelde marteling geweest zijn. Men probeerde hem murw te maken. Het was een zwaarder beproeving dan voor de Rijksdag, schoon minder dramatisch, Welmenende mensen drongen vriendelijk aan: aanvaard een compromis, het gaat er om Duitsland te redden van de revolutie, de Kerk van de ondergang. In urenlange onderhandelingen probeerde men de uitgeputte monnik tot overgave te dwingen. Op alle mogelijke manieren weerde deze de aanvallen van de zenuw-oorlog af. Eén voorbeeld: hij hield een lofredde op Melanchthon, zijn edele en geleerde vriend. “Ik ben maar één van de heel kleine luidjes van mijn partij. Anderen zijn veel belangrijker en knapper. Het zou daarom helemaal niet helpen als ik herriep, want zij die mij in inzicht overtreffen, zouden toch niet zwijgen en de zaak voortzetten.”

Ook de juristen van de keurvorst waren drie uur met hem bezig. Wilde hij zijn geschriften niet aan het oordeel van een commissie uit de Rijksdag onderwerpen? Men zou zeker naar christenplicht handelen, maar Luther zou zich natuurlijk bij de uitspraak moeten neerleggen. Na een uur bedenktijd antwoordde hij: ik kan er niet op ingaan. Ten slotte liet de aartsbisschop van Trier, het hoofd van de onderhandelaars, Luther nog een keer bij zich komen; hij wilde de mogelijkheid onderzoeken om de zaak aan een concilie voor te leggen. Hij sprak bewogen met hem.

Spalatinus kwam er ook bij. - “Geef dan zelf een middel ter oplossing aan, de kwestie moet toch bijgelegd kunnen worden, Als we eens een aantal uitgezochte zinnen uit uw geschriften aan een concilie voorlegden?” -

“Ik vrees dat het juist die leringen zouden zijn die door het concilie van Constanz veroordeeld zijn!” -

“Ja, daar ben ik ook bang voor.” -

“Dan zou ik niet kunnen of mogen zwijgen, want ik ben overtuigd, dat daarin Gods Woord veroordeeld is. Al zou ik er lijf en leden bij verliezen, van Gods Woord ga ik niet af.” De aartsbisschop, bewaarder van de heilige rok, bezwoer hem het kleed zonder naad van Christus niet te scheuren. Luther antwoordde met de raad van Gamaliël: “Wacht en zie of deze leer uit God is of uit mensen, Als ze niet uit God is zult u er over twee of drie jaar niets meer van horen.”

Men zei: “Als u toegeeft, is ook Melanchthon bereid tot een compromis.”

Luther kreeg tranen in de ogen. Maar toen hem gevraagd werd zelf de naam van een kerkelijk rechter te noemen, aan wiens uitspraak hij zich zou willen onderwerpen, antwoordde hij: “Een kind van 8 of 9 jaar of één van die pages daar”. Een kind weet Gode zij dank wel, zou hij later zeggen, wat de Kerk is, nl, de heilige gelovigen en de schapjes die de stem van de herder horen. Hier viel de laatste beslissing. Luther vroeg de aartsbisschop bij de keizer te bewerken, dat men hem nu eindelijk zou laten gaan. In grote bewogenheid biechtte hij bij hem. De commissie rapporteerde aan de keizer, dat haar zending mislukt was.

Elke politieke gedachte was deze man vreemd. Wanneer hij op het plan om een concilie te beleggen, zou zijn ingegaan, had hij tijd gewonnen. Hij overwoog het niet. Ja, hij bedacht niet eens, dat hij als profeet nu niet wankelen moest, om zijn aanhang te houden. Wat hij deed, deed hij vanzelf, verantwoordelijk jegens God alleen.

's Avonds om 6 uur verscheen de kanselier in het Johanniter Hof en deelde in het Latijn op bevel van de keizer mee: nu alle vermaningen niet blijken te helpen, blijft de keizer niets anders over dan als voogd van de Kerk tegen u te procederen. Luther trok zich enkele ogenblikken terug om te bidden. Weergekeerd sprak hij, ook in het Latijn: Zoals het de Heere goeddunkt, zo is het geschied. De naam des Heeren zij geloofd!

Wil de keizer en de Rijksdag bedanken, dat ze mij zo genadig hebben gehoord. Ik ben bereid voor keizer en Rijk alles te lijden, ook grote oneer, maar de vrije verkondiging van het Woord van God moet ik me voorbehouden.

Aleander stelde het definitieve edict tegen Luther op. Hij bracht het naar de keizer om te tekenen. Deze nam de pen op. "Toen", schrijft Aleander, "ik begrijp niet waarom, legde hij haar weer neer en zei, dat hij het stuk nog aan de Rijksdag moest voorleggen". De keizer wist wel wat hij zei. Eigenlijk was de vergadering geen Rijksdag meer. Frederik de Wijze was weg. Lodewijk van de Palts was weg. Het was een rompschouw-parlement, dat Luther veroordeeld had. Na enkele weken tekende Karel ten slotte toch. Aleander schrijft: "Zijne Majesteit tekende zowel de Duitse als de Latijnse tekst met zijn eigen gezegende hand en zei glimlachend: Nu zult u wel tevreden zijn. Ja, antwoordde ik, en nog groter zal de tevredenheid zijn van Zijne Heiligheid en van heel de christenheid. Wij danken God, dat Hij ons zulk een gelovig keizer gegeven heeft. Moge God hem behoeden op al zijn heilige wegen, hem die zich reeds nu eeuwige glorie heeft verworven en eeuwig loon bij God".

"Ik was van plan een danklied van Ovidius te reciteren", voegt de nuntius er aan toe, "maar herinnerde me nog bijtijds dat dit een godsdienstige aangelegenheid betrof. Daarom: gezegend zij de H. Drieënheid voor zijn onmetelijke genade".

17. DE VERDWIJNING

Op 26 april trok Luther weg uit Worms. Aleander schrijft: "Zo is de eerwaardige schavuit met twee wagens vertrokken, nadat hij ettelijke sneedjes brood geroosterd en twee geliefde glaasjes gedronken had." Men kan een geschiedkundig juiste beschrijving van iets geven, zonder recht te doen aan het historisch moment!

De keurvorst had hem reeds in Worms doen weten, dat hij onderweg ergens zou worden opgepakt en in veiligheid gesteld. De gedachte was vroeger al eens door Luther's vrienden geopperd. De uitwerking liet Frederik aan zijn raadsheren over, zodat hij zich met recht van den domme kon houden. Hij wist niet waar de Reformator zat, daar kon hij een eed op doen. Luther was met dit plan eerst helemaal niet ingenomen. Hij zou liever, zegt hij, door de hand van de tirannen, speciaal van de woedende hertog George, gedood worden. Maar hij liet zich overreden.

Van Worms tot Oppenheim werden hij en zijn gezelschap (men reisde in twee wagens) door 20 ruiters begeleid. Aan de avond van de tweede dag schreef hij een grappige brief over zijn ervaringen aan Lukas Cranach: "Ik had gedacht, dat Zijne Keizerlijke Majesteit een vijftigtal doctoren verzameld zou hebben om de monnik naar de regelen van de kunst te verslaan. Maar er is niet meer verhandeld dan dit:

"Zijn deze boeken van jou?" -

"Ja". -

"Wil je ze herroepen?" -

"Nee". -

"Maak dan dat je wegkomt".

O, wat zijn wij Duitsers toch verblind! Wat handelen we kinderlijk en laten we ons door de Roomsgezinden toch als kinderen behandelen en uitlachen!"

De volgende dag liet hij de rijksheraut Sturm, die verantwoordelijk was voor het vrijgeleide, teruggaan. Als voorwendsel gaf hij hem twee, werkelijk grove, brieven mee, voor de keizer en voor de Rijksdag. Bang voor een aanslag op zijn leven was hij in het geheel niet. (Men hoort daarvan ook later nauwelijks, merkwaardig genoeg voor een vogelvrij verklaarde in een tijd dat b.v. gifmengerij een veel beoefende kunst was.

En Luther trad ook vreemden altijd vol vertrouwen tegemoet, achterdocht kende hij niet.)

In Hersfeld kwam de abt hem feestelijk binnenhalen, de raad begroette hem in de stadspoort, het klooster nam hem gastvrij op, De volgende morgen, 1 mei, wilde de abt hem in de kloosterkerk laten preken. Luther raadde het af: weet wel wat je doet, je zult er voor moeten boeten. Maar het gebeurde. De volgende dag preekte hij in Eisenach, op verzoek van een grote schare burgers, die hem juichend ingehaald had. De verantwoordelijke geestelijke was doodsbang en kwam pas tot rust toen hij door een notaris met getuigen had laten vastleggen, dat dit tegen zijn wil geschied was.

De 2e mei sloeg Luther's wagen een zijweg in, de andere, waarin de Saksische juristen zaten, ging recht door. Het heette, dat hij de gelegenheid wilde waarnemen, zijn familie in de buurt van Mëhra te bezoeken, Inderdaad overnachtte hij bij een oom in het stamhuis van de familie en preekte de volgende dag te Mëhra voor de boeren in de open lucht; een kerk had het gehucht nog niet. Zijn familieleden deden hem 's middags uitgeleide tot aan het slot Altenstein. Een half uur nadat zij teruggereisd waren, geschiedde de overval. Het was dus alles precies afgesproken. De plaats is nog bekend. Vier of vijf vermomde ruiters sprongen in de schemering plotseling uit het bos. Luther maakte zijn reisgenoten opmerkzaam op deze “bedenklijke verschijning” en greep zijn Hebreeuws Oude en Grieks Nieuwe Testament. Broeder Petzensteiner, zijn reismakker, sprong van de wagen en maakte zich zo snel mogelijk uit de voeten. Amsdorf, zijn tweede metgezel, was op de hoogte. De arme koetsier gaf, op de vraag van de vloekende aanvallers toe, dat Luther in de wagen zat. Hij had er later veel spijt van. Luther werd uit de wagen gesleurd onder luid geschreeuw van Amsdorf. Als een hond moest hij meehollen met de paarden, die in snelle draf in Oostelijke richting in de schemering verdwenen.

Zo vertelde men het gebeurde aan de familie in Mëhra, waar ook Petzensteiner 's avonds laat kwam aanzetten. En zo ging het verhaal als een vliegend vuur door heel Duitsland en zaaide overal schrik en verdriet. Men kon niet anders denken, dan dat de Reformator voor goed van het toneel was verdwenen. Aleander echter begreep direct, dat dit een doorgestoken kaart was.

Toen de wagen uit het gezicht was, kleedden de ruiters Luther in ridderkledij en zetten hem op een paard. Urenlang reed men nog kris kras door het bos, om eventuele vervolgers het spoor bijster te maken. Tegen 11 uur reed men over de brug van de Wartburg, een van de burchten van Frederik de Wijze. Hans von Berlepsch, de slotvoogd, had de overval geënsceneerd. Hij nam ook zelf de verzorging van zijn gevangene op zich en bracht hem persoonlijk het eten. De beide kamers, waarover Luther beschikte aan de buitenkant van het ridderhuis waren alleen langs een trap bereikbaar, die 's nachts werd weggenomen. Hij mocht er niet uit zolang zijn tonsuur niet verdwenen was en zijn baard niet de lengte had die bij een behoorlijk ridder paste. Albrecht Dürer, vrezend, dat de man van wie hij nog zoveel verwacht had, op laaghartige wijze was omgebracht, schreef in zijn dagboek: “Ik weet niet of hij nog leeft of al vermoord is, maar in ieder geval heeft hij geleden voor de christelijke waarheid. Als wij deze man verliezen, die eerlijker geschreven heeft dan wie ook sedert eeuwen, moge God zijn geest aan een ander geven. Zijn boeken moeten in hoge ere worden gehouden en niet verbrand, zoals de keizer beveelt; dan eerder de boeken van zijn tegenstanders. O God, als Luther dood is, wie zal ons dan voortaan het evangelie uitleggen? Wat zou hij voor ons al niet geschreven kunnen hebben in de komende tien jaren!”

Merkwaardig is de vergelijking met het lijden van Christus, die Dürer trekt: “o Heere, U hebt begeerd, dat vóór uw wederkomst ten oordeel, evenals uw Zoon Jezus Christus

moest sterven door de handen van de priesters, opstaan uit de doden en opvaren ten hemel, zo uw discipel Maarten Luther aan hem gelijkvormig zou worden.”

Zulke vergelijkingen tussen de actuele gebeurtenissen en het evangelieverhaal vinden we meer. Ze zijn ook niet zo onbegrijpelijk in een tijd, dat de imitatiegedachte gemeengoed was en het passiespel populair, Dürer spreekt hier bovendien een gedachte uit, welke tot de diepste van Luther's theologie behoort: die van de conformiteit van het lijden van de gelovigen met het kruislijden van Christus.

In verschillende pamfletten uit die dagen vindt men de Rijksdag van Worms, het verbranden van Luther's boeken en zijn geheimzinnige verdwijning beschreven in de trant van het evangelieverhaal. Keizer Karel speelt dan b.v. de rol van Pilatus, Albrecht van Mainz die van Kajafas, Frederik de Wijze die van Petrus: “...Toen leverde de stadhouder de boeken van Luther aan hen uit om verbrand te worden. De priesters namen ze en toen het volk en de vorsten vertrokken waren, maakte de Rijksdag een grote brandstapel voor het paleis van de hogepriester, waar ze de boeken verbrandden. En ze zetten bovenop een portret van Luther met het opschrift: “Dit is Maarten Luther, de doctor van het evangelie”. Dit opschrift nu werd gelezen door veel Romanisten, omdat de plaats waar Luther's boeken verbrand werden niet ver was van het bisschoppelijk hof. Dit opschrift nu was geschreven in het Frans, het Duits en het Latijn. Toen kwamen de hogepriesters en Romanisten en zeiden tot de stadhouder: Schrijf niet: “een doctor van de evangelische waarheid”, maar dat hij gezegd heeft: ik ben een doctor van de evangelische waarheid.” Maar de stadhouder antwoordde en zei: “Wat ik geschreven heb, dat heb ik geschreven”. En met hem werden twee andere doctoren verbrand, Hutten en Karlstadt, de één ter rechter- en de ander ter linkerzijde. Maar het portret van Luther wilde niet branden. Toen namen de soldaten het, verkreukten het en staken het in een vat vol pik. Toen verging het tot as. Toen een graaf deze dingen zag, die daar gebeurden, verwonderde hij zich en zeide: “Waarlijk, deze mens was een Christen.” En heel de menigte, die daarbij stond, ziende hetgeen geschied was, keerde terug, slaande op hun borsten....”

18. “MIJN PATMOS”

Toen Luther de eerste morgen na zijn gevangenneming de luiken van zijn kamer op de Wartburg openstootte, zag hij uit over de vriendelijke bergen van Thüringen. Hij kende de streek - in Eisenach had hij zijn mooiste jongensjaren doorgebracht, die stad was hem lief. In de verte steeg de rook omhoog van de houtskoolbranderijen. Ze verduisterde een ogenblik de ochtendhemel. Toen kwam er een vleugje wind en verjoeg de wolken. Zo werden zijn twijfel en mismoedigheid verdreven door het geloof aan Gods plan met de Kerk en zijn leven.

Het beeld bleef Luther voor ogen staan, al die moeilijke maanden die hij in de eenzaamheid moest doorbrengen. Hij had het wel nodig. Nimmer in zijn leven heeft hij zo onder verzoeken en aanvechtingen geleden als hier, op zijn eiland “Patmos”, zoals hij gewoonlijk onder zijn brieven schrijft. Soms ook: “in de woestijn, waar het eenzaam is en gevaarlijk, d.i. waar de roofdieren rondgaan en de duivelen komen met hun verleiding.”

Daar is de vraag die Aleander aan de keizer had gesteld: “Is de hele wereld dan op een dwaalweg en heeft alleen Martinus ogen om te zien?” Die gedachte had Karel in zijn rede voor de keurvorsten herhaald: “Eén enkele kloosterbroeder, die rechtstreeks ingaat tegen heel de christenheid van 1000 jaar, moet in zijn ongelijk staan.” En Eck had uitgeroepen: “Martinus, hoe durft u volhouden, dat u de enige bent, die de

bedoeling van de Schrift begrepen hebt!” Die vragen worden in zijn hart herhaald. Maar hij troost zich met de historie van de profeten. Die stonden ook alleen, eenvoudige mensen, vervolgd en gelasterd. Maar het Woord van God was met hen.

Daar is de vraag of hij het wel goed gedaan heeft in Worms - is hij niet te passief geweest? “Mijn geweten beangst me, had ik niet moeten optreden als Elia tegen de Baälpriesters? Ze zouden andere dingen van me horen als ik nog eens voor ze stond!” En hoe moet het nu verder gaan? Is het wel goed, dat hij zich hier laat wegstoppen en de dingen op hun beloop laat?

Onlangs verscheen een postuum boekje van prof. Karl August Meissinger, “Luther, die Deutsche Tragödie”, een samenvatting van een groot werk dat deze geleerde bezig was te schrijven, maar dat door zijn vroege dood helaas een torso bleef. Dat boekje loopt uit op een slothoofdstuk over mogelijkheden die Luther na de rijksdag van Worms gehad heeft, Als hij zich nu eens niet had laten opbergen, en hij was een man geweest met de organisatorische kwaliteiten van Calvijn of nog liever, de politieke aspiraties van Zwingli - wat zou hij dán bereikt kunnen hebben: de krachten van de opstandige boeren, de wanhopige adel en de zelfbewuste bevolking van de steden had hij kunnen bundelen en zonder veel moeite keizer en paus het hoofd kunnen bieden, Meissinger ziet de mogelijkheid van een geheel nieuwe democratische staatsorde van het Rijk, door Luther geschapen, en vermeit zich in de gedachte hoe anders het gelopen zou zijn met Duitsland, met de protestantse kerk, met heel Europa.

Ja - dat alles is interessant en zegt toch niets. Het is evengoed mogelijk, dat hij een vrijwillige offerdood tegemoet zou zijn gegaan. Een werkelijk probleem is dat voor Luther niet geweest. Als hij er wel zijn eerste belang in gezien had, zou hij niet geweest zijn die hij was en niet bereikt hebben wat hij nu bereikte, Het ging hem om andere en diepere vragen, dan die van verhouding van monarchie en volksvertegenwoordiging. Luther heeft zich nooit laten afleiden van zijn eigenlijke roeping als theoloog, doctor, uitlegger van de Heilige Schrift. Dit is ook de reden, dat hij de gevangenschap op de Wartburg aanvaard en er het beste van gemaakt heeft.

Hij heeft diep ademgehaald in deze onderduikperiode en zich intussen half dood gewerkt. Een idylle was het allermint. Het “uitrusten in God” zoals de mystici het noemden, kende hij niet, dat was hem niet gegeven. Hij snakte naar werk. “Ik zou liever kolenbrander zijn dan hier in niets-doen te verrotten.”

Lichamelijk heeft hij het vooral de eerste maanden heel moeilijk gehad. Door gebrek aan beweging, gepaard aan veel te zwaar eten, kreeg hij moeilijkheden, waarover hij plastisch weet te schrijven. Slapeloze nachten brachten hem bijna tot wanhoop. Aan alle kanten zag hij de aanvechtingen van de duivel. Als de vleermuizen, die in het oude, bijna onbewoonde slot hun thuis hebben, jagen de boze geesten door de lucht, als de nachtuilen roepen ze oehoe, oehoe. “Ik ben aan duizend duivelen ten prooi in deze werkeloze woestijn. Het is veel gemakkelijker tegen de vleesgeworden duivelen, d.i. tegen de mensen, te strijden dan tegen de geestelijke machten van de boosheden in de lucht. Dikwijls val ik, maar de rechterhand van de Allerhoogste grijpt me steeds weer vast.”

Hij ziet de strijd van Duitsland en de Kerk in een dieper perspectief dan dat van politieke hervorming en de tragedie op een ander plan dan het sociale.

“Nu is het tijd”, schrijft hij aan zijn vriend Spalatinus, “om met alle kracht tegen de Satan te bidden, want hij bereidt een duister treurspel voor in ons land. En ik, ik die vrees, dat de Heere van plan is hem vrij spel te laten, ben zo traag in het gebed, en in het geestelijk verzet, dat ik me erger aan mezelf en mezelf tot last ben.”

Het was Luther's diepe overtuiging, dat vernieuwing van politieke en sociale verhoudingen geen betekenis zou hebben, integendeel een gevaar zou inhouden voor

het religieuze leven, als ze niet gegrond zou zijn op de bereidheid van de mensen om God te dienen in een vernieuwd en toegewijd leven. Eerst nieuwe mensen, dan komt de rest vanzelf, meende hij. Het kwam niet in hem op een “nieuwe wet op te richten”; ze zou eerder de hoogmoed van de mens tegenover God stimuleren, dan hem in Gods weg leiden. De wapenen waarmee gestreden moest worden, waren niet die van revolutie of verandering van organisatie, maar van het Woord en het gebed. Daarbij had hij zijn pen nog. Papier en boeken werden hem uit Wittenberg toegestuurd; toen was het met de meeste klachten over zijn lichamelijke toestand en eenzaamheid gedaan. Meer dan 10 geschriften heeft hij uit zijn ballingschap naar de pers gezonden. En dan nog de vertaling van het Nieuwe Testament. Ongehoord is de moed die hij toont in een brief aan zijn hoogste chef, de aartsbisschop van Mainz. Hij, de gebannene, eist van de voornaamste kerkelijke vorst in Duitsland, dat hij nu ophoudt met die afgoderij van de aflaat en de reliquieverering.

“U denkt misschien, schrijft hij, dat ik buiten spel ben, maar ik zal doen wat de christelijke liefde van mij eist, zonder te letten op de poorten van de hel, laat staan op ongeletterde pausen, kardinalen en bisschoppen. Ik vraag u: toon dat u geen wolf maar een bisschop bent. Het is nu toch wel duidelijk, dat aflaten onzin en leugen zijn. De oude God leeft nog, en kan de aartsbisschop van Mainz weerstaan, ook al wordt hij door vier keizers geholpen, de God die de ceders van de Libanon verbreekt en het verharde hart van de Farao's neerslaat. Denk niet dat Luther dood is. Hij zal u het onderscheid duidelijk maken tussen een wolf en een bisschop. Ik verzoek onmiddellijk antwoord. Als het er niet binnen twee weken is zal ik een tractaat tegen u publiceren.” Het mooiste is, dat de kerkvorst door bemiddeling van Melanchthon aan Luther een antwoord zond, waarin hij hem dankt voor zijn brief. De misbruiken zijn reeds afgeschaft, schrijft Albrecht. “Ik ben ook maar een stinkende zondaar en ontvang graag correctie”, voegt hij er aan toe. Zoiets beschouwde Luther als een wonder, een overwinning van het Woord.

Daar verwachtte hij iets, veel, ja alles van. “De vijanden van de waarheid zullen vergaan, als de rook van de kolenbranders”, roept hij zijn vrienden toe. “Zie toe, verkondig en help ons verkondigen het heilig Evangelie. Leer, spreek, schrijf en predik, dat menselijke wetten niets zijn. Als we dat twee jaar lang doen, dan moet u eens opletten, waar de hele santekraam gebleven is.... De vijanden van de waarheid hebben geweldige plannen, ze doen gruwelijke dingen, maar ten slotte kunnen ze tegen de hemel niets beginnen, ze zijn machteloos als de rook in de wind. Ja, zonder wind verdwijnen ze voor de krachten van de hemel.”

En dan schrijft hij onder een brief niet meer “mijn Patmos” en ook niet “uit de woestijn”, maar: “Uit het rijk van de vogels, die van hun takken zingen en God met alle krachten loven bij dag en bij nacht.”

19. BIJBELVERTALING

Luther en de Bijbel - onwillekeurig denken we aan één zoals er zoveel zijn: de jonge student Maarten, 20 jaar was hij naar zijn eigen zeggen, in de universiteitsbibliotheek te Erfurt. Hij snuffelt daar wat rond. Wat vindt hij daar? Een vergeten boek, dik onder het stof - *een Bijbel!* Hij slaat het boek op, begint te lezen, de geschiedenis van Samuël. Hij is er helemaal in. Daar luidt de bel, Jammer, het is tijd, maar straks zal hij terugkomen.

“Luther ontdekt de Bijbel” staat er onder de plaat. En soms wordt dat romantische tafereel stichtelijk bijgekleurd. De Bijbel, zo zegt men dan, was in de middeleeuwse kerk vergeten, verwaarloosd, onbekend geworden. Maar Luther heeft hem weer

“onder het stof van de eeuwen” uitgehaald. En die vondst van de Bijbel, dat is dan begin en wezen van de Reformatie. Wat is daar van waar? Nu, wat er precies waar is van die geschiedenis in de bibliotheek te Erfurt, dat is een moeilijke kwestie. Professor Scheel, die alle gegevens nauwkeurig onderzocht, zegt: het is uitgesloten, dat zoiets gebeuren kon. Geen enkele student mocht in de universiteitsbibliotheek komen, laat staan daar zo maar boeken in de hand nemen. Heinrich Boehmer, ook niet de eerste de beste, acht het wel mogelijk, dat de één of ander daartoe een bijzonder verlot kreeg. De moeilijkheid is, dat Luther het verhaal zelf vertelt. Maar ten eerste was hij, ouder geworden, nog al eens in de war met de datering van wat hij in zijn jeugd beleefde. En ten tweede: het verhaal staat opgetekend in de zgn. “Tafelgesprekken”, en het is niet mogelijk daarin goed te onderscheiden tussen wat Luther zelf precies gezegd heeft en wat de auteur er vaak bij verzon. Zó, zoals het vaak verteld wordt, is het in ieder geval niet juist.

De Bijbel was zeker niet onbekend vóór Luther's dagen. Stellig niet in universitaire milieu's. Maar ook onder het volk niet in die mate als men vaak meent. Er bestonden, alleen in Duitsland reeds, in het begin van de 16e eeuw 18 gedrukte uitgaven van min of meer complete Bijbelvertalingen in de Duitse taal. Daarnaast waren dan nog vele Evangeliaria in omloop, vertalingen van de vaststaande perikopen uit het Nieuwe Testament, die in de kerk gelezen werden. Bovendien bezaten velen de vaak oeroude dichterlijke bewerkingen speciaal van de evangelieverhalen, als de oudsaksische Heliand, en “historiebijbels”, samenvattingen van de Oud-Testamentische verhalende stof. Dat Luther als student de geschiedenis van Samuël niet gekend zou hebben is dus niet waarschijnlijk. Hij was op school geweest bij de *Broeders des Gemenen Levens* te Maagdenburg, die hun leerlingen allereerst in de bijbel inleidden. Misschien ligt de oorsprong van het verhaal daar. We weten het niet. Maar onder het stof lag de Bijbel in de middeleeuwen in ieder geval niet. En dus heeft Luther hem er ook niet onder uit gehaald.

Recht vertrouwd met de Schrift werd de jonge Maarten eerst, toen hij in het klooster ging. Iedere monnik kreeg bij zijn intrede een eigen Bijbel, in het Latijn natuurlijk, de algemeen gangbare uitgave, de Vulgaat. Luther bezat een exemplaar in rood leren band: zijn eigen bijbel, waarin hij al spoedig de meeste teksten wist te vinden naar de bladzijde waarop ze voorkwamen (de tekstindeling bestond toen nog niet). Daarom heeft hij later nog geprobeerd die Bijbel uit zijn jeugd weer te bemachtigen - het was hem lief geworden, dat roodleren boek, maar het is hem niet gelukt het te achterhalen. Door de exegese van de Bijbel heeft hij in eigen leven de bevrijding uit de laatste angst gevonden. Hij, die zo met de inhoud van de Schrift geworsteld heeft tot een zegevierend einde, bleef zijn hele leven worstelen met de vraag van haar vorm en vormgeving, overzetting, verkondiging. Hierin in het bijzonder heeft hij de goede strijd van zijn geloof in het openbaar uitgestreden. Niet de Kerk legt de bijbel uit voor de onmondige leek, maar de Bijbel legt zichzelf uit, God Zelf spreekt daarin de mens persoonlijk toe. De Schrift is hem Gods woord in letterlijke zin, Dat het Woord moest worden opgeschreven, dat het in letterschrift moest worden vastgelegd en in een boek gevat, dat is jammer, een noodzakelijk kwaad. Het Woord is in wezen een mondelinge boodschap. De Schrift moet dus weer ontletterd worden, tot Stem gemaakt. Ze moet gelezen en gepredikt worden, verkondigd worden. De vertaling in de volkstaal is daarvan een belangrijk onderdeel.

Luther zelf was daarmee reeds telkens bezig geweest. De uitleggingen van Schriftgedeelten, die hij publiceerde, werden steeds voorafgegaan door vertalingen daarvan. Ook sommige van zijn vrienden gaven gedeelten van de Bijbel in het Duits uit.

“Ik hoop”, zegt hij, “dat op den duur elke stad een vertaler van de Bijbel zal krijgen, omdat de handen, tongen, ogen, oren en harten van alle Christenen zich met dit éne boek moesten bezighouden.” Elke stad - dat hangt samen met de omstandigheid, dat iedere streek nog zijn eigen dialect bezat. Luther wist niet, dat zijn eigen Bijbelvertaling straks een grote stoot zou geven tot consolidering van de Hoogduitse taal.

18 December 1521 - ruim een half jaar had hij op de Wartburg doorgebracht - spreekt hij in één van zijn brieven voor het eerst over het plan om zelf de hele Bijbel te verduitsen. Omstreeks januari moet hij ermee begonnen zijn. In maart was het Nieuwe Testament klaar. Een klein staaltje van Luther's enorme werkkraft! Midden in de winter - het wordt laat licht en vroeg donker, een groot deel van de dag moet hij bij kaarslicht werken in zijn kleine kamer met ondoorzichtige vensters - heeft hij elke dag 10 bladzijden uit het door Erasmus uitgegeven Griekse Nieuwe Testament overgezet. Weinig hulpmiddelen stonden hem daarbij ten dienste. Ofschoon hij zich het Grieks goed eigen gemaakt had, een specialist daarin was hij toch zeker niet. Maar hij was scherpzinnig, hij had een grote congenialiteit met de geest van de Schrift - en hij was een meester in de taal van zijn volk. Toch heeft hij er - en dat is begrijpelijk - zwaar aan getild. Maar hij had het plan eenmaal gemaakt en zag het als een roeping.

“Zelden is een goed werk uit wijsheid of voorzichtigheid geboren”, zegt hij, “de beste dingen zijn aangevat in dwaasheid en vermetelheid.” Maar ook: “Nu eerst zie ik wat vertalen betekent. God zorgt er wel voor, dat ik niet sterf in de waan, dat ik een geleerd man geweest zou zijn.”

Maar toen hij de 1e maart 1522 van de Wartburg terugkeerde naar huis, had hij het praktisch persklare manuscript in zijn reistas. Er werd met hulp van zijn vrienden nog wat aan gevijld en geslepen. In september kwam het uit. En ofschoon het mooie boek in folioformaat in onze geldswaarde een prijs van f 40.- à f 50.- kostte, binnen enkele dagen waren er in Wittenberg en omgeving meer dan 3000 exemplaren van verkocht. Het eerste exemplaar gaf hij cadeau - aan Hans von Berlepsch, de burchtheer van de Wartburg, die hem door zijn goede zorgen de gelegenheid had gegeven om het werk te volbrengen. 66 Herdrukken van deze “Septemberbibel” zijn bekend, waarvan 16 door Luther zelf bewerkt, geen kleinigheid! Met hulp van zijn collega's zette hij zich toen tot de veel moeilijker vertaling van het Oude Testament. Jarenlang was men daarmee doende, een voor die tijd interessant wetenschappelijk teamwork.

“M'n Sanhedrin” noemde Luther de club. Over de methode van werken en de sfeer van deze wekelijkse samenkomsten zijn we door getrouwe notulering goed ingelicht. In 1534 verscheen eindelijk het gehele werk, van fraaie illustraties voorzien.

Men kan op twee manieren vertalen: men kan de lezers tot de tekst brengen of de tekst tot de lezers. Luther deed het laatste. De Bijbel moest in volle zin een volksboek worden. Met een bijna onfeilbaar taalgevoel heeft hij de gesproken taal en de schrijftaal verbonden. Hij was dichter en geleerde in één, dat blijkt nergens duidelijker dan in deze geweldige arbeid. Hoe spande hij zich in om de juiste woorden te vinden! Niet alleen liet hij zich voorlichten bij de verzameling edelstenen van de keurvorst en de numismatische collectie van de stad Wittenberg om de juiste namen van edelstenen en munten te vinden, niet alleen studeerde hij plant- en dierkunde en bezocht het slachthuis om de onderdelen van de offerdieren te leren kennen, hij legde ook een grote verzameling spreekwoorden aan om aan de levende, plastische uitdrukkingen van het volk zoveel mogelijk recht te doen.

In een speciaal geschrift over de grondbeginselen van de vertaalkunst geeft hij

rekenschap van zijn vrije methode van vertalen, met treffende voorbeelden. Als in de Psalmen staat: “Uit de overvloed van het hart spreekt de mond”, verwerpt hij die letterlijke overzetting. Overvloed van hart heeft niemand, tenzij hij aan hartvergroting lijdt. Het volk zegt: “Waar het hart vol van is, daar vloeit de mond van over.” Dat is een goede, levende en sprekende zegswijze!

Zo verdedigt hij ook met klem, dat hij in Romeinen 3: 28 het woordje “alleen” invoegde: *De rechtvaardige leeft door zijn geloof alleen*. Hij is door de Rooms en daarover lastig gevallen. Dat woordje staat niet in het oorspronkelijke. Nee, dat weet ik ook wel, antwoordt Luther, maar het hoort er voor een goed begrip in onze taal wel bij en hij maakt dat aan allerlei voorbeelden duidelijk. Wij zijn geen letterknechten, zegt hij, maar we willen het Woord laten spreken. “Je moet niet aan de letters van een vreemde taal vragen, hoe je je eigen taal moet spreken, je moet het de moeder thuis, de kinderen op straat, de eenvoudige man op de markt vragen en er naar luisteren hoe zij zich uitdrukken. En daar moet je je aan houden.”

Inderdaad: hij bracht de Bijbel tot het volk. Johannes Cochlaeus, een van zijn felste vijanden, kon zijn woede niet verkroppen, dat nu ook “schoenmakers, vrouwen en allerlei soort simpele leken” de Bijbel konden lezen. Daar was het Luther juist om te doen. Zijn Bijbelvertaling was in zekere zin tegelijk Bijbeluitleg. Hij leest de Schrift van uit het hart: de rechtvaardigende genade van God, Paulus is de sleutel voor heel het Nieuwe Testament en het Nieuwe Testament is het licht dat het Oude doorstraalt. Vaak is dat eenzijdig en soms gewild, maar het is altijd levend en bewogen. Men hoort het hem zeggen, wanneer zijn tegenstanders het hem lastig maken: “Ik kan psalmen en profeten uitleggen, dat kunnen zij niet, ik kan vertalen, dat kunnen zij niet, ik kan bidden, dat kunnen zij niet.”

Heel zijn leven bleef hij bezig met verbeteringen aan te brengen, vooral in het Oude Testament. In 1541 verscheen wat men zou kunnen noemen de standaard-uitgave, “geheel herzien”. Maar ook de laatste jaren van zijn leven bracht hij nog telkens wijzigingen aan. Als hij zijn boeken schreef, vloog de pen over het papier, heel zijn oeuvre is gelegenheidswerk, hij noemt zijn eigen boeken “verward en on-af”, - maar aan zijn Bijbelvertaling werkte hij met groot geduld, dagenlang kon hij bezig zijn met één tekst. Nooit was het goed genoeg. De laatste gedrukte pagina die hij onder ogen kreeg, enkele dagen voor zijn dood, was een correctieproef van de Bijbel.

20. RADICALISTEN

Terwijl Luther op de Wartburg vertoefde en geabsorbeerd werd door de vertaling van het Nieuwe Testament, moesten in Wittenberg belangrijke beslissingen vallen. De ban, over hem en de zijnen uitgesproken, had tot gevolg, dat de christelijke gemeente en daarmee het burgerlijke leven in zijn woonplaats, door de officiële kerk buiten haar gemeenschap gesteld, opnieuw georganiseerd moest worden.

Luther sprak van een “uittocht uit Babel naar Jeruzalem”. Maar Jeruzalem moest eerst nog gebouwd worden. Naar welk bestek? dat was de vraag. In die jaren 1521-'22 werd de grondslag gelegd voor een nieuwe vorm van evangelisch kerkelijk leven. Het geschiedde tastend en onzeker. Dit lag niet alleen aan het feit dat een leider ontbrak. Ofschoon zulke beweringen altijd gewaagd zijn, zou men durven zeggen, dat het in principe niet zo heel veel overwogener en doelbewuster gegaan zou zijn als Luther er bij geweest was. In zekere zin was hij er trouwens bij, de sterke wil van zijn persoonlijkheid werkte in Wittenberg ook uit de verte, hij leefde mee, liet zich op de hoogte houden en deed zijn invloed gelden ook tijdens zijn afwezigheid.

Maar hij had voor de organisatorische vragen geen werkelijke belangstelling en bezat

in dat opzicht geen positief principe. Dat lag niet zozeer aan zijn onsociologische karakterstructuur, als wel in het wezen van zijn religieus inzicht. Hij stelde slechts één eis: alles moet gegrondvest worden op de zuivere, innerlijke waarden van het Evangelie. Genoeg ellende hebben we beleefd van een veruitwendigd kerkelijk bedrijf, dat de omgang tussen God en de zijnen en die van de gelovigen onderling op een formele juridische wijze meende te kunnen organiseren, om tot die weg terug te keren. Er ligt een kinderlijk vertrouwen op een nieuwe heilstijd achter zijn nonchalance ten opzichte van de herinrichting van het kerkelijk en maatschappelijk leven. Laat het Woord van God zijn levensruimte hebben om nieuwe mensen te scheppen, dan komt de rest vanzelf. Bang moeten we alleen zijn voor een nieuwe wet. Zij zou de gang van het Woord en de drift van het geloof weer knechten en bederven. Zo stelde Luther aan een nieuwe organisatie van de kerkelijke samenleving maar één eis: dat ze de verkondiging van het Woord (en de bediening der Sacramenten die daarbij ingesloten is) bodem en levensmogelijkheid geeft. Men kan het ook zo zeggen: eigenlijk werd alles min of meer overgelaten aan de toevallige omstandigheden. Wanneer in Wittenberg een stadsraad de leiding in handen had kunnen nemen, zoals later in Zürich of Genève, zou zich alles heel anders uitgekristalliseerd hebben. Maar in Wittenberg had een keurvorst het heft in handen. En Frederik wist nog steeds niet goed wat hij wilde. De andere kant van de medaille is dan weer, dat hij juist door dit aarzelen waarschijnlijk meer goed gedaan heeft aan een rustige voortgang van de reformatie dan we berekenen kunnen. Er zijn historische situaties, waarin onzekerheid in de houding van de leidende instanties de grootste mogelijkheden schept om verder te komen. Zij is in dit geval stellig één van de redenen geweest die de machtige tegenpartij er toe bracht ook van haar kant maar eens af te wachten en nog niet toe te slaan. En zo ging dan alles zijn gang zoals het liep, langs de weg waar kracht en tegenkracht, ontwikkelingsdrang en behoudzucht stuwden. Mogen de priesters trouwen? Dat is zo één van de vragen en het is maar al te menselijk dat zij niet de laatste is die aan de orde komt. In zijn boeken van het vorig jaar had Luther ten duidelijkste uitgesproken: het huwelijk moet een priester vrijstaan, al zou de hele kanonieke wet daardoor in stukken gaan. Om praktische redenen: de seksuele noodtoestanden en wanverhoudingen in de pastorieën moeten beëindigd worden. Maar vooral op principiële grond: hier wordt een tweedeling in het volk Gods openbaar die onduldbaar is: ieder gelovige is immers een priester - en elke priester is toch ook een mens?

Zo gebeurt het nu in Wittenberg. Andreas Karlstadt, Luther's vurige collega, is één van de eersten. "Alleredelste vorst", schrijft hij aan de keurvorst, "ik zie dat in de Schrift geen stand zo hoog wordt geprezen als de huwelijke staat. Ik zie ook, dat het huwelijk aan de geestelijken wordt toegestaan en dat veel geestelijken bij gebrek daaraan pijnlijk hebben geleden in de klauwen van de duivel. Daarom zal ik, als de almachtige God het mij veroorlooft (hoe geladen is het D.V. in deze huwelijks-aankondiging!), gaan trouwen met Anna Mochain, op de vooravond van St. Sebastiaan, en ik hoop dat uwe Genade daartegen geen bezwaar heeft." Nu, wat Frederik betreft, je wist nooit precies wat je aan hem had, hij hield het in ieder geval niet tegen - maar Luther had stellig geen bezwaar. "Ik ben zeer verheugd over dit huwelijk", schrijft hij. "Ik ken het meisje."

Maar - als het niet angstig was zou het grappig zijn - reeds direct op dit eerste punt blijkt de vrijheid zo gemakkelijk om te slaan in een nieuwe wet: in een geschrift aan de aartsbisschop over dit onderwerp stelt Karlstadt zonder meer de eis: ieder priester is verplicht een vrouw te nemen en verplicht kinderen te verwekken. Rekening houden met de kracht van de traditie, met eventuele gewetensconflicten, met een overgangs-

periode - dat is er voor Karlstadt niet bij. Erger: dat de christelijke vrijheid het hoogste goed is, ziet hij voorbij. Luther zegt: trouwen is goed, ongehuwd leven kán beter zijn, vrijheid is het beste. Maar Karlstadt: trouwen zullen ze, of ze willen of niet!

En daar heeft men dan direct het hele probleem en de hele tegenstelling in zijn eerste en eigenlijk al beslissende voorbeeld. Wat Luther betreft - hij was bereid zich door mensen met groter drift tot consequentie dan hij bezat, te laten activeren en voortduwen. Hij deed het direct al op het punt van de monnikengelofte, die hij tot nu toe onverbrekkelijk achtte. Door de gebeurtenissen in Wittenberg, waar velen de kloosters verlieten, zette hij zich tot een diep onderzoek van deze vraag, die hem persoonlijk zeer raakte. Hij komt tot de slotsom: de monnikengelofte is niet gefundeerd in de Schrift. In een treffende Open brief aan zijn vader, als voorrede op zijn geschrift over deze zaak, geeft hij daarvan rekenschap: Vader, u hebt het indertijd, toen ik in het klooster trad, toch bij het rechte eind gehad. Van een speciale roeping tot een afzonderlijk religieus leven is in de Schrift geen sprake. De vocatie van God komt tot ieder mens in zijn dagelijks beroep. Ja, hij erkent, dat hier de grootste verleiding ligt voor de mens die meent uit eigen inspanning de zaligheid te moeten en te kunnen verdienen. Maar wat in Wittenberg nu gebeurt - dat men ook degenen die daar niet aan toe zijn met geweld dwingt de kloosters te verlaten, dat hun leven niet veilig is als ze op straat lopen - Luther verafschuwt zulke methoden.

En dan is daar de mis. Heel het laat-middeleeuws kerkelijk leven en bedrijf werd in stand gehouden door de veelheid van missen, inzonderheid de votiefmissen, opgedragen ten behoeve van zovele gelovigen, die daarvoor betaalden of betaald hadden, veelal voor hun zielerust. Een geweldig bedrijf, een goed deel van de financiële grondslag van de plaatselijke kerkgemeenschap berustte daarop. Avondmaalsgangers komen daar niet aan te pas. Een ontzettende veruitwendiging van de eredienst is het gevolg. Alle goeddenkenden, ook onder de oud-gelovigen, hadden er hun bezwaren tegen. Hier is Luther's collega Justus Jonas de eerste: Op 1 november, de grote feestdag, deelt hij in de Slotkerk mee: ik zal voortaan de mis niet meer celebreren als er geen communicanten zijn: Het is geen "goed werk", dat we kunnen "opvoeren" voor God, buiten de gemeente om.

Nu raakt de keurvorst in verwarring. Bedenk wel, zegt hij tot de geestelijken, als jullie de votiefmissen afschaft, zul je geen inkomsten meer hebben - en je wilt nog wel gaan trouwen! Wat moet zo'n klein hoopje Wittenbergers in de grote wereld die er heel anders over denkt? Antwoord van de geestelijken: Christus en de apostelen waren ook een klein hoopje. En dan Frederik: Maar je moet niet denken dat je gelijk bent aan Christus en de apostelen, alleen omdat je een klein hoopje bent. Die keurvorst Frederik was ook niet mis.

En dan de vraag of het Avondmaal onder beide gedaanten moet worden bediend. Natuurlijk moet dat. Er is voor niemand twijfel aan, ook voor Luther niet; alle gelovigen hebben recht op de beker zo goed als op het brood. Maar dwingen? Daarmee brengt men de zwakke zielen in verwarring en maakt het heilige tot een spot. Karlstadt zette door. Mensen die er voor beefden, zette hij de beker aan de lippen en eiste dat ze de wijn zouden drinken. Hij heeft het radicalisme van de zwakke figuur die in de nabijheid van een grote gestalte leeft. Wat deze met moeite verwierf, valt hem te gemakkelijk in de schoot. Hij vindt de dingen vanzelfsprekend en meent in consequentie het heil te moeten zoeken. Alle gelovigen zijn priesters, hij gaat verder: alle gelovigen zijn profeten. Zij hebben het recht van de H. Geest in zich. Begaafde sprekers zijn zulke typen als Karlstadt bijna steeds. Met sensationele preken lokken ze onrustige mensen, die een terugkeer van de oorspronkelijke christelijke verhoudingen verwachtten. Telkens wanneer de Kerk een vernieuwingsbeweging doormaakt zijn ze

er bij.

Karlstadt kondigde aan, dat hij, als zijn beurt kwam om de mis te celebreren, dat was op Nieuwjaar, het Avondmaal aan de gehele bevolking onder beide gedaanten zou geven. De keurvorst nam zijn maatregelen, maar Karlstadt was hem te slim af en ruilde zijn beurt, zodat hij op Kerstfeest dienst had. Hij maakte dat pas op het laatste ogenblik bekend. Na een zeer onrustige Kerstavond waren er 2000 mensen in de Slotkerk op de morgen van Christus' geboortedag. "Bijna de hele stad was er" zegt een kroniekschrijver. Karlstadt droeg de mis op in zijn burgerlijke kleding, de zwarte rok. Hij zei in zijn preek, dat voorbereiding van vasten en biechten overbodig zijn. Degenen die daarop bouwen, bewijzen, dat ze geen vertrouwen hebben in het sacrament zelf. Het geloof in Christus is de enige voorwaarde. Dat alles zou Luther precies zo gezegd kunnen hebben. Maar Karlstadt ging verder. Hij dwong alle deelnemers ook de wijn te gebruiken, vaak tegen hun zin. Hij stelde hun zaligheid daarvan afhankelijk. Hij maakte - en dat was wat Luther met angst vervulde - van de vrijheid een nieuwe wet.

21. KOM TERUG EN HELP ONS

De onrust in Wittenberg nam toe. Niemand wist meer waar de grens liep tussen reformatie en revolutie. De studenten lieten zich graag tot oproerige tonelen verleiden. Beelden en altaren werden met geweld uit de kerken verwijderd. Toen kwamen de Zwickauer profeten en daarmee werd het er niet beter op. Zwickau, centrum van lakenwevers, was van oudsher een brandpunt van op mystieke gronden berustende revolutionaire bewegingen. Heel de bonte wereld van apocalyptische voorstellingen en sociale driften, die de late middeleeuwen zo onrustig maakten, kwam hier samen. De reformatorische gedachten van Luther hadden hier de oude onrust geactiveerd en de leiders, uit Zwickau verdreven, meenden dan ook niet beter te kunnen doen dan zich naar Wittenberg te begeven.

Vele Wittenbergers waren verrukt van wat ze daar hoorden. Dat was nog wat anders dan wat universiteitsprofessoren te vertellen hadden! Dat waren ware profeten van God, onderwezen in particuliere omgang met de Almachtige, die de Bijbel niet nodig hadden, ze leefden immers uit de Geest zelf. Melanchthon was onder de indruk van de geestdrift die hier sprak, maar twijfelde toch of hij daar goed aan deed. Hij schrijft aan de keurvorst: "Ik kan U nauwelijks zeggen, hoe diep ik ben aangegrepen. Maar wie anders kan hierover oordelen dan Martinus? Ik zou u niet geschreven hebben, als het niet zulk een gewichtige zaak gold. Wij moeten oppassen, dat we de Geest van God niet wederstaan, maar ook dat we niet door de duivel bezeten raken."

Luther werd op de hoogte gesteld. Hij wees de profeten af.

Ze praatten hem te glad. Wie in geestelijke dingen ervaren zijn, hebben grote angsten en goddelijke geboorteweeën doorgemaakt, zei hij. Ze zijn door de vallei van de schaduw des doods gegaan. Als die mensen vertellen over hun heerlijke religieuze ervaringen en dat ze in de derde hemel opgetrokken zijn geweest, moet u hun geen geloof schenken. De goddelijke majesteit spreekt niet tot de mens langs de directe weg, niemand zou dat verdragen. God is een verterend Vuur en de dromen en visioenen van de heiligen zijn vreselijk inplaats van heerlijk. Hij raadde de vrienden, eerst maar eens af te wachten. "Ik hoop, dat de vorst zijn handen niet zal bezoedelen met hun bloed. Ik zie geen enkele reden, waarom ik om hunnentwille thuis zou moeten komen. Mij interesseren ze werkelijk niet."

De verwarring werd echter steeds groter. De keurvorst, daartoe gedwongen door zijn oude rivaal, hertog George van het hertogdom Saksen, één van Luther's felste

tegenstanders, wilde alle hervormingen weer ongedaan maken. De Raad van Wittenberg was het daarmee niet eens en deze zond, de keurvorst tartende, aan Luther het verzoek om terug te komen. Deze had nog pas aan Spalatinus geschreven, op diens klacht dat Wittenberg een slechte naam kreeg door alle onrust: “Dacht je dan, dat het de roeping van de jongeren van Christus was om de openbare vrede te bewaren en daarmee de eeuwige vrede op spel te zetten? Christus had ook niet zo'n goede naam bij de kinderen van de wereld. Van ons eist men, dat je zelfs geen hond zult horen blaffen.” En aan Capito, de hoftheoloog te Mainz: “De geest van de waarheid valt aan en ergert en is allerminst vriendelijk. Hij ergert niet slechts enkelen maar de hele wereld. Dus is het onze roeping allen te ergeren, te krenken, in verwarring te brengen; niets goed te praten, nooit een compromis te sluiten, niets te verontschuldigen, opdat midden in het open veld vrij, zuiver en recht de waarheid sta”. Toch kon hij allerminst instemmen met alles wat in Wittenberg gebeurde, zeker niet met de beeldenstorm, en hij was bereid zijn gewicht in de schaal te werpen, nu hij merkte dat de beweging van de Reformatie op zijpaden dreigde te geraken. Temeer daar hij de uitnodiging van de Raad als een roepstem van boven verstond.

Luther deelde aan de keurvorst mee, dat hij zou komen.

Frederik was in grote ongelegenheid. De Reformator schreef toen aan zijn keurvorst die beroemde brief: “Aan mijn allergenadigste Heer, in handen. Genade en geluk van God de Vader met uw nieuwe heilige relikwie! Uw Keurvorstelijke Genade heeft zolang reeds in allerlei landen heilige relikwieën opgekocht, nu heeft God uw verlangens vervuld en u zonder kosten en moeite een heel kruis met spijkers, speren en gesels thuis gestuurd. Uw Keurvorstelijke Genade moet er maar niet bang voor zijn, maar strekke de armen er rustig op uit en late de nagels diep doordringen, ja danke God daarvoor met vreugde. Zo moet en zal het vergaan wie Gods. Woord willen hebben: dat niet alleen Annas en Kájafas woeden, maar ook Judas onder de apostelen is en Satan onder de kinderen van God. Uw Genade moge mij, dwaas, een beetje geloof schenken, ik ken n.l. deze en dergelijke knepen van de Satan, daarom ben ik ook niet bang voor hem en dat ergert hem zeer. Dit is nog maar een begin. Laat de wereld schreeuwen en oordelen, laat vallen wat valt, ook St. Petrus en de apostelen, ze zullen wel weerkomen ten derden dage, als Christus weer opstaat. Ook dat moet aan ons vervuld worden.”

De keurvorst stuurde in allerijl nog een gezant: hij moet de hartelijke groeten overbrengen en vragen of de gevangene alsjeblijft nog wat geduld wil oefenen. Misschien dat de komende Rijksdag andere uitzichten opent. Als Luther nu terug zou komen, zouden paus en keizer allicht uitlevering van de gebannene eisen en wat dan! Wat de keurvorst zelf betreft, aldus de gezant, hij is bereid te doen wat God wil. Als hij maar wist wat die wil inhield, zou hij graag het kruis dragen dat God hem oplegt. Maar als anderen daarbij het leven zouden inschieten, zou hij dat betreuren. En ten slotte moet de gezant dit zeggen: als Gods wil en werk door de misschien overdreven bedachtzaamheid van de keurvorst verhinderd zouden worden, zou dat zijn Genade bedroeven en daarom zou hij alles willen laten afhangen van Luther's inzicht, die in zulke hoge dingen meer ervaring heeft dan hij. Men kan wel zeggen, dat dit het getuigenis is van de grootste overwinning die Luther ooit behaalde. De voorzichtige landsvorst, de altijd aarzelende politicus, geeft zich gewonnen en de teugels in handen van de gevangen en verbannen monnik.

En nu schrijft Luther die tweede beroemde brief: Ik kom. Niet op eigen initiatief. “Uw Genade weet, en als hij het niet weet, deel ik het hem bij deze mee, dat ik mijn Evangelie niet van mensen maar uit de hemel ontvangen heb, van onze Heere Jezus

Christus, zodat ik wel het recht heb om mijzelf met trots een prediker en evangelist te noemen, en dat ben ik ook van plan voortaan te doen. Nu ik zie, dat ik te deemoedig geweest ben en dát dit geleid heeft tot belediging van het Evangelie, en de duivel alle plaats wil beslaan, waar ik hem maar een handbreed ruimte gaf, nu moet ik, door mijn geweten gedrongen, wel uit een ander vaatje tappen. Ik ben uw Keurvorstelijke Genade voldoende tegemoet gekomen, door een jaar weg te blijven. De duivel weet wel, dat ik het niet uit angst gedaan heb. En ik zou door Leipzig rijden, al zou het negen dagen louter hertog Georges regenen, die elk voor zich tienmaal woedender waren dan deze. Hij denkt dat mijn Heere Christus een uit stro gevlochten mannetje is. Uw Keurvorstelijke Genade weet: ik kom naar Wittenberg onder veel hogere bescherming dan die van de keurvorst. Ik ben dan ook niet van plan uw bescherming te vragen. Ja, ik meen dat ik uw K. Genade beter beschermen kan dan hij mij. Trouwens, als ik wist, dat uw K. Genade mij zou kunnen en willen beschermen, zou ik niet komen. Wie het meest gelooft, zal het best beschermen. Omdat ik merk, dat uw K. Genade nog zwak is in geloof, kan ik onmogelijk in uw K. G. de man zien, die mij kan beschermen of redden. Daar uw K. G. begeert te weten wat hij doen moet in deze zaak, daar hij meent veel te weinig gedaan te hebben, antwoord ik onderdanig: uw K. G. heeft reeds te veel gedaan. Hij zou niets moeten doen. Want God kan en wil niet verdragen, dat wij zorgen en de boel beredderen. Hij wil dat we het Hem overlaten. Als uw K. G. dat gelooft, zal hij rustig zijn en vrede hebben. Geloof hij niet, dan geloof ik in ieder geval en moet ik uw ongelovige Keurvorstelijke Genade in moeite en zorg laten zitten, zoals alle ongelovigen toekomt.... Als uw K. G. geloofde, zou hij Gods heerlijkheid zien, maar omdat hij niet gelooft, heeft hij ook nog niets gezien.”

Toen deze brief aankwam, was Luther reeds in de buurt. De 6e maart 1522 arriveerde hij in Wittenberg. Een ongelooflijk moedige daad.

22. HET ROER IN HANDEN

De morgen na zijn terugkomst besteeg Maarten Luther weer de kansel van zijn kerk. Een jaar was hij weg geweest. Er was veel gebeurd. De kerk was overvol, de spanning groot. Wat zal hij zeggen? De meesten herinnerden zich als de dag van gisteren zijn laatste preek vóór hij naar Worms ging. Toen had hij hun toegeroepen: “Wie vasten wil, die doe het. Ik doe het niet. Ik wil vrij zijn om te eten wat ik lust. Ik vraag er niet naar wat de paus ervan zegt. Hij heeft me al in de ban gedaan, ik heb dus het voordeel dat ik zijn geboden niet meer behoef te gehoorzamen. Helaas zijn het er zoveel, dat ik ze niet allemaal overtreden kan!”

Is hij nog zo overmoedig, nu hij weer voor de gemeente staat? Brutaal genoeg in ieder geval: de keizer heeft hem vogelvrij verklaard en hij treedt rustig op in het openbaar, alsof er niets aan de hand is. Wat zal hij zeggen, nu heel Wittenberg zijn zijde koos en zijn ideeën in praktijk bracht? Ze vasten niet meer - en ze biechten niet meer, ze vierten Avondmaal met brood en wijn, ze schaften de offerleer en liturgie af, ze joegen de monniken uit de kloosters.

Wat zal hij zeggen? Hij draagt zijn monnikspij nog - of eigenlijk weer. Zijn baard is hij kwijt en zijn tonsuur fris geschoren. Het is de oude Luther, wat rijper geworden in zijn onderduiktijd. Een man in de kracht van het leven, 40 jaar oud. Daar klinkt zijn stem door de kale kerk; hoor wat hij zegt: “Wij zijn allen tot de dood geroepen. Niemand zal voor een ander kunnen sterven, ieder moet in eigen persoon met de dood strijden. We kunnen elkaar dan nog wel wat in de oren schreeuwen, maar ieder moet voor zichzelf opkomen in het uur van de dood. Ik zal dan niet bij u zijn en u niet bij mij.” Wat is dat voor een wonderlijke inzet? Zo spreekt toch geen revolutieleider als

het volk bereid is te luisteren en te volgen? Twee dingen zegt deze merkwaardige prediker in dit historisch ogenblik. Ten eerste: ons leven is afhankelijk. Wij zijn geroepen. Wij hebben een Heere. Dit is de doodsteek voor alle individualisme als vrucht van de autonomie van de mens, van de mening dat een mens zelf baas is van zijn leven. Wij kunnen ons leven lang denken dat, doen alsof wij ons lot in handen hebben - ten slotte, althans in ons doodsuur, zal blijken dat dit een dwaling was. Daar is de grens gesteld voor ieder. En wat geldt van de dood - dat geldt van het leven: Wij zijn afhankelijk van God.

En het tweede dat hij zegt - en dat is waar het nu om gaat - is dit: men kan zijn dood niet aan een ander overdoen, niet laten waarnemen. Ieder moet zijn eigen dood sterven. En wat geldt van de dood, geldt dus van het leven, voor ons zijn in de wereld: wij kunnen ons bestaan niet laten waarnemen. Wij zijn persoonlijk verantwoordelijk jegens Hem die ons in leven en sterven aanspreekt, en daarmee tot mensen maakt. Dat klinkt anders dan de preken van de Schwärmer, die het volk ophitsten tot massaal verzet.

Luther staat voor het eerst oog in oog met de massamens. Herr Omnes, zoals hij hem noemt, Jan en alleman. Hij ziet het gevaar van de massabekering en de massapsychose. Zoals hij een poosje later van dezelfde kansel roepen zal: "Blijf toch weg van het sacrament, tot u een nieuw mens geworden bent. Laat u niet tot God drijven door de wetten van de paus, maar evenmin door de drift van de grote hoop. Ach God, wat zijn we nog ver van Jeruzalem! Wij zijn nauwelijks begonnen uit Babylon op te breken, en we doen of we al in Jeruzalem wonen! Ze willen allemaal Christenen heten tegenwoordig en wat kunnen we daar tegen hebben? Maar geloven en liefhebben willen ze niet." Ieder moet in zijn eigen gemoed overtuigd zijn. Niemand mag tot een bepaalde geloofshouding gedwongen worden. Wat beginnen we hier met geweld en wet? Wat in Wittenberg gebeurd is, dat eisen en dwingen door hen, die de kerken ruïneren, de priesters van het altaar slepen, de mensen pressen tot het drinken van de wijn, is de ergste slag die mij kon worden toegebracht, erger dan wat Rome me aan kan doen - en dat door mijn eigen volgelingen! Christelijke liefde moet blijken in zorg voor de enkeling, geduld met de zwakke ziel. Aan die pastorale liefde ontbreekt het de radicalisten. Over die liefde gaat nu de preek: "Laat ons in vreze en deemoed handelen. Want we strijden niet tegen paus of bisschop (ja, dat zegt Luther, hoort wel) maar tegen de duivel. Denkt u dat hij slaapt? Hij slaapt niet, ik ken hem beter. Daarom hebben allen gedwaald, die met geweld de kerkdienst willen zuiveren. U zegt: maar we hebben de Schrift toch aan onze kant? Dat ben ik met u eens. Maar waar blijft de orde? Het is allemaal in wildheid gebeurd, met ergernis van de naaste. Jullie hadden eerst ernstiger moeten bidden en dan overleggen met de rechtmatige overheid - dan zou je kunnen zeggen, dat deze dingen uit God waren. Waartoe dient dat dwingen? Er zijn broeders en zusters, van ons vlees en bloed, die niet mee kunnen komen, zij horen er ook bij! Ik neem de verantwoordelijkheid voor wat in mijn naam gebeurd is, niet op mij."

Zo luidt de welkomstgroet van Luther aan zijn Wittenberger gemeente. Nee, dat is geen rebellenleider. Hij is op de Wartburg teruggeworpen op het essentiële van zijn roeping. "Prediken wil ik, schrijven wil ik en het zeggen - en verder wil ik niets doen." En heel die week preekt hij elke dag in de stad en de omgeving (het was lijdenstijd, de preken heten naar de zondag van die week: Invocavitpreken). Zoals vroeger het thema was: geloof in Christus - en hij ging er van uit dat de rest dan vanzelf kwam - zo heeft hij nu maar één ding te zeggen: Hebt lief. Leer de liefde, oefen u in de liefde, dwing niemand, laat het Woord werken in de harten van de dwalenden, bidt voor hen, maar dwing niemand en maak geen nieuwe wet van het

evangelie van de genade en van de vrijheid van de christenmens.

“Geef de mensen toch de tijd”, schrijft hij aan één van zijn vrienden, “ik had drie jaar van constante studie, nadenken en onderzoek nodig om te komen waar ik nu ben. Kan men dan verwachten, dat de gewone man, onervaren in zulke zaken, dezelfde afstand in drie maanden zal afleggen? Denk niet dat misbruiken kunnen worden verhinderd door de dingen die misbruikt worden te vernietigen. Wijn en vrouwen worden misbruikt. Moeten we dan de wijn wegdoen en de vrouwen uitroeien? Men heeft de zon, de maan en de sterren aanbeden - moeten we ze daarom van de hemel halen? Zulk een drift en geweld betekenen gebrek aan vertrouwen op God. Zie hoeveel God door mij heeft bereikt, ofschoon ik niets anders deed dan bidden en preken. Het Woord deed alles. Als ik gewild had, had ik in Worms zo'n spelletje kunnen spelen en oproer veroorzaken. Gekkenwerk zou het geweest zijn. Terwijl ik rustig mijn gang ging en sliep en bier dronk met Philippus en Amsdorf gaf God aan het pausdom een geweldige klap. Ik deed niets. Ik heb het Woord laten werken.”

Diepe indruk maakte het getuigenis van de teruggekeerde leider. De stuurman had het schip weer in de koers. De jurist Schurf schreef aan de keurvorst: “Ik wil uw Genade beleefd meedelen, dat er hier grote vreugde en blijdschap heerst zowel onder de geleerden als de eenvoudigen over de terugkomst van dr. Luther en over de preken met welke hij dagelijks ons arme, misleide mensen terugroept tot de weg van de waarheid door ons duidelijk te maken tot welke droevige dwalingen wij verleid waren door de predikers die hier waren binnengedrongen. Door Gods voorzienigheid is hij juist op tijd gekomen.”

En de keurvorst? Hij was natuurlijk blij als een kind, dat Luther het oproer de kop had ingedrukt. Zijn respect voor de geestelijke kracht van die monnik groeide nog steeds. Maar hij was ook bevreesd. Hoe moest hij zich verantwoorden tegenover de rijksregering, dat hij een vogelvrije had toegestaan in het openbaar op te treden, ja, dat hij hem praktisch de leiding van zaken in handen gaf? Binnenkort zou er een Rijksdag in Neurenberg gehouden worden. Zou Luther niet een brief willen schrijven waarin hij verklaart, dat hij op eigen houtje, tegen de wil van de keurvorst de Wartburg verliet? Luther schrijft de brief. “Buiten medeweten, tegen de wil, zonder toedoen, toelating of welgevallen van mijn landsvorst ben ik in Wittenberg teruggekomen”, schrijft hij. En hij voegt er aan toe: “Ik denk maar zo, ten slotte worden de dingen in de hemel beslist en niet in Neurenberg.”

Frederik zendt de brief terug. Dat laatste is niet beleefd, merkt hij op, dat kun je zo niet schrijven aan de Rijksdag. Goed, zegt Luther, goed. En hij schrijft de brief over. “Ten slotte worden de dingen in de hemel beslist en niet op aarde. Uw dienaar Maarten Luther.”

23. OPBOUW VAN DE KERK

Er is een houtsnede van Holbein de jongere, getiteld “Hercules Germanicus”. Daarop wordt Luther voorgesteld als een geweldige reus, gekleed in een leeuwenhuid. Hij zwaait met een enorme knots in het rond en slaat venijnig op zijn vijanden in. Daar liggen reeds heel wat scholastici half dood op de grond. Ook Aristoteles (zijn naam staat er bij). Een enkele ontsnapt de dans door een snelle vlucht. De paus hangt dood aan een touw, dat Hercules met de tanden vasthoudt. Zulk een voorstelling hebben velen nog steeds van de Hervormer, niet alleen Rooms-katholieken. Hij was een woesteling, een barbaar, die afbraak en omver wierp.

Niets is minder juist dan dit beeld. Niet alleen in zijn persoonlijk leven was Luther, bij alle felheid en ruwheid die hem ook eigen waren, in de grond van zijn hart een

goedmoedig en blijmoedig mens, ook in zijn reformatorische werk was hij veel meer de bouwer dan de breker. De Kerk was hem waarlijk niet een voorwerp om je kritiek op bot te vieren. Hij had haar lief als nauwelijks een ander. Ik denk aan dat prachtige lied dat hij dichtte op de moeder uit Openbaring 12, de met de zon beklede vrouw, die haar kind voortbrengt.

Het symbool werd reeds vóór hem niet alleen op Maria toegepast, maar in tweede instantie ook op de Kerk. Luther ziet het geheel betrokken op de “Heilige Kerk” en heeft van deze Kerk als moedermaagd gezongen in dit intieme “minnelied”, “een lied van de Christelijke Kerk”, waarin hij het diepste van zijn ziel heeft uitgezegd:

*Ik heb haar lief, de heilge Maagd,
zij woont in mijn gedachten.
Met eerbied wordt van haar gewaagd,
mijn hart blijft haar verwachten.
Zij heeft mij lief
bij ongerief
en tegenspoed
't is alles goed:
zij wil het mij vergoeden
en geeft mij liefde' en trouw steeds weer,
zij wil mijn ziel behoeden
en doet, wat ik begeer.*

Vele moderne mensen houden zich voor echte volgelingen van Luther, omdat ze menen dat hij de enkeling van de verplichtingen jegens de binding aan de Kerk, bevrijd heeft. Gelovige Rooms-katholieken staan vaak vlak naast deze liberale opvatting in hun overtuiging, dat de Hervormer de eerbied voor de Kerk en de eenheid der Kerk met wellust en geweld kapot sloeg.

Wat zijn echter de historische feiten? Luther heeft aan de Kerk, aan de moederkerk, vastgehouden tot het uiterste. Hij heeft er geen ogenblik aan gedacht haar uit eigen beweging los te laten. Eerst nadat door de Rijksdag van Augsburg in 1530 de beslissing viel, dat er voortaan in Duitsland twee kerkgemeenschappen zouden zijn, drong het tot hem door dat de breuk een voldongen feit was geworden. Hij wilde haar niet. Maar het werd hem, heel langzaam, duidelijk, dat het moest. De leiding van de Kerk wilde zijn roeping niet accepteren, zijn werk niet gebruiken. Het duurde tot 1537/'38, dat hij het definitief aanvaardde: dan spreekt hij het in de Schmalkaldische artikelen uit - vraag niet wat het hem gekost heeft, de pijn klinkt nog door: Dus zijn en blijven wij voor eeuwig gescheiden.

Hoe weinig zijn optreden met een kerkelijke revolutie te maken heeft of met een programmatische nieuwbouw, wordt zonder meer duidelijk wanneer men let op het werk van Zwingli en Calvijn: een politicus en een organisator van groot formaat. Zij leefden in andere omstandigheden, ander milieu, met andere mogelijkheden - maar zij waren ook van radicaler geest beziel. Sterker nog geldt dit van de Dopers en verwante revolutionaire groepen. Hier vindt men plannen tot volkomen vernieuwing van het gemeenschapsleven, hier worden met ongehoord geloofsradicalisme de eisen van de Bergrede toegepast op de sociale verhoudingen, de oude Kerk zonder mogelijkheid van compromis bestreden, als het moet met geweld. Hier vindt men de meeste bloedgetuigen van de Reformatie, vaak de drang tot het offer uit een soms overspannen drift tot getuigen. Bij Luther daarentegen een taai vasthouden aan de bodem van de Kerk, waarin hij zijn wortel diep had geslagen. Wanneer hij niet met

alle kracht opzij gedrongen en terzijde geworpen was, had hij nooit losgelaten. Niemand heeft hem zo consequent tot de opbouw van een nieuwe kerkgemeenschap gedrongen als de paus.

Juist daarin wordt duidelijk, dat het geen praatje was, als hij steeds weer zei, dat hij de Kerk toch niet losliet. Het was hem immers juist om haar te doen. Mijlen ver was hij er vandaan om een vereniging van malcontente religieuzen op te richten. Evenmin wilde hij een nieuwe Kerk stichten. Het ging hem om de Kerk van Christus Zelf, een "nieuwe Kerk" was hem een *contradictio in terminis*. *Reformatio* beduidt voor Luther in volle zin de herstelling, de herbouw van de oorspronkelijke Kerk. Dat is de oude Kerk van de eerste eeuwen; meer, dat is de Kerk van het Nieuwe Testament. In dit teruggrijpen op de oorsprong ligt de kracht van zijn Reformatie. In de eerste uitgave van Luther's Bijbelvertaling staat bij de geschiedenis van de herbouw van de muren van Jeruzalem door Ezra en Nehemia een interessante houtsnede: haar thema is Oud-Testamentisch, maar de uitwerking is volkomen *contemporain*. Het zijn de muren van Jeruzalem, herbouwd om zo te zien door uit Babel teruggekeerde Joden; de stenen, het cement, de zagen en de bijlen, de kruiwagens en de hefkransen zijn modern Wittenbergs. De oude muren worden met de middelen van de nieuwe tijd herbouwd. Maar die mannen, daar zo ijverig aan het werk, hebben bekende trekken. Dat is Melancthon, die daar de kalk aanmaakt. De man die een balk staat te behakken lijkt sprekend op Bugenhagen. En is. dat Luther zelf niet, boven op het bouwwerk, met de troffel in de hand? Ja, hij heeft de Augustijner pij nog aan. Dit teruggrijpen op de Oude Kerk was geen uit gebrek aan historisch besef geboren sprong. Hij wilde niet als Münzer en zoveel andere bewegingen van "enthousiasten" over de kerkelijke geschiedenis en overlevering heen terugspringen. Hij wilde van de traditie vasthouden wat maar even kon, reinigen, terugbrengen tot de kern, afsnijden alleen wat werkelijk de evangelische waarheid verduisterde.

Dat kon hij doen omdat voor hem het begrip Kerk een louter geestelijke werkelijkheid betekende. Daar lag zijn zwakheid als organisator - en zijn kracht als evangelisch getuige. Hoeveel hij ook over het geheim van de Kerk heeft gedacht en geschreven, wanneer we het samenvatten is toch het beslissende kenteken van de Kerk altijd weer dit: dat Christus in haar tegenwoordig is. Hij is dat alleen in de verkondiging, voor zover ze zuiver en rein, zonder menselijke bedenksels, zonder menselijke voorwaarden of achterdeuren van Hem spreekt. De Kerk is daar, waar Hij, die het Woord van God is, Zelf spreekt, waar Hij in het geloof verkondigd en in het geloof aangenomen wordt, daar is Kerk, slechts daar, maar daar ook werkelijk. Daarom gaat het voor Luther in de Kerk om de reële presentie, de werkelijke tegenwoordigheid van Jezus Christus in gepredikt Woord en sacrament.

Niet de vrome mensen vormen de Kerk, maar het handelen van God, Die in Christus zondaren zalig maakt, die in een aan schuld en vergankelijkheid overgeleverde wereld spreekt, doet, werkt, zegent.

Daar ligt de grond van wat men de zwakheid van Luther's reformatoerisch inzicht en werk kan noemen, zijn gebrek aan interesse voor alle vragen van uiterlijke kerkelijke organisatie en inrichting. Het is tegelijk zijn kracht. Hier staat hij in scherpe tegenstelling tot Rome, waar het instituut van de Kerk van doorslaggevende religieuze betekenis is, waar de paus niet slechts een doelmatige representant van een straf monarchisch geleide organisatievorm is, maar waar de erkenning van, de gehoorzaamheid jegens de paus behoort tot de weg van de zaligheid; en voor de hiërarchisch geleide priesterschap geldt hetzelfde.

Hier staat Luther in een andere positie ook dan de Gereformeerde Reformatoren, voor

wie de vorm van de Kerkorganisatie toch altijd min of meer een zaak van belijdenis is. Voor Luther heeft de vraag van de organisatie van de Kerk geen enkele religieuze betekenis. De historicus kan zich afvragen, of in verschillende beslissende ogenblikken een straffere uitwendige organisatie van de kerk hem niet verder geholpen zou hebben - het blijft waar, dat hij niet geweest zou zijn wie hij was en niet gedaan zou hebben wat hij deed, als hij niet geleefd had van uit deze concentratie op het hart van de zaak. Niet de vorm is belangrijk, maar de aanwezigheid van Christus is het middelpunt waar het al om draait. De grote nadruk die Luther van het begin af legt op de Kerk als gemeenschap der heiligen is slechts een andere kant van dezelfde zaak. Want heiligen zijn zij niet in eigen kracht en oordeel, maar door de rechtvaardiging en genade van God. In de Schmalkaldische Artikelen schrijft hij dat beroemde woord: "Een kind van 7 jaar weet goddank wel, wat de Kerk is, n.l. de heilige gelovigen, die de stem van hun herder horen." En elders: "Wie Christus vinden wil, moet eerst de Kerk vinden, maar de Kerk is niet hout en steen, zij is de gemeenschap van de gelovigen in Christus. Tot hen moet men gaan en zich bij hen voegen, en zien hoe zij geloven, bidden en leren. Zij hebben Christus stellig bij zich." Zo kan Luther ook van de Roomse Kerk, niettegenstaande alle kritiek, zeggen: "Ze is heilig, want ze heeft de heilige naam van God, het Evangelie, de Doop, etc." "Waar de absolutie, gebed, psalter, Onze Vader, geloofsbelijdenis, de 10 geboden, item veel goede liederen en gezangen gebleven zijn, daar is stellig de Kerk en daar zijn veel heiligen gebleven. Want daarin is Christus en Zijn Heilige Geest bij de zijnen."

De heerlijkheid van de Kerk is dus een verborgene. Zij geeft de wereld en zichzelf veel ergernis. "Het aangezicht van de Kerk is dat van een geplaagde, verlaten, stervende, bedroefde zondares. De Satan springt raar met haar om, niet slechts door uiterlijke aanvallen maar ook door innerlijke dwalingen. En toch is deze zondares de bruid van Christus, de heilige. Dat moet geloofd worden. Het verstand kan het niet zien, al zou het alle brillen opzetten. Laat er dus maar ergernis, sectarisme, ketterij en gebrekkigheid zijn, laten ze maar doen wat ze niet laten kunnen. Als het Woord van het Evangelie maar bij ons blijft en wij het liefhebben en in ere houden, hoeven we niet te twijfelen of Christus bij ons is en met ons, ook al schijnt het alles volkomen mis te lopen."

24. HET JUISTE MIDDEN

Een ogenblik leek het, alsof uit Rome een andere wind zou gaan waaien. Dat was te danken aan een Nederlander, die als Adriaan VI de pauselijke stoel beklom. Velen verwachtten van deze serieuze, in de school van de Broeders des gemenen levens groot geworden, man een nieuwe koers. Al duurde zijn pontificaat veel te kort om de Augiasstal, die de lichtzinnige pausen van de Renaissance hadden achtergelaten, te reinigen, het was toch lang genoeg om een nieuwe politiek tegenover Luther in te kunnen luiden. Maar die verwachting werd beschaamd. Menige maatregel werd genomen tegen de verregaande corruptie in hogere en lagere kerkelijke kringen - maar de houding van Rome tegenover de reformatiebeweging werd evenzeer verscherpt. Welbewust werd de Contra-reformatie ingezet. Luther achtte dat volkomen vanzelfsprekend. Hij had immers steeds gezegd, dat de strijd om het geloof en de waarheid ging en niet om het leven en de toestanden in de Kerk en dat, ook al zouden de zeden genezen worden, de leer toch ziek bleef.

Daarom ging hij vastberaden verder, zonder overdrijving, maar ook zonder aarzeling. Toen keurvorst Frederik op Allerheiligen 1522, vijf jaar na de dag van de Stellingen, nog rustig van de kansel de jaarlijkse expositie van reliquieën deed afkondigen,

waaraan zo grote aflaat verbonden was, liet Luther dat gaan. Maar de geestelijke die de afkondiging moest doen, maakte er een sarcastische opmerking bij en de gemeente liet haar afkeer duidelijk genoeg blijken. Het was de laatste keer dat Frederik het waagde zijn kostbare schat ten toon te stellen. Toch ging het hem te zeer aan het hart om de rijke verzameling, waaraan hij zijn hart verpand had, in de Elbe te gooien of er de brand in te steken. De oude heer had er een reis naar het nabije Oosten, vele onderhandelingen met vorsten en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en menige aderlating voor over gehad, om de mooie collectie heilige beenderen en anderszins bij elkaar te krijgen. Daarom werd afgesproken dat enkele uitgezochte stukken op het altaar in de Slotkerk zouden worden gelegd, het andere zou in de sacristie bewaard blijven, als iemand het nog eens bezichtigen wilde.

Daartegen kwam natuurlijk heel wat protest van overtuigde reformatorisch gezinden, maar Luther had er in het minst geen bezwaar tegen. Dat de aflaten waren afgeschaft vond hij genoeg - en dat de keurvorst daarmee zulk een hoge bron van inkomsten voor Slotkerk en universiteit prijs gaf, prees hij in hem. Dat is waar het om gaat. Die gedenkstukken doen op zichzelf helemaal geen kwaad, laat ze maar rustig liggen. De vele missen in de Slotkerk - die moeten wel worden afgeschaft. Vijfentwintig priesters waren daar aangesteld alleen al om dodenmissen te lezen voor de zielen van de afgestorven leden van het keurvorstelijk huis. Die privé-offers voor de doden achtte Luther blasfemisch. Hij kende bovendien de geestelijken die daarvan leefden! Er waren er volgens hem maar drie bij die het serieus opvatten. Gemakkelijk viel het de keurvorst niet - maar ten slotte gaf hij toe en toen maakte hij kordaat een eind aan de toestand. Wat zoiets in die tijd betekende, daar moet men niet licht over denken.

De gewone mis gaat daarentegen door. Uiterlijk was er in dit opzicht niet veel verschil te merken met de liturgie van vroeger. Toch was er een groot, principieel verschil: de offergebeden, waarin met brood en wijn, in lichaam en bloed van Christus veranderd, op onbloedige wijze het offer van Golgotha opnieuw werd volbracht, werden uitgesneden. Een stil gebed van de geestelijke werd er voor in de plaats gesteld. Innerlijk was de mis gezuiverd, voor uiterlijke veranderingen voelde de Hervormer alleen als deze uit werkelijk geestelijke motieven nodig waren. Zo werd het Avondmaal in beide gestalten, onder brood en wijn, aan de gelovigen gereikt. Maar wie het niet aandurft, wie de wijn niet durft drinken omdat hij niet los kan komen van de traditionele angst daarvoor, laat die niet gedwongen worden. Vrijheid en liefde geve de toon aan, rigorisme blijve ver van liturgie en leven.

Het is duidelijk dat dit alles naar twee kanten ergernis wekte. "We moeten de goede middenweg gaan, de koninklijke weg", zei Luther. Maar wie dat doet, moet naar links en rechts van zich afslaan. Hij zou het voortaan moeten blijven doen.

Paus Adriaan schreef aan de keurvorst een brief, die aan duidelijkheid niet te wensen overliet: "Geliefde in Christus. We hebben nu genoeg en meer dan genoeg geduld gehad. Onze voorgangers hebben u gezegd, dat u het verderf van het christelijk geloof, Maarten Luther, van u moest doen. Maar de trompet heeft vergeefs geblazen. Wij voelen ons door erbarmen en vaderlijke liefde gedrongen u nog eens een vaderlijke vermaning te doen toekomen. De Saksische vorsten waren altijd voorvechters van het geloof. En nu - wie heeft u tot het tegenovergestelde gemaakt? Wie heeft de wijnberg van de Heere verwoest? Wie anders dan dat wilde everzwijn? Aan u hebben we het te danken dat de kerken zonder mensen zijn en de mensen zonder priester en de priesters zonder eer en de Christenen zonder Christus. Misschien bent u in de war geraakt, omdat deze bedrieger Maarten zijn overtuiging met Bijbelteksten weet te adstrueren. Maar welke ketter heeft dat niet gedaan? De Schrift is een verzegeld boek en kan niet door een vleeselijk mens geopend worden als door de heilige vaders. De vruchten

liggen dan ook voor het grijpen. Deze kerkdief breekt beelden en kruisen stuk, hitst de leken op om hun handen in het bloed van de priesters te wassen, heft de sacramenten op of vergiftigt ze, staat niemand toe z'n zonden door vasten en gebed uit te delgen, verwerpt het dagelijkse misoffer. Hij heeft de decreten van de heilige vaders openlijk met vuur verbrand.

Ik vraag u: Komt dat voort uit de heerschappij van Christus of uit de geest van de Antichrist? Daarom, keer u af van Maarten Luther, die rots van ergernis, en leg een gebit in die mond, welke lasterlijke dingen spreekt. Als u het doet, zullen wij ons, met de engelen in de hemel, verheugen over één zondaar die zich bekeert. Als u het niet doet, dan verzekeren wij u in de naam van de almachtige God en van onze Heere Jezus Christus, Wiens stadhouder wij op aarde zijn, dat u reeds in deze wereld niet ongestraft zult blijven en daarna het eeuwige vuur verwachten kunt. Paus Adriaan en keizer Karel zijn goede vrienden met elkaar, bedenk dat wel. Bekeer u, u en uw ellendig verleide volk, of u zult met beide zwaarden, het pauselijke en het wereldlijke kennis maken.” Die brief spreekt boekdelen. Het antwoord van Frederik is alleraardigst: “Heilige Vader, ik heb nooit iets anders willen zijn dan een christelijk mens en een gehoorzame zoon van de Heilige Kerk. Ik hoop ook, dat God de Almachtige mij de genade zal verlenen, dat ik in de mij nog toegemeten tijd van leven getrouw mag bevorderen wat mag dienen tot versterking van Zijn heilig Woord, dienst, vrede en geloof.”

In de brief van paus Adriaan staat één zin die ik er nog even uithaal: “De Schrift is een verzegeld boek en kan niet door een vleeselijk mens geopend worden.” Dat is een zin van de man ter rechterzijde van de middenweg, maar hij kon precies zo geschreven zijn door een man ter linkerzijde. Dat was Andreas Karlstadt. Hij heeft dingen gezegd die precies zo klinken. De Schrift heeft een bijzondere, met de Geest vervulde uitlegger nodig. In zichzelf heeft het Woord geen kracht. Luther had al veel last gehad van deze bekwame, maar zwakke rigorist, die zich als een schaduw aan hem klampte. Juist op het punt van de verhouding tussen Schrift en Geest raakte Luther definitief met hem slaags. 't Komt aan, zei Karlstadt, op de geest, die innerlijk spreekt in ons hart - alle uiterlijke dingen hinderen alleen maar. Daarom: weg met de beelden, met uiterlijke vormen, met kunst en muziek. Wat zeggen tenslotte de elementen van het sacrament, ze zijn slechts vingerwijzigingen uit de verte, wat zegt het ambt en de biecht en de Kerk, wat zegt de letter van de Schrift - we hebben met de Geest vervulde mensen nodig. In zijn gemeente Orlamünde, waar hij zich teruggetrokken had, trad hij op als profeet en geestdrager en werd tot geestdrijver. Alle traditie werd afgeschaft, alle vorm stukgeslagen. Zelfs een fraai beeld van Christus aan de kerkmuur ging in diggelen. “Hoe is het mogelijk”, zei Luther, “als ik de naam van Christus hoor, zie ik in mijn hart het beeld van een man die aan het kruis hangt. Als het geen zonde is, maar goed om het beeld van Christus in mijn hart te hebben, waarom zou het dan zonde zijn het voor ogen te hebben?”

25. UITGEZOCHTE CHRISTENEN

De jaren 1521-1524 behoren voor de reformatorische beweging tot de meest bewogene en voor Luther tot de drukste van zijn leven, al gebeurden er naar buiten geen opzienbarende dingen. In deze jaren verschenen er in Duitsland meer vlugschriften dan ooit, de nieuwste tijd meegerekend (we hebben het over brochures; kranten en tijdschriften moet men daarbij dus buiten beschouwing laten). Luther zelf had daarin natuurlijk de leiding, al deden zijn vrienden dapper mee en zweeg ook de tegenpartij allesbehalve. Het aantal alleen van zijn Duitse geschriften in die paar jaar

loopt in de honderden. Men kan niet genoeg bewondering hebben voor de dappere drukkers, die hun persen en leven op het spel zetten, waarlijk niet alleen in Duitsland. In deze jaren namen de vertalingen van het belangrijkste wat de Hervormer schreef over heel Europa snel toe. Wat Nederland betreft zijn we daarover op het ogenblik goed ingelicht nadat Mej. Dr. M.E. Kronenberg, die een groot deel van haar leven aan deze oude drukken wijdde, onlangs in een samenvattende studie duidelijk maakte, dat tussen 1520 en 1540 in ons land niet minder dan 53 vertalingen van geschriften van de Hervormer verschenen, afgezien nog van 36 bewerkingen van zijn Bijbelvertaling. Zoiets is ongehoord en bijna onbegrijpelijk. De meeste geschriften zijn open brieven. Nu overal de Reformatie doordrong in kerkelijke en wereldlijke verhoudingen werd de Wittenberger hoogleraar bestormd met vragen om raad en hulp; problemen die schier onoplosbaar bleken, werden hem voorgelegd; in theologische en praktische kwesties vroeg men zijn mening. Zijn correspondentie groeide met de dag. "Als ik het niet voor onchristelijke hoogmoed hield er zulk een staf op na te houden, zou ik een paar secretarissen aanstellen", zegt hij. Menig antwoord dat hij gaf, werd direct gedrukt. Alle kanten van de kerkelijke en maatschappelijke samenleving komen ter sprake. De ene gemeente heeft een woord van troost nodig in de vervolging die ze te lijden heeft, een andere krijgt raad, hoe ze zich verzetten moet tegen onbekeerde geestelijken. Sommigen hebben de overheid laten oordelen over geloofsvragen en worden daarover scherp berispt. Er is iemand die, nu de dodenmissen werden afgeschaft, vreselijke angst lijdt om het lot van een geliefde ziel in de eeuwigheid - hij wordt getroost. Er is een ander die zijn dochter tegen haar wil wenst uit te huwelijken - hij krijgt een ernstige vermaning. Hier ontvangt men een verhandeling over het gevaar van de woeker en elders een aansporing om de geestelijken niet van honger te laten omkomen. Mogen we in de mis de hostie nog aanbidden? Hoe moeten we aan een voorganger komen? Wat betekent dit of dat Bijbelwoord - en zo kunt u maar doorgaan - Luther schrijft van de morgen tot de avond en tot diep in de nacht.

En als men nu vraagt: wat wil hij eigenlijk, heeft hij een strategisch plan, is hij bezig een organisatie op te bouwen? - dan moet ik zeggen: nee. Er is iets toevalligs, incidentieels in alles wat hij doet. Eén van zijn eerste beginselen is, dat een mens niet moet zoeken en trachten naar verre en vreemde dingen, maar zich door God moet laten gebruiken in de situatie waarin Hij hem stelt. Een mens die je ontmoet, een brief die je krijgt, een vraag die je gedaan wordt, op de plaats waar je staat en de weg die je gaat, daarin is altijd een roepstem van God. Hij brengt je met de naaste in aanraking. Hem moet je dienen in die relatie, waarin Hij je zet en het dan overlaten. Een propaganda-afdeling houdt wie zo denkt er niet op na. Voor manager is hij niet in de wieg gelegd. En wat een "partijprogram" is weet hij niet. Integendeel: hij vindt dat er te veel mensen met de Reformatie meegaan. Zoals hij op die Witte Donderdag 1523 de mensen opriep om toch liever van het sacrament van het altaar weg te blijven: blijft toch weg, tot u een ander mens geworden bent, loop niet mee met de grote hoop, laat u niet dwingen door de wet van de paus, maar evenmin door de publieke opinie - zo is het over de hele linie.

Iedereen wil nu ineens maar "evangelisch" zijn, alsof het niets kost. "We hebben de mensen niet die de nieuwe vrijheid kunnen verdragen." "We moeten het werk van de kuiper doen, vaten moeten we hebben, nieuwe vaten, voordat de wijnoogst kan beginnen." Ach, die velen die alleen maar op wat nieuws belust zijn, lichtvaardige lieden, fladdergeesten, ze jagen achter het andere, het nieuwe aan, hun eigen hart voorbij, dat oud is en onbekeerd. "Ik moet ze wel verdragen, al zou ik bijna barsten van ergernis."

Diep is Luther overtuigd, dat de ware Kerk altijd zal blijven bestaan uit een kleine

groep, een onzichtbare gemeenschap van heiligen, gelovigen, door heel de wereld verspreid, verborgen onder lijden en kruis. “De H. Geest heeft maar een klein hoopje, de anderen zijn slechts meelopers en bedriegers.” En waar praktisch heel de wereld naar hem luistert en op hem wacht, heeft hij maar één belang: hij moet bekeerde mensen hebben, mensen die “met ernst Christen willen zijn.” We moeten niet vergeten, dat heel die wereld van Luther's dagen christelijk was in naam. Zijn grote strijd in deze tijd en eigenlijk gedurende heel zijn leven, gaat tegen dat naamchristendom. Tegen Rome strijdt hij in wezen ook alleen maar omdat en in zoverre het dat naamchristendom bevordert. En toch is Luther nooit in de verleiding gekomen om tot sectevorming over te gaan. Een zuivere gemeente van uitverkorenen of met de Geest begenadigden te vormen en deze af te scheiden van de wereld, dat lag oneindig ver van hem. Naast het pausdom heeft hij zich nergens zó fel tegen verzet als tegen deze schwärmerische en doperse opvatting.

Wat hem dan wel voor ogen stond? Hij wilde midden in de grote, algemene kerk - wij zouden zeggen de volkskerk de kerk van de gedoopten, waarbij in zijn dagen iedereen aangesloten was, een kerngemeente stichten van overtuigde, ernstige christenen, een gemeenschap van toegewijde gelovigen. Gedurende een paar jaar draaiden al z'n gedachten daarom: een broederschap in de Kerk, ecclesiola in ecclesia, kleine, echte Kerk midden in de maar al te gauw verwereldlijkende kerkelijke organisatie. Deze kleine groep zou bereid moeten zijn als keur- en stoottroep van Christus te dienen. Deze mensen zouden hun eigen voorganger kunnen kiezen. Een uitgebreide cultus zouden ze niet nodig hebben, de H. Geest zou hen leren hoe God aanbeden wil worden. Ja, ze zouden zelfs geen voorschriften behoeven voor hun dagelijks leven, ze zouden intuïtief, van binnen uit leven naar de wil van Christus, zonder wet. Het Evangelie zou hun de vanzelfsprekende levenswet zijn. Ze zouden naast de openbare godsdienstoefeningen (die dan vooral een pedagogisch karakter moeten hebben) hun eigen afzonderlijke samenkomsten moeten houden in zuiver geestelijke sfeer. Want “alles komt daarop aan, dat Maria aan Christus' voeten zit en zijn Woord dagelijks hoort. Het andere moet vergaan, hoeveel het Martha ook te doen geeft.”

Maar toch wilde Luther niet dat deze kerngroep zich uit de grote Kerk, laat staan uit de wereld, terug zou trekken. Integendeel, ze zou moeten leven midden in de grote gemeenschap. Die grote gemeenschap is ook nodig met het oog op de tucht over deze kleine groep. Want deze mensen die met ernst christen willen zijn, zouden hun avondmaalsgang in het openbaar moeten doen. Als een selecte broederschap zouden ze zich bij ieder Avondmaal moeten opstellen in het koor van de kerk en daarmee telkens in het openbaar belijdenis doen van hun geloof. Iedereen zou hen dus kennen en toezicht kunnen oefenen op hun leven.

Hoezeer zijn verlangen naar zulk een “Kerkje in de Kerk” uitging, Luther heeft het er toch niet op aan durven laten komen. De vrees voor sectevorming was te groot. En - een motief dat zwaar woog -: ik heb er de mensen niet voor. Hij twijfelt ook, en dat is typerend, of hij er zelf bij zou mogen horen. Hij is er niet aan toe, ook persoonlijk niet. Zijn ongeloof en twijfel zijn te groot. De aanvechtingen hebben hem nog te veel te pakken, de duivel en z'n heir. Wij blijven volkomen zondaar, ook waar we geheel gerechtvaardigd zijn. Nee, steeds meer groeit de overtuiging: we kunnen de Kerk in geen enkel opzicht bouwen op de mens, zijn vroomheid, zijn belijdenis, zijn levenstucht. Alleen op Gods Woord. “Het licht van onze lampen is niet bestand tegen de aanblazingen van de duivel, die de ruiten indrukt, de vensters breekt, deur en dak kapot slaat om dat licht te doven. Daar kunnen wij stervelingen niet tegen op. Christus en Zijn Woord is de enige stormlamp die bestand is tegen de boze.”

26. VRIENDSCHAP

Op het Hervormingsmonument te Worms - een ongelukkig geval, ook in esthetisch opzicht - is Luther omgeven door vier figuren. De keuze van die vier paladijnen is bepaald door een typische vorige-eeuwse protestantse opvatting, die niemand meer voor zijn rekening zou willen nemen. Frederik de Wijze en Philip van Hessen staan op de voorgrond en herinneren daarmee aan de grote rol die de Duitse vorsten speelden in de geschiedenis van de Reformatie en van de protestantse kerken, een rol die, theologisch gezien, waarlijk niet als positief kan worden beschouwd en die we ook in meerdere opzichten op het ogenblik bekijken met andere ogen dan die waarmee de tijd, welke zo monstrueuze monumenten bouwde, haar bezag. De achterste plaatsen van de vierhoek worden ingenomen door Reuchlin en Melanchthon. Dat Reuchlin hier staat afgebeeld als aanhanger van Luther is iets wat de historische werkelijkheid een klap in het gezicht geeft. Luther heeft het in zijn jonge jaren voor deze literaire humanist eens opgenomen in diens strijd met de Dominicaner monniken, zoals velen deden. Dat was een betrekkelijk onbelangrijke aangelegenheid. Verder contact was er niet. Reuchlin van zijn kant heeft het voor Luther nimmer opgenomen. Hij hoort hier niet. De beeldhouwer werkte trouwens per ongeluk naar een portret, dat later bleek helemaal niet van Reuchlin te zijn - een gelukje bij een ongeluk: Reuchlin staat dus niet op het monument.

Maar er zijn er meer die er niet op staan. En die horen er wel op. Von Staupitz zou er op moeten staan - ook al bleef hij lid van de oude Kerk. Aan hem heeft de Reformator onzegbaar veel te danken gehad. Staupitz was zijn vader en broeder - en hij was in zeker opzicht ook zijn zoon. Daarom was het zo tragisch, dat deze twee elkaar toch kwijt raakten.

De oude vicaris-generaal, die in Gods hand het middel was geweest om broeder Maarten tot het licht te brengen, had een moeilijk levenseinde. Theologisch stond hij vlak naast zijn vroegere biechteling. Maar hij kon hem niet volgen in de radicale consequenties, die deze trok voor het leven in de kerk en vooral in het klooster. Met moeite ontkwam hij aan een herroeping, die de kerkelijke overheden van hem wilden eisen en die hem in een vreselijk gewetensconflict gebracht zou hebben en sedertdien leefde hij in een soort gevangenschap als abt van een Benedictijnerklooster in Salzburg. Een jaar lang duurde z'n rust. Toen brak daar een geloofsvervolging los. Staupitz werd gedwongen mee te doen. Hij moest een Augustijner monnik veroordelen wegens evangelische leer en zijn naam zetten - vraag niet, wat het hem gekost heeft - onder een stuk, waarin Luther's volgelingen wolven werden genoemd. Nee, een dappere protestant was hij niet. Zijn karakter en ook zijn overtuiging stonden hem niet toe mee te doen aan wat met kerksplitsing moest eindigen. Hij was dan ook volkomen met zijn houding verlegen. Op dringende vragen en aanklagende brieven van Luther geeft hij geen antwoord meer.

Maar als zijn leven ten einde neigt, neemt hij nog eenmaal de pen op en schrijft een brief naar Wittenberg: "Aan Doctor Martinus Luther, de liefste vriend en dienaar van Christus - je broeder en leerling Johannes, dienaar van Christus. Je schrijft zo dikwijls, m'n beste Maarten, dat je twijfelt aan mijn trouw. Daarop heb ik te antwoorden: mijn geloof in Christus en het Evangelie is onveranderd, ook al houd ik de Kerk van ganser harte hoog. Mijn liefde tot jou staat rotsvast en is mij dierbaarder dan vrouwenliefde kan zijn. Heb geduld met mij, wanneer ik met mijn zwaartillende aard jouw gedachten niet altijd kan volgen en daarom zwijg. Het komt mij voor, dat je verschillende uiterlijke dingen (b.v. de kloostergeloften) verwerpt, die met geloof en gerechtigheid niet te doen hebben. Daarmee verontrust je zwakke zielen. Ik kan daarin niet meegaan.

Wij hebben veel aan jou te danken, lieve Maarten, je hebt ons van de zwijnetrog teruggebracht in de weide van het leven, tot het Woord van het heil. Ik hoop van harte dat je in Wittenberg veel goede vruchten zult oogsten. Ik zie echter dat zeer velen het evangelie misbruiken voor de vrijheid van het vlees. Maar ik heb genoeg geschreven. Als ik maar een enkel uur met je zou mogen praten om je de geheime gedachten van mijn hart bloot te leggen... Eens was ik een bode van de evangelische leer en nu nog haat ik de Babylonische gevangenschap. Mijn gebeden zijn met je. Vaarwel!”

Staupitz stierf begin 1525. Hij had Luther niet bij kunnen houden, maar hij had hem toch niet losgelaten. Luther nam hem zijn aarzelende houding kwalijk. Maar hij bleef hem zijn levenlang dankbaar. Von Staupitz had hem op het meest kritieke moment van zijn leven op Christus gewezen.

Ja, niettegenstaande alles had deze man 'n plaats verdiend op het monument, waarvan we spraken. En Spalatinus, de hofprediker, aan wie Luther oneindig veel verschuldigd was. Spalatinus diende jaar in, jaar uit als verbindingspersoon tussen de Reformator en de keurvorst, een uitermate moeilijke positie. Hij deed het met onuitblusbare trouw. En een man als Bugenhagen, de predikant van de stadskerk. Luther zelf had hem in dat ambt geduwd - want hij was voor zijn vrienden een meester die zijn zin wist door te zetten. Bugenhagen durfde het predikambt niet op zich nemen, daar naar zijn mening de officiële collatoren met de keuze van een zo uitgesproken reformatorisch man onmogelijk accoord konden gaan. Toen noemde Luther kortweg van de kansel Bugenhagen's naam en zei: dat is de aangewezen man voor de vacature - en toen niemand van de kerkgangers protesteerde, verklaarde hij Bugenhagen als door de gemeente verkozen. Niet alleen kreeg Wittenberg zodoende de beste voorganger die men krijgen kon, maar van dit ogenblik af bezat de gemeente inderdaad het recht haar eigen predikanten te beroepen, niettegenstaande de protesten van de officials. Jarenlang was Bugenhagen de trouwe medestander van de Hervormer, maar ook diens onvermoeide biechtvader. Wat hij in dit ambt voor de Reformatie betekend heeft, staat nergens beschreven. Dat het zeer veel geweest is, begrijpt ieder die weet wat de biecht en de absolutie voor Luther betekenden tot aan zijn dood.

Wij moeten echter vooral nog iets zeggen over zijn vriendschap met Melanchthon. Zij is één van de merkwaardigste verbondenheden tussen twee mannen, die de geschiedenis kent. Van zo iets vindt men althans in de historie van kerk en wetenschap nauwelijks een tweede voorbeeld. Die twee waren elkaars leerling en leermeester tegelijk. Melanchthon, van huis uit geen theoloog en oorspronkelijk ook voor de Bijbel meer literair-humanistisch dan religieus geïnteresseerd, is in lange gesprekken met zijn theologisch zo diep bezielde collega en vriend warm geworden voor de rechte leer van het Evangelie en heeft er zich met heel z'n hart en z'n fabelachtige geleerdheid en studiezin aan gegeven.

En hoeveel heeft Luther niet van hem ontvangen. Niet alleen een grotere kennis van Grieks en Latijn, van natuurwetenschap en filosofie, enorme hulp bij de vernieuwing van het leerplan van de universiteit en bij de uitleg van de Heilige Schrift. Ook persoonlijke bemoediging in donkere uren van twijfel en bovenal het doorzicht in de problematiek van zijn eigen geloofsleer. Niet voor niets was hij zo verrukt toen de eerste druk van Melanchthon's "Locī" verscheen, de eerste protestantse dogmatiek. Daar zag hij zijn eigen gedachten, die hij in milde en vaak wilde overvloed om zich heen geworpen had, gerangschikt en in kader gezet. Hij was er zo verrukt van, dat hij het geschrift waardig achtte in de canon van de bijbel te worden opgenomen.

Ongetwijfeld is het waar, dat door deze systematisering iets, ja veel verloren ging van de rijkdom en beweeglijkheid, de diepte en de hoogte van Luther's theologische visie.

Maar zonder deze samenvatting zou de Reformatie veel van haar kracht hebben ingeboet, Luther zelf was de eerste die dit begreep. Ook is het waar, dat Melanchthon in later jaren in menig opzicht afweek van Luther's conceptie. Hij kon het bewogen getuigenis niet in capita delen zonder telkens weer in het leven te snijden. Meermalen is er op gewezen, welk een schuld hij draagt aan de verstarring van de dogmatiek in de komende Orthodoxie. Dat alles is waar. Maar het merkwaardige is dat Luther, die toch niet blind was voor dit gevaar, het hem nooit kwalijk heeft genomen. Omdat hij zelf verstond, hoe noodzakelijk het was, dat de wijn gebotteld werd.

Niemand heeft de verhouding tussen die beiden zo goed geschetst als Luther zelf, wanneer hij zegt: "Ik ben geboren om met ratten en duivelen te vechten en aan het front te liggen, daarom zijn mijn boeken zo wild en strijdlustig. Ik moet de stammen vellen, de stobben rooien, doornstruiken en heggen omhakken, gaten opvullen en de bodem glad maken, maar Philippus komt met rustige en stille tred achter mij aan bebouwt de aarde, plant, zaait en begiet, dat het een lust is, naar de gaven die God hem gegeven heeft. O, welk een zalige tijd - als onze vervloekte ondankbaarheid ons maar toestond om het te erkennen!"

Hoe positief Luther het werk van zijn collega waardeerde, blijkt wel hieruit, dat hij hem opdroeg een aantal colleges in de Bijbelexegese te geven. Niet ieder zal direct begrijpen, welk een ongehoord gebeuren dit was. Melanchthon was geen theoloog, hij was een geleerde leek. Hij bezat geen kerkelijke wijding en was geen doctor in de theologie. Dat hij zonder bezwaar officiëel de Schrift kon uitleggen, bewijst wel hoe snel de gedachte van het algemene priesterschap van de gelovigen was doorgedrongen.

Intussen moest Melanchthon zich vaak wat laten welgevalen van z'n impulsieve, heerszuchtige, oudere vriend. Op zekere dag zond men hem een boek, waarop zijn eigen naam als auteur prijkte. Dat waren z'n colleges over de brieven van Paulus. Hij was vast besloten geweest ze nooit uit te geven en nu had Luther ze laten drukken naar het collegedictaat van een student. "Ben ik te ver gegaan", schreef deze in het woord vooraf, "dan is het je eigen schuld. Waarom heb je je exegetische zelf niet uitgegeven, zoals ik je vaak genoeg vroeg en beval? Als ze je zelf niet aanstaan, wees er dan maar tevreden mee, dat ze ons heel goed aanstaan."

Ja, Melanchthon behoort wel op het monument van Worms. En op een betere plaats dan waar hij staat, daar achteraf op een hoek. Hij hoort vlak naast Luther. Zoals op de titelpagina van het boek, waarin kort na Luther's dood hun beider disputatio-thesen werden uitgegeven. Daar staan in medaillons de beeltenissen van de twee Hervormers, nauw met elkaar verbonden. Ze horen bij elkaar, theologisch en persoonlijk.

27. EEN NIEUW LIED

Luther was een Augustijner monnik en zijn reformatorische gevoelens vonden spoedig ingang bij zijn ordegenoten, vooral in de Nederlanden. In het bijzonder het Augustijner klooster te Antwerpen, de grote handelsstad in de zuidelijke Nederlanden, dat nauwe relaties met Wittenberg onderhield, werd een centrum van de hernieuwde leer van het Evangelie. Het was pas in 1513 opgericht en er woonden slechts een 20-tal broeders, maar de invloed van hun prediking op de stadsbevolking was groot. "Je hoeft hier je handen maar uit te strekken", schrijft Erasmus in 1518, "om in het bezit van Luther's boeken te komen." In 1520 moest de kloosterkapel met gaanderijen worden vergroot om de vele bezoekers plaats te kunnen geven.

Aleander, de pauselijke nuntius had echter in Antwerpen goede relaties en de keizer regeerde zelfstandig in zijn erflanden: hij kon er meer bereiken dan in Duitsland. Het

begon met een verbod om liederen op Luther te dichten en aan de kerkdeuren te bevestigen en om Luther's beeltenis te bezitten; het portret van de Hervormer hing klaarblijkelijk in menig huis. De Dominicaner bedelmonniken, oude tegenstanders van de Augustijners, verleenden graag hun hulp bij de opsporing van ketters. Toen het edict van Worms was uitgevaardigd, liet men in Antwerpen niet na een grootse verbranding van Lutherse geschriften op touw te zetten. Niet minder dan 400 werden er ten vure gedoemd. Het was echter duidelijk dat, wilde men iets bereiken, de haard moest worden uitgeroeid. In december 1521 werd de prior van het Augustijner klooster, Jacobus Praepositus, gevangen genomen wegens prediking tegen de aflaathandel. Hij was juist in Wittenberg gepromoveerd tot doctor in de theologie.

Praepositus herriep na enkele maanden gevangenschap. Zijn opvolger Hendrik van Zutphen was echter evenzeer een aanhanger van de Hervorming. Ook hij had in Wittenberg gestudeerd en was zeer met Luther bevriend. De overheid begreep dat krachtiger maatregelen moesten worden genomen.

Op een vroege morgen in juli 1522 verschenen de heren van de inquisitie met een gewapende macht in het kleine klooster. Ze namen alle monniken gevangen en voerden ze op wagens naar Vilvoorde. Daar namen enkele hoogleraren van de Leuvense universiteit hen in verhoor. Allen herriepen hun gevoelens, behalve drie. Deze werden door de inquisiteur Jacob van Hoogstraten nader aan de tand gevoeld en hij achtte hun ketterij zo groot, dat ze te Brussel voor een rechtbank van de inquisitie moesten verschijnen.

Uit de 62 punten, waarin hun afwijking van de kerkleer werd vastgelegd, blijkt duidelijk, hoezeer zij onder invloed van Luther stonden. Zij hielden vol, niet alleen dat het pausdom niet door Christus werd ingesteld, dat er slechts drie sacramenten bestaan, doop, avondmaal en biecht, en dat de aflaathandel uit den boze is, maar ze legden er ook alle nadruk op, dat niemand iets mag geloven dat niet in Gods Woord wordt geleerd en dat in het werk van de verlossing alles afhangt van Gods genade. In hun herhaald beroep op het geweten horen we een echo van Luther's getuigenis voor de Rijksdag van Worms: het is niemand geraden iets tegen het geweten te doen.

Er bestond geen twijfel aan de afloop van het proces: de brandstapel wachtte hen, tenzij ze nog tot inkeer kwamen. Twee van de drie, ze behoorden tot de jongsten, begeerden voor hun geloof te sterven: Henricus Voes en Johan van den Esschen. De derde verzocht vier dagen bedenktijd.

Het is de 1e juli 1523. Op het fraaie marktplein te Brussel is een brandstapel opgericht. Ook is er een altaar gebouwd en een preekstoel. Bovendien een breed podium, daarop zitten de theologische professoren en de abten in vol ornaat. Monniken met het kruisvaandel voorop komen in processie de markt op en scharen zich om het schavot. Dan - het is elf uur in de morgen - wordt de jongste van de veroordeelden uit het raadhuis gehaald. Hij is in het priesterlijk gewaad gekleed, alsof hij zo de mis zal gaan celebreren. Hij knielt voor het altaar. Een Franciscaner monnik begint te preken. Onderwijl wordt de martelaar door een bisschop ontwaard: stuk voor stuk worden hem de onderdelen van zijn priesterornaat afgenomen. Een vol uur duurt deze plechtigheid. Dan wordt de tweede voorgeleid. Het spel herhaalt zich. Inplaats van hun priesterkleding wordt de eerste een gele, de tweede een zwarte mantel aangetrokken. Daarmee heeft de kerkelijke rechtbank zijn taak volbracht. De slachtoffers worden nu aan de wereldlijke rechter overgegeven om het vonnis te voltrekken. Want de Kerk vergiet geen bloed.

Toch laat de Kerk hen niet los. Vier biechtvaders worden aan de afvalligen toegevoegd om nog tot het laatste toe te trachten hen tot herroeping te bewegen. Wenend proberen deze de jongemannen te overreden, diep begaan met hun lot.

Tevergeefs. “Weent niet over ons, maar over uw zonden en over het onrecht, dat de goddelijke gerechtigheid zó vervolgd wordt”, krijgen ze ten antwoord.

Maar de biechtvaders houden vol, een half uur lang. Dan roepen ze: “Bekeert u, of u zult sterven in naam van de duivel en ter helle varen.” Het antwoord luidt: “Wij willen voor de evangelische waarheid sterven als vrome Christenen.” Nu wordt het vuur ontstoken. Erasmus vertelt (zijn zegsman is de beul zelf) dat ze, toen ze aan de paal waren vastgebonden en de vlammen hen begonnen te naderen gingen zingen: de geloofsbelijdenis, de doxologie “*Ere zij aan God de Vader*” en het Te Deum “*Wij loven U, O God!*” Het loflied ging over in het Kyrie: “*Heere Jezus, Zoon van David, erbarm U over ons*” klonk het over het marktplein, totdat hun stem verstikte in rook en vuur. Het was drie uur in de middag, toen alles was afgelopen.

De dood van deze beide jonge martelaren heeft een geweldige indruk gemaakt in heel Europa. Het allermeeest natuurlijk op Luther zelf. Hij begreep het best wat dit betekende. Droefheid om dit schrikkelijk gebeuren en blijdschap om de trouw van die broeders streden om voorrang in zijn hart. Geen brief schreef hij aan zijn vrienden in die dagen, of hij spreekt ervan: “Ik dacht, dat ik de eerste had zullen zijn, die om der wille van het Evangelie gemarteld zou worden - maar ik ben het niet waard geweest.

Toch won de blijdschap het - en de trots. De Nederlanders, die toch al een grote plaats in het hart van de Hervormer innamen, hadden nu voor goed zijn liefde. Hij schreef hun een open brief:

“Martinus Luther, prediker te Wittenberg, aan alle geliefde broeders in Christus, die in Holland, Brabant en Vlaanderen zijn, tevens aan alle gelovigen in Christus, genade en vrede van God onze Vader en onze Heere Jezus Christus.

Lof en dank zij de Vader van alle barmhartigheid, die ons in deze tijd weer Zijn wonderbaar licht doet aanschouwen, dat tot nu toe verborgen geweest is om onzer zonden wil, waarin Hij ons onderworpen liet zijn aan de gruwelijke macht van de duisternis en daardoor smadelijk dwalen en de Antichrist dienen. Maar nu is de tijd weer aangebroken, dat we de stem van de tortelduif horen en de bloemen ontspruiten in ons land. Aan deze vreugde hebt u, mijn geliefden, niet alleen deel - veeleer bent u het, aan wie wij zulk een vreugde en zielsgenot boven anderen beleefd hebben. Want niet alleen is het u gegeven eerder dan de gehele wereld het Evangelie te horen en Christus te leren kennen, maar u mag ook de eersten zijn, die om Christus' wil thans schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaar lijdt en nu zo rijk in vruchten en sterk geworden bent, dat u het ook met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt. Bij u immers hebben de twee edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Johannes, in Brussel hun leven gering geacht, opdat Christus en zijn Woord geprezen zouden worden.”

En in deze dagen dichtte hij zijn eerste lied, “*Een lied van de twee martelaren Christi*”. Hij wist niet dat hij het kon. Zijn dichtvuur is ontstoken aan die brandstapel “te Brussel in de Nederlanden.” De eerste en laatste strofe van “*Ein neues Lied*”, gezongen in de vorm van de ballade, luiden aldus:

*Een nieuwe lofzang heffen we aan.
Zo wil het God de Heere.
wij zingen wat Hij heeft gedaan,
Zijn grote naam ter ere.
Te Brussel in Zuid-Nederland
heeft God twee jongelingen*

*geholpen met Zijn sterke hand
en door Zijn zegeningen
versierd met rijke gaven.*

*Laat ze maar liegen, altijd door,
't Is vruchtloos ondernomen.
Wij danken God de Heer daarvoor,
Zijn Woord is weergekomen.
De zomer staat nu voor de deur,
De tere bloemen breken door:
Die dit heeft aangevangen,
Die zal het ook voleinden.*

28. DE WAANZINNIGE VORSTEN

Nog steeds bestaat er onder ons veel misverstand aangaande Luther's houding jegens de overheid. Telkens weer kan men de mening horen verkondigen, dat Luther een verderfelijke invloed op de politiek van zijn land heeft gehad, omdat hij de mensen leerde door alles heen aan de overheid te gehoorzamen. Hijzelf zou een vorstendienaar zonder weerga geweest zijn.

Het is merkwaardig hoe taai dergelijke legenden zijn. Allerlei opvattingen van later levende Duitse Lutheranen worden zonder nader onderzoek aan de Hervormer in de schoenen geschoven en de oorsprong van historische ontwikkelingen, waaraan hij nauwelijks deel heeft, wordt maar al te gemakkelijk in zijn opvattingen gezocht - zelfs als die ontwikkeling rechtstreeks tegen zijn bedoeling inging.

Ik zou een hele bloemlezing kunnen geven van uitspraken uit Nederlandse boeken en bladen van de laatste jaren, die voor een kritisch historisch onderzoek geen stand kunnen houden. Men krijgt de indruk dat de één de ander maar wat napraat, zonder zichzelf op de hoogte te stellen.

Ongetwijfeld heeft Luther grote waarde toegekend aan overheid en Staat. Zij zijn leden van de goddelijke ordening, waarmee de Schepper het leven in stand houdt, de gezagsordering, waartoe ook die van het recht en de opvoeding behoren. Daarnaast staan de natuurlijke ordeningen, huwelijk en gezin, en het beroep. Samen vormen ze Gods wereldlijk regiment, in constante levende spanning met het geestelijk regiment, de heilsordering Gods in Kerk en gemeente.

Elke echte gezagsordering op aarde is van goddelijke oorsprong. God regeert door de vorst om de machten van het boze in te tomen en de chaos te voorkomen. Op deze rechtstreekse opdracht van God aan de overheid, op de bevrijding van de overheid uit kerkelijke supervisie, heeft de Hervormer zo grote nadruk gelegd, dat men hem inderdaad moet toestemmen wat hij niet zonder trots opmerkt: sedert de tijd van de apostelen heeft niemand zo goed en nuttig over de overheid geschreven als ik.

Alle gezag is een gave van God aan de wereld. De Staat, het recht, ouderschap en opvoeding houden het aardse samenleven in stand tegen de machten van de ontbinding, het egoïsme, de zonde, de duivel. Zodra inzonderheid de goddelijke ordening van het staatsgezag zou ophouden te bestaan, zou het leven van de volkeren ondergaan. God wil het in stand houden, het leven van alle volkeren, geheel onafhankelijk van de vraag of ze Hem als Heere erkennen of niet, zoals hij naar Jezus' woord Zijn zon laat opgaan over bozen en goeden en laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Zo is de overheid dienaar van God naar Paulus' woord en wie deze taak vervullen zijn "liturgen van God", zoals de apostel in hetzelfde hoofdstuk Romeinen 13 het uitdrukt. De orde van het staatsleven heeft inderdaad goddelijke waarde.

De vraag welke vorm dit staatsleven moet aannemen is voor Luther een van de tweede rang, evenals voor de Bijbel. Het is historisch volkomen onjuist hem te maken tot een taai verdediger van overgeleverde vormen. Wanneer vele van zijn volgelingen de monarchie als de goddelijke staatsvorm perse hebben gezien en de afschuwelijke samenkoppeling van "troon en altaar" hebben uitgevonden, konden ze zich daarbij allerminst op Luther zelf beroepen.

Wie weet hoe deze man de vorsten van zijn dagen de waarheid heeft gezegd - er is nauwelijks iemand te vinden die hem daarin ook maar nabij komt - verstaat niet, dat men hem zelfs telkens weer een vorstenknecht durft noemen. Hoe trad hij op tegen een George van Saksen, Albrecht van Mainz, Hendrik VIII van Engeland, Hendrik van Brunswijk, aan wie hij een open brief schrijft getiteld: Tegen Hans Worst. Ook

keizer Karel zelf, van wie hij eerst zoveel verwachtte en die hij als hoogste vorst eerde, heeft hij scherp op zijn nummer gezet, juist om hem te wijzen op zijn roeping van Godswege: “Bedenk wel, dat u ook maar een arme, stoffelijke madenzak bent.” “Ellendige, verblinde vorsten”, “dolle, dwaze, onzinnige, razende, krankzinnige gekken”, “huichelaar, rover, moordenaar, duivelsapostel” - dat zijn niet bepaald epitheta die op byzantinisme wijzen. En hoe heeft hij zijn eigen keurvorst getrotseerd, hij is nooit voor hem door de knieën gegaan. Juist omdat hij de betekenis van de ordening van God in de overheid zo hoog aanslaat, ergert hij zich vaak blauw over de wijze, waarop zovelen de hier gegeven roeping verzaken.

Reeds in 1521 had hij in zijn “Sermoen over de goede werken” een stuk opgenomen getiteld: “Als de koetsier dronken is.” “Wanneer een vorst regeert naar zijn eigen dwaze wil en eigen mening doordrijft”, lezen we, “is hij als een krankzinnige koetsier, die met paard en wagen recht toe recht aan rijdt, door struiken en doornen, sloten en stromen, heuvel op heuvel af, zonder te letten op wegen of bruggen. Hij zal niet lang koetsier zijn, hij zal ondergaan in een catastrofe.”

Het is misschien goed hierbij op te merken dat de Lutherse bisschop van Noorwegen, Eivind Berggrav, in zijn fel verzet tegen het Duitse nationaal-socialistische regiem, juist dit stuk van Luther als uitgangspunt koos. Hij deed het in 1941 in duizenden exemplaren circuleren in zijn land - een duidelijk antwoord aan hen die nog steeds menen te mogen beweren, dat Luther zo'n beetje een voorvader van Hitler was.

Maar waar het ons om gaat op het ogenblik is een geschrift uit 1523 (het jaar, waaraan wij bij de bespreking van Luther's leven in deze serie thans toe zijn). Het is geheel aan dit vraagstuk gewijd en de titel is op zichzelf reeds duidelijk genoeg, als men op het tweede deel daarvan let: “Over de wereldlijke overheid, in hoeverre men haar gehoorzaamheid verschuldigd is.”

Die bijzin is de hoofdzaak zegt Luther zelf. Hij heeft grote verwachtingen gehad van de Duitse vorsten: bekeerd tot het Evangelie zouden ze de grootste steun voor de reformatie van heel het leven hebben kunnen betekenen. Maar hij is diep teleurgesteld. Ze laten zich liever leiden door egoïsme en influistering van de boze, dan door de goede wet van God. God heeft Duitsland gestraft met al die vorsten.

“Ik heb vroeger, zegt hij, een boekje aan de Duitse adel geschreven en aangetoond, wat een christelijk ambt is. Hoe de heren daarnaar gehandeld hebben, kan iedereen zien. Daarom moet ik nu de zaak omkeren en schrijven, wat ze niet moeten doen. Want God heeft ze dol gemaakt dat ze menen te kunnen handelen met hun onderdanen naar willekeur en zich verbeelden over hun geweten te kunnen heersen en met hun dolle hersenen de Heilige Geest te schoolmeesteren. En dan willen ze nog niet eens dat je het hun zegt en je moet ze genadige jonker noemen.”

Overduidelijk spreekt Luther hier uit, dat de overheid haar eigen taak heeft, die beperkt is tot het wereldlijk regiment. Het geestelijke rijk is Gods eigen gebied, dat heeft Hij zich voorbehouden, daar werkt hij rechtstreeks en alleen door zijn Evangelie. De overheid heeft daar geen boodschap: “Gedachten zijn tolvrij. Hoe zouden dan vorsten de mensen kunnen dwingen wat het geloof van het hart betreft? Laat ze zich met de regering van land en volk bezig houden. Maar daar schieten ze zeer te kort. Ze kunnen niet veel anders dan villen en schillen: de ene belasting na de andere. Ze zijn gewoonlijk de grootste dwazen en de ergste schelmen op aarde, en hun wereldlijk regiem ligt al evenzeer in puin als het geestelijke van de Kerk.” Luther ziet een revolutie dreigen: “Ik vrees zeer, dat als de vorsten zo doorgaan, er een tumult komt, waardoor in het hele land de overheden van Kerk en Staat beide omver worden gestoten. Het volk is wakker geworden en heeft de ogen open. Het wil en kan zich niet

langer met geweld laten onderdrukken. Ik zie Duitsland in het bloed zwemmen.” Dat is een realistisch geluid en de vorsten zouden goed gedaan hebben er naar te luisteren. Nee, de “onderdanentheologie” en de leer van de blinde gehoorzaamheid aan een absolute staatsmacht stammen niet van Luther. Het gaat bij hem ook allerminst om een mystieke verheerlijking van de persoon van de heerser. De goddelijke ordening eist een groot verantwoordelijkheidsbesef van hen die tot de taak van regeren geroepen zijn: zij zullen moeten beseffen, dat zij rekenschap hebben te geven aan de Koning der koningen. Zij moeten bidden dat ze bewaard mogen blijven voor de demonie van de macht. Meer dan een ander moeten ze vragen: leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van het kwade. Een vorst die zalig wordt is een grote uitzondering, een “wildbraad in de hemel.”

En de onderdanen, geroepen tot gehoorzaamheid, hebben te bedenken, dat gehoorzaamheid heel iets anders is dan gedweeheid, slaafse onderworpenheid, gedachtenloze en gewetenloze serviliteit. Alleen de vrije kan gehoorzamen. Telkens weer grijpt Luther terug op het vijfde vers van Romeinen 13, waar hij het “om des gewetens wil” dik onderstreept. Ook waar het de oorlog betreft. Hij behield zich het recht voor, tot dienstweigering op te roepen, als er een oorlog dreigde die naar zijn mening niet noodzakelijk en niet rechtvaardig was. “Een Christen weet wel, wat hij doen moet, dat hij God moet geven wat Godes en de keizer wat des keizers is - maar hij hoeft niet aan de bloedhonden te geven wat het hunne is.” Meer dan door enig ander Schriftwoord worden Luther's gedachten op dit gebied geleid door dat van Petrus uit Hand. 5: 29, “Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen”. Deed hij dat zelf niet in Worms?

De taak van de overheid wordt gesteld in de tweede tafel van de Wet - de eerste tafel begint met: Ik ben de Heere uw God, gij zult geen andere goden naast mij hebben. Waar dit eerste woord van de Wet spreekt, moet het tweede zwijgen. Iedere dienaar van het Evangelie is ook verplicht het profetisch wachterambt tegenover zijn overheid waar te nemen. In de uitleg van de 82e psalm lezen we: “De overheid is door God ingesteld en geen prediker mag haar ongerechtvaardigd aanvallen. Maar het kwaad dat overheidspersonen bedrijven moet door de mond van Gods Woord worden gestraft.” Predikers die dit nalaten worden onnutte dienstknechten, ja rondweg varkens genoemd.

Komen de gelovigen in moeilijkheden door hun protest of weigering van gehoorzaamheid, dan hebben ze dat te dragen, te dulden. Geen rebellie; lijdelijk verzet is meer. We hoeven maar aan het laatste vers van “Een vaste burch” te denken. In die geest spreekt de Reformator ook over het gebed voor de overheid. Merkwaardig genoeg handelt hij daarover juist in verband met het gerechtvaardigd verzet tegen een goddeloze heerser. Voorbede houdt n.l. in zijn gedachtengang ook vervloeking in. Wij kunnen nu eenmaal niet bidden zonder tegelijk te vervloeken. “Ik kan het Onze Vader niet bidden zonder te vloeken. Allen die bidden, vervloeken ook. Want als ik zeg: Uw naam worde geheiligd, dan vloek ik allen die tegen Gods Woord gezind zijn.”

29. DE HEMELSE PROFETEN

Tweemaal reeds had Luther te maken gekregen met geestdrijvers, Schwärmer zoals hij ze zelf noemde, mensen die geen maat wisten te houden en bepaalde reformatorische denkbeelden zo eenzijdig doordreven, dat ze tot een aanfluiting werden. Hij had gediscussieerd met de Zwickauer profeten en de gemeente daar tot rede gebracht; hij was opgetreden tegen Karlstadt, z'n oude medewerker, die uit Saksen verdreven werd.

Een andere, gevaarlijker figuur dook in deze dagen op: Thomas Manzer. Hij zou groter onheil stichten, dan de genoemden, niet alleen omdat hij veel begaafder was, maar vooral omdat zijn wilde gedachten meer sociaal gericht waren en aansluiting vonden bij oude, thans weer geactiveerde, revolutionaire stromingen, welke zich, mede onder zijn leiding, zouden ontlasten in de boerenopstand.

Manzer had reeds een bewogen leven achter zich. Als 22-jarig Rooms geestelijke had hij in Halle een opstand veroorzaakt tegen zijn kerkvorst, gedreven door een onrustig hart en een warm medelijden met de nood van de handwerkslieden, uit welker stand hij zelf was voortgekomen. Hij moest vluchten en was toen onder Luther's invloed gekomen. Ten tijde van de Leipziger disputatie verdiende hij in die stad de kost als boekdrukkersgezel en had niet gerust voor hij persoonlijk met de Reformator had kennis gemaakt.

Eenmaal onder diens volgelingen, voelde hij zich al spoedig geroepen de voortrekker voorbij te streven. Met gegevens uit Luther's geloofsleer en door diens voorbeeld geprikkeld, bouwde hij zich een geheel eigen theologisch systeem. Een volkomen ander karakter dan de Wittenberger professor, deze man van de daad, hartstochtelijk in zijn optreden. Luther's leer van de vrijheid van de Christen, van het algemeen priesterschap van de gelovigen, van de algenoegzaamheid van het geloof in Christus, nam hij met vreugde in zich op en hij trok er zonder enig voorbehoud vèrgaande consequenties uit voor ziel en samenleving. Luther's theologie van het kruis is het uitgangspunt, maar hij maakt haar los uit haar Bijbelse grond en vormt haar, mede onder invloed van zijn studie van Johannes Tauler, om tot een fanatieke kruismystiek. Steeds meer maakte Manzer zich vrij van de Schrift. Het dualisme tussen geest en stof, dat reeds Karlstadt parten speelde, werkte Manzer uit tot een diepe kloof: Gods Geest kan zich niet binden aan de stof, het levende Woord niet aan de dode Schrift. "Was Bibel, Babel, Bubel" was zijn slogan, "Was Bibel, Babel, Bubel, kruip in een hoek en spreek met God Zelf." En slechts zij, die zulk een directe kennis van God hebben, door inspraken van de Geest en visioenen, kunnen de Bijbel verstaan. Uitlegger van de Schrift is dus niet de paus, zoals Rome beweert, maar ook niet de theoloog, zoals men dat zijns inziens aan de Wittenberger universiteit opvat; uitlegger van de Schrift is de geïnspireerde profeet, de nieuwe Elia, dat is Manzer, aan wie de sleutelen van David gegeven zijn om het met zeven zegelen verzegelde boek te ontsluiten.

Hoe minder voet hij kreeg bij de Reformator voor zijn extreme ideeën, des te meer werd hij zich zijn zelfstandigheid bewust, ontkende allengs alle afhankelijkheid en ging zichzelf beschouwen als de eigenlijke hervormer, die door de trage, voor alle radicalisme bevreesde Wittenberger professor werd geremd en tegengewerkt. In 1522 had hij Luther nog bezocht, in brieven hem als zijn geestelijke vader aangesproken, nu ontkende hij alle relatie en trachtte zelfs te loochenen, dat hij hem ooit had ontmoet. Wat heeft hij te maken met die Schriftgeleerde, die letterknecht, die een verdicht, een gestolen, een apengeloof verkondigt?

De diepste tegenstelling tussen Luther en Manzer ligt niet op het vlak van de sociale revolutie, zoals telkens weer, tot in de laatste tijd toe, beweerd wordt. Ze ligt daar waar het gaat om de vraag naar de openbaring van God. Manzer meent, als vele mystieken, dat het Woord van God in de sidderingen van tijden en strijd opwaakt in het hart van de mens. Hij heeft daar prachtige, diepe dingen over gezegd. In de grote zieleangst, als de watergolven van de nood ons dreigen te verslinden, welt het Woord van God in een hoge verwondering op in de afgrond van het hart. Wie van binnen het innerlijk Godswoord verneemt, die gelooft, want hij is gezalfd door de H. Geest. Gods

Zoon is in hem geboren, ja hij is God geworden. “Wij, vleeselijke, aardse mensen” zegt hij, “moeten goden worden door de menswording van Christus, met Christus bij God op school gaan, door Hemzelf en door zijn Geest geleerd en zo vergoddelijkt worden.” Oeroude mystieke gedachten worden hier wakker, ze hebben nooit meer geslapen.

Luther heeft ook veel aan de mystiek te danken. Ook hem had Tauler geholpen bij de ontdekking van het Evangelie. Maar hij was er boven uit gekomen, of liever: hij was er door teruggebracht tot het evangelisch getuigenis. Dat God mens geworden is om ons tot goden te maken acht Luther een godslasterlijke uitspraak. God is juist mens geworden in Christus, om ons tot mens te maken. Geen gevaar oordeelde hij groter, dan dat men met het onverhulde Woord van God wil omgaan. God heeft zich verborgen in het vlees, in Jezus Christus, in het getuigenis van de apostelen, zijn Heilige Schrift. Hij wil zich binden, kleden in het woord van de prediking; in het water van de doop, in brood en wijn van het Avondmaal zich laten vinden. Alle poging rechtstreeks met Hem om te gaan, is duivelse overmoed.

Hierachter steekt een diep verschil van mensbeschouwing. Manzer spreekt, afgezien van zijn extravagante exclamaties, de moderne mens meer toe. Luther is meer Bijbels. Had hij niet zelf met uiterste krachtsinspanning gepoogd om in eigen binnenste het inwendige Woord te horen? Hij vond er niets dan donkerheid en de verleiding van de duivel. Het moest hem toegesproken worden in de uren van vertwijfeling, door het woord van de Schrift, de vrijspraak van de biechtvader, het moest hem te eten en te drinken worden gegeven onder brood en wijn, hij moest er als in het water van de doop in ondergedompeld worden om als een nieuwe mens op te staan en verder te kunnen.

Toch zou Luther Manzer als een dwaalgeest hebben laten lopen, overtuigd dat de waarheid van God zichzelf wel handhaaft, wanneer deze niet uit zijn geestdrijverij consequenties had getrokken voor heel de gemeente en gemeenschap. Manzer is de stamvader van die protestantse pogingen om te komen tot een theocratische inrichting van Kerk en Staat, die de basis van de samenleving zoeken in de door de Geest bezielde uitverkorenen. Onmogelijk, de gedachte, dat een kleine groep de wereld zou beheersen? Dat is juist een bewijs van haar waarheid; in het geloof wordt steeds het onmogelijke gedaan! En Manzer sticht een bond van uitverkoren vrienden van God. In Allstedt, waar hij predikant is geworden en vrijwel de gehele stadsraad heeft meegekregen, is het centrum. De ware uitverkorenen laten baard en hoofdhaar groeien. Ze komen op geheime plaatsen samen en vertellen elkaar hun dromen en visioenen. Zelf heeft Manzer een oud man en een jongeling in huis, die hem iedere morgen hun openbaringen moeten meedelen. Duizenden mensen uit heel de omgeving stromen elke zondag naar het stadje. Dan daalt de gevierde prediker van boven uit de toren, waar hij na zijn huwelijk zijn woning gevestigd heeft, dicht bij het klokkentouw, om als het nodig is zijn getrouwen te kunnen samenroepen. Na een zeer goede, door hem in het Duits opgestelde, liturgie houdt hij zijn diepzinnige, vurige, ja wilde preek, liefst over de visioenen van Ezechiël of uit de Openbaring. Zoals het gaat met zulke lieden, ze worden al meer volkstribuun. Hun populariteit jaagt hen voort.

Hier is een gehoor van arbeiders en kleine boeren dat zijn profeet drijft tot al scherper kritiek niet alleen op de Schriftgeleerden, ook op de rijken, de machthebbers en vorsten. Al feller wordt de revolutionaire toon, een welkom geluid voor zovelen die van de Reformatie nog iets meer verwachten dan geestelijke vrijheid. In scherpe geschriften keert Manzer zich tegen de overheid en dreigt met bloedige opstand. De uitverkorenen van God hebben het recht de leiding in handen te nemen. Zij hebben de roeping alle ongelovigen zonder pardon af te slachten. Wil de keurvorst niet meedoen? Dan gaat hij er zelf aan! En de bond van Godsvrienden zal het Rijk van

God oprichten op aarde. Vele heiligen zullen daarbij vallen - maar door lijden tot heerlijkheid!

Luther beefde voor zulk een fanatisme en hij ergerde zich diep aan deze onevenwichtige rebel, vijand van traditie en gezag.

“Ze komen van de hemel en horen God Zelf met hen spreken als met de engelen, deze hemelse profeten.” Tot zijn vertrouwden zei hij: “Deze geest is mij volkomen onverdraaglijk. Hij spreekt in ongewone woorden, niet als in de Bijbel. Men meent een krankzinnige of beschonkene te horen.” Het merkwaardige is, dat men aan het hof Manzer zeer tegemoet kwam. Hertog Johan, de broer van Frederik, en keurprins Johan Frederik, diens zoon (die beide straks keurvorst zouden worden) reisden naar Allstedt en lieten de profeet op het slot voor zich preken.

Het was juli 1524. Eén van de merkwaardigste kerkdiensten die ooit gehouden zijn. Met wilde welsprekendheid riep Manzer de vorsten op tot gewelddadig verzet tegen Rome. De droom van de rollende steen van Nebukadnézar was zijn uitgangspunt. “God heeft mij Zijn wil geopenbaard door zijn innerlijk woord in de afgrond van de ziel, ik weet meer van Hem dan een Schriftgeleerde, al had hij 100.000 Bijbels gevreten. Die broeder Lekkerleventje daar bij jullie in Wittenberg weet er niets van. Het vijfde rijk dat Daniël profeteerde gaat komen. Leken en boeren willen het stichten. U, vorsten van Saksen, hebt een nieuwe Daniël nodig om u de openbaring uit te leggen. Hier is hij. Verbreekt de altaren, smijt de beelden om, verbrandt ze. Doet weg de afgoderij, verdelgt de goddelozen, monniken en priesters, met het zwaard, als Elia de Baälpriesters!”

Toen greep Luther in. Hij schreef de beide vorsten een belangwekkende brief: “Zolang de dwaalleraren het woord voeren, moet u hen getroost laten begaan, laat ze maar dapper prediken wat ze willen en tegen wie ze willen, want secten moeten er zijn en het Woord van God moet aan het front staan en strijden. Laat de geesten maar op elkaar botsen en inslaan. Wanneer sommigen daarbij verleid worden, welan, zo gaat het nu eenmaal in de oorlog: waar strijd is, moeten velen vallen en gewond worden. Maar wanneer ze verder gaan, de boel kapot slaan en met geweld optreden, dan moet de overheid ingrijpen; of het ons betreft, of hen, zulke mensen moeten uit het land gezet worden. Want God heeft u macht en heerschappij gegeven om de vrede te handhaven en opstandigen te straffen. Daarom mag u nu niet langer slapen en de dingen op hun beloop laten. God zal u rekenschap vragen van uw roeping.” Manzer vluchtte uit Saksen.

30. DE OPSTANDIGE BOEREN

“De boeren, die op het ogenblik in Schwaben in opstand gekomen zijn, hebben 12 artikelen opgesteld over de ondragelijke lasten die de overheid hun oplegt. Daarvan bevalt dat artikel mij het beste, waarin ze zich bereid verklaren zich te laten onderrichten en van beter inzicht te laten overtuigen, waar hun dit ontbreekt. Ik wil mijn onderricht hierbij openlijk in het licht geven, in het bijzonder omdat ze mij met name genoemd hebben, opdat het mij niet voor God en de wereld toegerekend worde, als daar ellende uit voortkomt.”

Zo schreef Luther, toen de boerenopstand ook in zijn omgeving begon, in de inleiding van zijn eerste geschrift over die brandende kwestie. Zijn sympathie was, zoals verderop blijkt, zonder twijfel aan de kant van de boeren. Goeddeels stond hij achter hun eisen, voor zover deze op economisch en politiek gebied lagen, al had hij bezwaar tegen de wijze, waarop zij deze aan de prediking van de evangelische vrijheid koppelden.

De boerenrevoluties waren niet uit de reformatorische beweging ontstaan, zoals men het in sommige geschriften van R.-K. zijde nog wel graag wil doen voorkomen. Ze waren veel, wel een eeuw, ouder en veelal niet religieus gericht, zeker niet altijd confessioneel gekleurd. Ook waren het revoluties met een heel bijzonder karakter, eerder uit conservatieve dan vooruitstrevende gedachten geboren. De boeren, uiteraard hangende aan oude gebruiken en instellingen, konden de vele veranderingen, die de ondergang van het feodale stelsel en de algemene doorvoering van het Romeinse recht met zich brachten, maar moeilijk verdragen. Hogere belasting, vermindering van inkomen door de opkomst van steden en geldhandel en al wat daar verder mee samenhang, maakten velen van hen het bestaan vrijwel onmogelijk: ze zakten af van vrije boeren tot pachters, van pachters tot onderhorigen. Daar werd het verlangen naar de toestanden van weleer, naar het “goede oude gebruik” wakker. Vrije jacht, vrij visrecht en vrij hout voor huisbouw en huisbrand waren de haast symbolische eisen; water, bos en weide behoren immers in principe alle mensen toe.

Dat alles gistte en groeide reeds lang vóór de Reformatie en had met Luther's prediking op zichzelf ook niet van doen. Maar de boeren zelf grepen de gelegenheid om hier een verband te leggen gretig aan. De eerste van hun 12 artikelen spreken over kerkelijke zaken. De plaatselijke gemeenten moeten hun eigen predikanten kunnen kiezen. Betaald moeten deze worden uit de zgn. grote korentienden, die aan de vorsten dienen te worden onthouden.

Hun poging om oude rechten en vrijheden terug te veroveren bracht de boeren in verbinding met Luther's prediking van de vrijheid van de christenmens. Toen sommigen van hen een lijst moesten opmaken van mannen die ze als scheidsrechter zouden willen erkennen, zetten ze Maarten Luther bovenaan. Ze beschouwden hem als hun vriend. Hij had hun leider kunnen worden, als hij gewild had. Maar dat wilde Luther niet. Hij kon het niet, evenmin als in het geval van de ridders. Hij had de theocratie van de paus bevochten, zou hij nu zelf een nieuwe oprichten? Volmondig erkent hij dat veel wensen van de boeren billijk en rechtvaardig zijn. Maar recht om de tienden aan de overheid te ontnemen hebben ze niet. Dat is niets anders dan straatoverrij, zegt hij. Nog minder mogen ze met geweld hun wil doordrijven. Ten slotte zijn hun bezwaren die van een groep, kortzichtig en zelfzuchtig: er zijn ook anderen. Met grote klem roept hij op tot overleg en compromis, want al hebben de vorsten verdiend, dat God hen van de troon stoot, dat geeft de boeren nog geen recht tot opstand. Als iedere groep zichzelf recht zou verschaffen, waar blijft dan gezag, regering en orde? Moord en bloedvergieten is het einde. Sommigen zullen misschien tijdelijk hun recht verkrijgen, maar onrecht en ellende zal komen over duizenden onschuldigen. Luther kon zich geen geordende revolutie denken en men kan zich ook moeilijk voorstellen hoe dat in de 16e eeuw mogelijk geweest zou zijn. De boeren waren zeer verdeeld, kenden nauwelijks enige organisatie, hun overwinning zou uitgelopen zijn op een eindeloze verwarring. En Luther was niet bang, zelfs niet voor de duivel, maar hij was doodsbang voor de chaos.

In zijn eerste geschrift bezweert hij de vorsten met grote ernst de rechtmatige eisen van de bezwaarden in te willigen. Hun prachtlievendheid en hoogmoed is de laatste oorzaak van de opstand. Dat breekt u de nek, roept hij uit, God kan het niet langer aanzien. Als u hen slaat, zijn ze nog ongeslagen, God zal anderen verwekken. Want Hij wil u slaan en zal u slaan. Het zijn de boeren niet die zich tegen u verzetten, lieve heren, het is God Zelf: Wat de boeren niet als recht mogen eisen, moeten de vorsten uit plicht schenken. Typisch Luther, die christelijke broederplicht boven algemeen mensenrecht stelt. Zijn standpunt is dat van het patriarchalisme: niemand mag zijn

eigen recht zoeken en voor eigen zaak strijden, maar wie een verantwoordelijke positie heeft, diene zijn naaste in liefde.

Scherp zijn zijne woorden tegen de vorsten, hartelijk en gemoedelijk spreekt hij de boeren toe. Dat blijkt het duidelijkst, wanneer men het handschrift van dit boekje beziet en nagaat welke veranderingen hij telkens in de tekst aanbracht. Vaderlijk vermaant hij de opstandigen: u zult heel ergens anders uitkomen dan waar u wenst. Mensen die heel wat anders in hun schild voeren dan vrijheid en broederschap zullen de leiding van de revolutie nemen, moordprofeten die de goedgelovigen mee zullen sleuren en een nieuwe tyrannie over hen uitoefenen, erger dan de eerste. “Pas op dat u met uw vrijheidsidealen niet, de regen ontlopende, in het water valt.” Diep verontrust is hij vooral over de gedachte in de 12 artikelen, dat economische en sociale vrijheid als rechtstreekse consequentie zou volgen uit de vrijheid die Christus ons kocht met Zijn bloed. Hier wordt uit het geestelijk Rijk van Christus een aards rijk gemaakt. Het wereldlijk rijk kan niet bestaan zonder de ordening van tucht en gehoorzaamheid, van overheid en onderdaan; bovenal: de vrijheid der kinderen Gods is iets anders en meer dan een aangelegenheid van sociale orde.

Een bijzonder ongelukkig samentreffen was, dat juist in Saksen de sociaal georiënteerde revolutie geheel versmolt met de radicale religieuze beweging. Dat was de schuld van Thomas Manzer. Hij kwam uit zijn verbanning terug en vond nu in de opstandige boeren die bond van uitverkorenen, waarnaar hij reeds lang had uitgezien om de goddelozen af te slachten en het rijk van de heiligen op te richten. Lijfeigenschap kende men in Saksen niet, die hoefde dus ook niet te worden afgeschaft. Maatschappelijke misstanden als in het Zuiden bestonden hier ook niet. Het ging Manzer trouwens helemaal niet om de sociale vragen. Hij was daarin alleen geïnteresseerd terwille van zijn religieus fanatisme en de oer-vrijheden van de boer, hun rechten op de vissen in het water, de vogelen in de lucht, het gras van de weide wist hij godsdienstig te kleuren. In Mühlhausen vestigde hij nu zijn hoofdkwartier. Tegenover de kansel, waarop hij zijn fel revolutionaire preken hield, hing een grote banier met een regenboog, waaronder: “Het Woord des Heeren blijft eeuwig.” “Er op af, er op af”, riep hij uit, “nu het vuur heet is. Laat uw zwaard niet koud worden van het bloed van de goddelozen.” Kloosters, burchten, dorpen werden verbrand en geplunderd.

Frederik de Wijze, de keurvorst, lag op zijn sterfbed. Hij was 62 jaar oud. Zijn broer Johan nam de regering waar. “35000 man zijn op de been”, schrijft hij aan de doodzieke vorst, “wat moeten we beginnen? We zijn verloren.”

De keurvorst legde er zich bij neer. “Als het Gods wil is”, antwoordt hij, “moet het gebeuren. Laten we Hem bidden om vergeving en ons Hem aanbevelen. Als je vraagt wat we moeten doen - we moeten er niets tegen doen.”

Begin mei vroeg de vorst hem het Avondmaal te geven. Men reikte hem ook de kelk. Hij dronk er uit. Dat was zijn eerste duidelijke belijdenis van de nieuwe leer. Toen liet hij zijn dienaren komen, vroeg hun vergeving voor alles wat hij hun misdaan mocht hebben en stierf, midden in een volk in opstand.

Intussen was Luther in de gevarenzone en preekte wat hij kon. Hij getuigde, bezwoer, smeekte en donderde, in de ene plaats na de andere. Maar het leek wel of zijn macht over de mensen gebroken was. In Nordhausen werd hij bijna van de preekstoel getrokken. Hij kon het oproer niet bedwingen.

Toen hij hoorde, dat de keurvorst dood was, reisde hij in grote spanning terug naar Wittenberg en hield de lijkrede over de man, die hij nooit persoonlijk ontmoet had,

maar die menselijkerwijs gesproken zijn leven in de hand had gehad. Toen zette hij zich aan zijn schrijftafel en schreef het bitterharde boekje: “Tegen de roofzuchtige en moorddadige boeren.”

Allereerst roept hij de vorsten tot bezinning. Zij dragen de verantwoordelijkheid voor orde en rust. Manzer en de zijnen doen niet anders, dan roven, moorden en bloed vergieten. Verstaat uw roeping! Te wapen! Dolle honden moet men doodslaan, slaat u hen niet, dan slaan zij u en 't hele land erbij! Het was een allerongelukkigst samentreffen dat dit boekje van de pers kwam, toen vorsten als George van Saksen en Philip van Hessen reeds bezig waren de opstand en hun haat in bloed en tranen te smoren en te koelen. Niemand bijna begreep, hoe Luther zo iets kon schrijven, juist nu aan de boeren veel erger werd gedaan, dan deze ooit hadden misdreven. Hoe kon de Godsmann van Wittenberg de vorsten nog aanmoedigen bij dit vreselijk bedrijf? Luther probeert zich te verdedigen, probeert te verklaren. Hij staat niet tussen de partijen, maar er boven. Hij wijkt niet naar links noch naar rechts. Feller dan ooit keert hij zich tegen de wraakzucht van de vorsten. “Zulke bloedhonden geef ik over aan hun meester, de duivel. De Schrift noemt zulke mensen beesten. De duivelen die in de boeren zaten zijn nu in de vorsten gevaren. God zal ze straffen.” Maar zoals hij de opstand niet kon bedwingen, zo kon hij de wraak niet keren.

Thomas Manzer werd ingesloten in zijn wapenburch bij Frankenhausen. Zijn rebellenleger was bereid zich over te geven. Maar met een laatste krachtsinspanning wist de volksmenner in een extatische rede hen daarvan te weerhouden. “Vrees niet” riep hij uit. “Gideon verstrooide met een handvol mannen het leger van de Midianieten, en David versloeg Goliath!” Juist op dat ogenblik verscheen een regenboog aan de hemel. Het symbool van zijn banier! “Zie het teken!” schreeuwde hij. En onder dat teken werden 5000 boeren, zingende een lied tot de Heilige Geest, neergeslagen. Manzer werd gefolterd, herriep zijn dwalingen, en stierf als een goed katholiek. Dat wil zeggen: *hij nam bij het Avondmaal alleen het brood*. Toen viel de bijl.

31. BRUILOFT

“k Heb mijn wagen volgeladen, vol met jonge meisjes”, kon Leonhard Koppe de koopman uit Torgau zingen. Twaalf zaten er tussen de lege haringvaten toen hij, na zijn leverantie verricht te hebben, in de Paasnacht van 1523 van het klooster Nimbschen in de richting van Wittenberg reed. Die meisjes zongen in de vroege morgen inderdaad een lied: “Christus is verzezen, vrij van de banden des doods!” Zij waren ook vrij van de banden, niet alleen van het kloosterbestaan, maar van een leven van werkgerechtigheid en dienst van de wet. Een onvergetelijk Paasfeest voor die twaalf.

Drie gingen er direct naar huis, waar ze welkom waren. Van de anderen kon dat niet gezegd worden, of ze hadden in het geheel geen tehuis. Zo kwamen er negen in Wittenberg en werden uitgeladen bij het voormalige Zwarte Klooster, waar Luther met een paar vrienden woonde. Hij was ten slotte verantwoordelijk voor de gang van zaken. “Een hele wagenvracht kuise maagden is juist de stad binnengekomen, nog trouwlustiger dan levenslustig”, schreef een student aan zijn vriend.

Maar voor Luther was het geen grapje - hij voelde zijn verantwoordelijkheid zwaar. Bij alle andere zorgen ook nog een huwelijksbureau. Maar het lukte voortreffelijk en ze kwamen na verloop van tijd allen goed op haar plaats. Behalve één, de landjoffer *Katharina von Bora*. Een rijke, adellijke student die haar het hof maakte, verdween plotseling uit de universiteitsstad; waarschijnlijk had z'n familie hem duidelijk

gemaakt dat het niet verstandig was zo'n arm meisje te trouwen en dan nog wel een weggelopen non. Voor Katharina was het een heel ding. Luther had echter wel een goede partij voor haar: de rector van de universiteit, Dr. Glatz. Maar daar moest Katharina niets van hebben. "De oude Glatze (kaalkop) neem ik niet" was haar resoluut antwoord (gelukkig voor haar, Glatz werd later als predikant uit zijn ambt ontzet). En als het ware om te tonen, dat ze werkelijk niet kieskeurig was en zelfs als het moest wel een veel oudere man zou willen trouwen, zei ze tegen Von Amsdorf, die ze in vertrouwen had genomen: "Ik trouw liever met u of met Luther dan met die man".

Von Amsdorf vond het laatste zo gek nog niet. Hij praatte er eens met Luther over: zou jij haar niet nemen? Luther zelf had aan trouwen nooit gedacht. Hij was er zeker niet principieel tegen, dat voormalige monniken in de huwelijksboot stapten, had er zelfs op aangedrongen, maar zelf kon hij moeilijk over de loopbrug komen. "Goede God, mij zullen ze geen vrouw geven!" had hij uitgeroepen toen hij, op de Wartburg, hoorde dat verschillende van zijn vrienden gingen huwen. Hoe hoog hij het huwelijk ook schatte als scheppingsordinantie en genadegave van God, hij meende er zelf buiten te moeten blijven, had dat ook pas nog van de kansel gezegd. En tot z'n vrienden die er op aandrongen: "Nee, nee, ik ben werkelijk niet van hout of steen, maar m'n hart staat niet naar trouwen. Ik verwacht dagelijks de dood en hoop dat de Heere God me niet lang meer laat leven".

't Was er nu ook wel het meest ongeschikte moment voor. De boerenrevolutie was in volle gang. Zijn geschrift tegen de opstandelingen had juist het licht gezien en deed de haat tegen hem fel oplaaien. Hij was werkelijk geen ogenblik zeker van z'n leven. Maar juist in verband met die gebeurtenissen kwam hij in de buurt van zijn ouderlijk huis en ging z'n vader en moeder even opzoeken. Hij vertelde, hoe de situatie was, waarschijnlijk slechts in scherts. De oude Hans Luther was direct verrukt en ging in ernst in op het plan. Eindelijk zou hij misschien toch nog z'n zin krijgen.

Het aandringen van zijn vader heeft zeker invloed gehad. Maar de doorslag gaven toch juist de krachten die hem tegenhielden. Dat is typisch Luther. Wanneer hij merkt, dat de boeren niet naar rede willen luisteren en dat heel de boel in brand staat, raakt hij overtuigd dat de laatste dag nabij is en dan is z'n besluit ineens genomen. "Wanneer ik 't klaar kan spelen", schrijft hij, "zal ik, om zo te zeggen om de duivel een poets te bakken, Käthe nog trouwen vóór ik sterf, nu ik hoor dat ze doorzetten. Ik hoop, dat ze me m'n moed en vreugde niet zullen ontnemen". Het doet denken aan dat prachtige woord dat hij eens sprak: "Als morgen de wereld vergaat, ga ik vanavond m'n jonge appelboompjes planten".

De dood van de keurvorst en het einde van Manzer hielden hem nog even op. Intussen was z'n plan natuurlijk bekend. Veel vrienden stonden perplex. Ze vreesden dat hij zich door zulk een daad helemaal onmogelijk zou maken. Een jurist riep ontsteld uit: "Als de monnik trouwt, zal de hele wereld met de duivel lachen, hij zal alles kapot-slaan, wat hij tot nu toe bereikt heeft." Toen Luther dat hoorde, besloot hij nu geen ogenblik meer te wachten. "De duivel zal huilen en de engelen zullen lachen", schreef hij. "Als ze dan allemaal tegen me zijn en me liever weg hebben, dan wil ik ook zorgen dat de duivel mij vindt in de stand, waarin God me geschapen heeft, dat er niets van m'n oude papistische leven meer aan me is; dan zal ik ze nog doller en dwazer maken en dat ten afscheid en adieu!"

In deze stemming trouwde de ketterse monnik de gevluchte non. Daar kwam dan nog bij de overweging dat Katharina op deze wijze onder dak gebracht werd. Wonderlijke basis voor een huwelijk, zou men zeggen. En van Katharina's kant? Dat ze verliefd

was op Luther kan men moeilijk beweren. Maar ze had een grote achting voor hem, hij was een man die ze volkomen vertrouwde. Hij was 42, zij 26 jaar.

Het huwelijk ging snel in zijn werk, toen de beslissing eenmaal gevallen was. Er is een aardige brief van de Hervormer aan Spalatinus, waarin hij uitvoerig uitlegt, dat je met zoiets niet te lang wachten moet: “Men moet in zulke dingen niet uitstellen. Als God je groet, moet je danken. Door uitstel verloor Hannibal Rome en Ezaü verspeelde er z'n eerstgeboorterecht mee. Christus zei: Gij zult mij zoeken en niet vinden. Zo betuigen Schrift, ervaring en heel de schepping, dat de tijdelijke gaven van God werkelijk tijdelijk zijn, ze staan niet stil, maar zijn voortdurend in beweging, ze snellen voort, daarom moet je grijpen wat, waar en wanneer je kunt, dat het je niet ontgaat.”

Op dezelfde dag dat hij zich verlooft, laat hij zich in z'n zwarte klooster trouwen. Bugenhagen leidt de plechtigheid, z'n vriend Justus. Jonas en het echtpaar Cranach, waar Käthe in het huishouden geholpen heeft, zijn getuigen. Er is een jurist bij van het Saksische hof. Melanchthon is er niet. Die zit met de handen in het haar: “In deze onzalige tijd, nu Duitsland zijn kracht zo nodig heeft, schaadt hij zijn aanzien door deze ongelukkige daad!” De nonnen hebben hem het hoofd op hol gebracht, zegt hij. “Laten we het maar aanvaarden, want volgens de Heilige Schrift moet het huwelijk een eerbaar leven zijn. Ik hoop ook, dat hij er wat serieuzer door wordt, misschien leert hij nu zijn zotternijen af, waarover we hem zo vaak vermaand hebben. We moeten maar denken: God laat zijn heiligen wel eens een misstap begaan, opdat zij niet zouden hechten aan naam of aanzien van een mens, maar alleen aan zijn Woord. Men mag de leer niet veroordelen wegens één misstap van haar meester.”

Uit zulk een houding blijkt wat de ergernis verwekte: men wilde de profeet boven het menselijk niveau verheffen. Hoe gezond is daartegenover de opvatting van Luther. Nooit heeft hij zo met zichzelf gespot als in die dagen. Dat is natuurlijk ook wel een beetje om zich een houding te geven, maar hoofdzaak is toch dat hij nu, hoeveel moeite hem dat met z'n oude opvattingen van de sexualiteit ook kost, de consequentie wil aanvaarden van de nieuwe leer aangaande natuur en genade en dat tonen met de daad.

Kostelijk zijn de brieven, waarin hij zijn vrienden nodigt voor het feest dat een week later wordt gegeven. Bijvoorbeeld: “Zonder twijfel is het wonderlijk gerucht tot u doorgedrongen, dat ik echtgenoot ben geworden. Ofschoon het me onbegrijpelijk voorkomt en ik 't zelf haast niet geloven kan, de getuigen zijn me te sterk, ik moet het om hunnentwil wel aannemen en nu heb ik me voorgenomen het a.s. dinsdag met vader en moeder en andere goede vrienden in een samenzijn te bezegelen. Wees zo goed mij een wildbraad te zenden en zelf ook te komen.”

Aan Amsdorf, die bemiddelaar geweest was: “Het gerucht van mijn huwelijk berust op waarheid. Ik wilde mijn vader de hoop op nakomelingschap niet ontnemen. Tegelijk wilde ik door deze daad mijn leer bekrachtigen, juist in een tijd nu ik velen zo kleinmoedig vind en dat bij zulk een licht van het Evangelie. Ik hoop zeer, dat je komen zult.”

Aan Link: “Mijn tractaat heeft de boeren zeer geërgerd, het zou me gespeten hebben als het niet zo was geweest. Terwijl ik heel andere gedachten had, heeft de Heere mij plotseling in het huwelijk met Katharina von Bora, je weet wel, die non, geworpen. Kom en bid voor mij, nu ik zo gesmaad word om dit werk van God.”

Aan Leonhard Koppe, de koopman: “Ik ga Dinsdag trouwen. Mijn Heer Käthe (hij had reeds gauw gezien dat zij wel de chef in huis zou worden) en ik nodigen u uit een ton van het beste Torgauer bier mee te nemen; als het niet goed is, zul je het zelf

allemaal moeten opdrinken.”

Zo brak de feestdag aan. Daarmee werd, naar de traditie van die dagen, het huwelijk openlijk bekend gemaakt. Een vaststaande ceremonie. 's Morgens gaat men naar de kerk. Daarna een middagmaal, waarbij zelfs de gang van de spijzen is vastgesteld. In de namiddag dansen in het raadhuis en 's avonds het grote feestmaal. Om elf uur moeten alle gasten verdwenen zijn, ook dat is voorgeschreven. Katharina had het druk, want er was niets aanwezig in het klooster, zelfs nauwelijks enig keukengerei. Maar het kwam voor elkaar. En ze waren er allemaal. De oude Koppe kwam met zijn vrouw; als leverancier van het klooster Nimbschen heeft hij z'n congé gekregen, maar dat bederft hem de pret niet.

Vrienden van alle kanten. Raadsheren, professoren en hofbeambten uit Wittenberg. Van Käthe's familie helaas niemand. Ze waren zeker boos. Maar Luther's vader straalde van voldoening. Hij denkt aan die dag, vóór 20 jaar, toen z'n zoon in het klooster ging. En aan die andere, waarop hij z'n eerste mis hield. Nu zijn z'n wensen - het is bijna ongelooflijk - toch nog vervuld!

32. HET GEZIN

Men kan de betekenis van de Reformatie op veel manieren omschrijven. Wanneer we aan Luther zelf vragen wat eigenlijk de bedoeling was van zijn optreden, luidt het antwoord: de mensen duidelijk maken dat ze goed moeten onderscheiden tussen het geestelijk en het wereldlijk regiment van God; kort samengevat: tussen Kerk en evangelieprediking aan de ene, en Staat en maatschappij aan de andere kant. Zowel de katholieke kerk van de middeleeuwen, waarvan hij zich losmaakte, als allerlei doperse en theocratische stromingen, die uit zijn optreden de consequentie meenden te moeten trekken, schoten z.i. ieder op hun wijze in die onderscheiding tekort, vermengden de beide rijken op tegengestelde gronden, maar met een in beide gevallen even verkeerd en gevaarlijk resultaat.

Luther wil beide levenssferen principieel onderscheiden, niet om de wereld aan Gods gezag te onttrekken - juist om haar met al haar ordeningen opnieuw te stellen onder Zijn directe autoriteit. Want dat God beide gebieden beheerst en regeert, is het punt van uitgang. God doet het zelf, actief, scheppend, daarom noemt Luther de rijken liever regimenten. Maar hij doet het op verschillende wijze: Hij regeert om zo te zeggen met Zijn rechter- en met Zijn linkerhand. Met Zijn “rechterhand” scheidt God zijn Kerk door de vergeving van de zonden in Woord en Sacrament; scheidt Hij de nieuwe mens door het Evangelie van kruis en opstanding. Dit is Zijn directe, zijn eigenlijke werk.

Met Zijn “linkerhand” oefent God het regiment uit in de wereld. Daar werkt Hij niet rechtstreeks maar gebruikt gemeenschapsordeningen en tussenpersonen, door Hem ingezet en aangesteld. Dit is een minder directe, maar daarom niet minder reële regering van God Zelf.

Men mag deze tweedeling of liever onderscheiding (want een scheiding is het allerminst) niet schematisch zien. Vaak spreekt de Hervormer ook van een driedeling, van drie “standen” of “ambten”, nl. Kerk, gezin en Staat, de heilsordering, de natuurlijke ordening en de gezagsordering, of met de woorden van Luther zelf, die er een rijmpje met binnenrijm van maakt: Lehrstand, Hausstand, Wehrstand. Reeds het feit dat het gezin in deze driedeling een middenpositie krijgt tussen het geestelijke en wereldlijke rijk, een verbindende schakel vormt tussen beide, duidt aan welk een belangrijke plaats het inneemt in Luther's visie. Het behoort dus in zekere zin tot beide rijken.

Het gezin behoort - nooit werd Luther moe het te herhalen vooral met het oog op de kerkelijke huwelijkswetten - allereerst tot het natuurlijke bestand. De bevrijding van huwelijks- en familielevens uit de omklemming van de kerkelijke jurisdictie is één van de belangrijkste gebeurtenissen uit de reformatietijd.

Men kan zich nauwelijks voorstellen hoe verworden het geestelijk beeld was, dat de middeleeuwse gelovige had van de huwelijksamenleving en daarmee van het gezin en tot welke krampachtige situaties dat leidde in het bestaan van duizenden, geestelijken en leken.

Aan de ene kant verhief het sacramenteel karakter, dat de Kerk daaraan gegeven had, geslachtsgemeenschap en huwelijksleven hoog boven het natuurlijk niveau en lag het met al z'n problemen in de hand van priesterlijk gezag en kerkelijke rechtspraak. Aan de andere kant werd het huwelijk, niet alleen door het theoretisch met klem gehandhaafde priestercelibaat, maar ook door talloze kerkrechtelijke hindernissen op de weg naar de huwelijksamenleving, steeds weer naar beneden gehaald.

Hier is Luther's strijd kenmerkend en beslissend. Hij heeft de samenleving van man en vrouw en daarmee het gezin weer geheiligd, juist door ze aan de kerkelijke omheining, de sacramentele binding en canonieke jurisdictie te onttrekken.

Hij maakt het familielevens gezond door het te stellen op de bodem van Gods scheppingswil en Zijn ordinanties. Waar het de geslachtsgemeenschap betreft, is hem dat soms moeilijk gevallen. Daar kwam hij niet helemaal los van zijn monnikenverleden, ook niet van de theologische verbinding die Augustinus gelegd had tussen voortplanting en erfzonde. Naast de zeer positieve waardering blijft de negatieve steeds enigszins meespreken: het huwelijk als de in dit geval geoorloofde beleving van de in wezen toch zondige erotiek. De positieve opvatting heeft echter ook hier de overhand gekregen, vooral toen hij zelf eenmaal gehuwd was. Met grote nadruk roept hij dan man en vrouw tot liefde en trouw in de huwelijkse staat, deze heilige ordening, door God midden in de wereld gezet om deze in stand te houden. Want aan deze ordening hangt heel de samenleving, in haar dienst staat heel Gods willen en werken in het natuurlijke leven. Slechts door een zeer bijzondere roeping kan iemand zich daarvan ontheven achten.

In het gezinsleven zag Luther zonder moeite de spiegel van Gods bedoeling met de mens in het paradijs en de hoogste oefenschool voor het koninkrijk der hemelen. Daar is alle kramp verdwenen. In Luther's beeld van het gezin moeten we niet allereerst de nadruk leggen op de gemoedelijkheid en het sentiment, zoals zo vaak gebeurt; dat is er, maar primair is de openheid en blijheid, de natuurlijkheid, het leven uit Gods hand in een vertrouwen zo kinderlijk, dat het naïef zou zijn als het niet groots was.

Dat hij het gezin heeft gered uit het verval in de klem van de Kerk is Luther's grootste maatschappelijke daad. Wie wil weten, hoe in zijn dagen de man in de straat dacht en sprak. Over het gezinsleven en hoevelen weigerden de last van verzorging van vrouw en kinderen op zich te nemen, kan dat in veel geschriften en preken van de Hervormer nalezen; een goed deel van zijn getuigenis is tegen dit kwaad gericht. Huwelijk en gezin werden voor hem en door hem voor velen weer een oorspronkelijke levensorde van God, bij uitstek het terrein, waarop de mens zich zelfstandig moet en mag voegen in de dienst van de Schepper. De plaats, waar de naastenliefde zich in haar hoogste vorm kan uitleven, de kiemcel van heel de menselijke samenleving.

Dit leven in huwelijk en gezin behoort tot het wereldlijk rijk. Het wordt niet losgemaakt van God, maar van de kerkelijke supervisie en druk, niet gesecculariseerd, maar gesteld in de hand van de Schepper, Die er zijn goddelijke bedoeling mee had, toen Hij man en vrouw samenvoegde. Daarom behoort het gezin tot het gebied van

maatschappij en Staat. De “huisstand” heeft formele gelijkenis met het staatsverband. Of eigenlijk moet men het omkeren: de Staat lijkt op het gezin. De vele keren dat Luther de parallel trekt, is het haast altijd zo, dat de verhouding overheid-onderdaan haar vóórbeeld vindt in de verhouding ouders-kinderen. De Staat wordt gezien naar analogie van het gezin, hij is een gezin in het groot, een verbreding van het familieleven.

Gebrek aan respect bij zijn kinderen beschouwde Luther als een zware overtreding der Tien geboden. Zij zijn de ouders, inzonderheid de vader, dezelfde gehoorzaamheid verschuldigd die de onderdaan past jegens de overheid.

Maar we zeiden: het gezin staat toch in zekere zin tussen de beide regimenten in, het is een verbindingsschakel tussen Staat en Kerk. Op de bodem van het natuurlijke leven spiegelt de samenleving van man, vrouw en kinderen iets af van het koninkrijk Gods.

Wanneer Luther - en hoe vaak doet hij dat! - de huisvader zijn priesterlijke functie op het hart drukt, in deze rijkste sector van het algemeen priesterschap van de gelovigen, schildert hij het gezin als een kleine gemeente, een miniatuur kerkgemeenschap. De huisvader heeft dezelfde functie als de predikant in de gemeente - niet een soort gedelegeerde van een kerkelijke organisatie, maar waarlijk een priester van God. Het morgen- en avondgebed neemt daarbij een grote plaats in. Eens per week bespreekt men samen een stuk van de catechismus. In Luther's eigen gezin werd ieder jaar een keer “catechismus-examen” gehouden, daaraan deden allen mee, kinderen, dienstbaren en gasten en er was een feestelijke maaltijd aan verbonden. “Welk een zalig huwelijk en huis, waarlijk een echte kerk, een uitverkoren klooster, ja een paradijs, waar vader en moeder apostel, bisschop en prediker zijn in hun gezin.”

33. KERKELIJK LEVEN

Wij kunnen ons nauwelijks voorstellen, hoe groot de crisis was, waarin het kerkelijk leven in een land als Saksen kwam te verkeren, toen de oude organisatorische vormen wegvielen. De autoriteit van de kerkelijke overheid wankelde, nu de bisschoppen en prelaten, veelal beangst voor hun wereldlijke machtspositie, weigerden mee te doen met de vernieuwingsbeweging. Geen gezag van het episcopale hof, geen straf van de geestelijke rechtbank werd meer erkend. Niemand wilde meer aflaten kopen, altaren stichten, zielemissen laten houden, bijdragen geven voor kerkelijke broederschappen of ter bedevaart gaan. De geregelde inkomsten van de kerk verliepen snel. Wie kon, eigende zich een deel van haar rijke bezit toe.

Dus moet heel het leven van de gedesorganiseerde landskerk opnieuw worden geregeld. Kerk en maatschappij hangen daar nog nauw samen. Niet alleen de liturgie moet nieuw worden ingericht, maar ook de armverzorging, niet alleen het catechetisch onderwijs geregeld, maar heel de verhouding van Kerk en Staat. Alles was in verwarring en Luther was allesbehalve een organisator. Althans hij was het niet in de zin van iemand die reglementen en wetten weet uit te denken. Toch was hij het wèl, in diepere zin: een man die een visie had omdat hij van Eén moest. Hij wist, toen heel goed wat hij wilde. Dat hij geen interesse voor de sociale en politieke vragen had, is een legende. Dat hij niet praktisch gericht was, evenzeer. Zijn uitgewerkte plan voor de financiering van het kerkelijk leven, waarbij de verzorging van de armen en allerlei andere maatschappelijke regelingen inbegrepen waren, de zgn. “ordering van de algemene kas” getuigt van het tegendeel. En men moet zijn preken maar lezen, en dan niet alleen de exegetische en stichtelijke gedeelten, zoals die in bloemlezingen worden

gebundeld, maar de originele preken, die soms voor de helft uit afkondigingen bestaan, praktische aanwijzingen voor de herziening van het dagelijks leven in kerk en samenleving. Natuurlijk is dat alles in vele opzichten gebonden aan laat-middeleeuwse zede, maar men moet het vele nieuwe daarin niet over het hoofd zien, terwille van een onmiskenbare conservatieve trek. En die nieuwe beginselen hadden een dynamische kracht in zich en hebben hun werk gedaan.

Het moeilijkste was, dat de verschillen in de leer de openbare vrede bedreigden. Omstreeks 1527 kon men heel het keurvorstelijk Saksen als evangelisch gebied beschouwen. Toch waren er die aan de oude Kerk wensten trouw te blijven, al was het een minderheid. En reeds direct bestonden er ook binnen de “protestantse” kring zelf verschillende opvattingen, groepen, partijen; de kracht en de zwakheid, de heerlijkheid en de nood, aan de vrijheid inherent. Hebben Zwinglianen recht om hun mening te verkondigen, kunnen Wederdopers worden geduld? De meningen botsten en de strijd dreigde. Luther zag geen andere oplossing, dan dat in één land slechts één belijdenis geduld werd, al was het hem nog niet duidelijk, hoe dat moest worden bereikt. Hij beschouwde de Roomse mis als een ontarding, een afgodendienst, een belediging van God. De wederdoop niet minder, eerder nog meer. Maar hij wilde niemand in zaken van geloof dwingen met geweld. De vraag blijft: hoe kan men met zo verschillende overtuiging samenleven in vrede? In de middeleeuwen was zo iets onbekend. De oplossing was voorlopig de landskerk, waarin de belijdenis van de meerderheid van de inwoners geldt. De anderen staat het dan vrij naar een naburig gebied te vertrekken, waar hun overtuiging de heersende is. Godsdienstvrijheid is dat bij lange na nog niet - maar het is wel een belangrijke stap in die richting.

En wat de kerkinrichting betreft: eigenlijk zouden de plaatselijke gemeenten hun eigen predikant moeten kiezen, zodra zij tot zelfstandigheid zijn opgevoed. Toezicht is echter nodig, zeker in de grote verwarring van het ogenblik. De bisschoppen zijn met de Reformatie niet meegegaan, zij zouden hier trouwens toch niet kunnen dienen, gezien hun verleden en vooral gezien het feit, dat de naam bisschop aan iedere pastor toekomt. Zo werd het ambt van superintendent geschapen, pastor pastorum, die de predikanten examineert en controleert. Maar door wie moeten ze gekozen worden? Als het door de gemeenten moet geschieden, wie moet deze samenroepen? Voor al deze moeilijkheden had Luther geen andere oplossing dan zich voorlopig tot de landsvorst te wenden. Niet in zijn functie van wereldlijk regent als zodanig, maar als medegelovige, als vooraanstaand lid van de kerk zou hij kunnen, wat zeg ik, mógen dienen als een soort nood-bisschop. Daarbij gaat Luther dus uit van de christelijke overheid, de vorst als lid van de Kerk. Omdat hij lid is, is hij verplicht de Kerk te helpen. Hij is de enige in de gemeente, die macht en middelen bezit om orde op zaken te stellen. “Zou de hand”, schrijft Luther, “niets doen als het oog in grote nood is? Is het niet onnatuurlijk, laat staan onchristelijk, dat het ene lid het andere niet zou helpen, zijn ondergang niet zou afwenden?” De vorst is met zijn gaven, als regeringsvakman om zo te zeggen, evengoed tot dienst aan de gemeente verplicht als anderen dat zijn met hun theologische of muzikale of andere gaven. Dat betekent geen voorrang van de vorst, ook zijn dienst is liefdedienst.

De onoverkomelijke moeilijkheden op financieel gebied gaven de doorslag. Waar twee derde van het grondbezit in handen was van kerkelijke instituten en de Kerk ook overigens het grootste deel van de goederen bezat, was de verwarring op dit gebied het grootst. Luther zag geen andere weg, dan dat alle kerkelijke eigendommen, althans voorlopig, door de vorst zouden worden beheerd. Deze moest dan zorg dragen voor het onderhoud van predikanten en leraren, voor de gebouwen en heel de organisatorische buitenkant.

Wat de toestanden in de gemeenten betreft, daarnaar moet een grondig onderzoek worden ingesteld. Visitaties werden oudtijds door bisschoppen gehouden. Nu zal de keurvorst een commissie benoemen om haar door te voeren: een aantal theologen met Luther aan het hoofd en een groep juristen om de financiële kwesties te regelen. Melanchthon stelde de handleiding op, de “visitatie-artikelen”, welke gedrukt werden om ze aan iedere plaatselijke predikant voor te leggen. Luther schreef daarin de voorrede hij legt de nadruk op de voorlopigheid van dit hele plan. Maar de keurvorst sprak van “onze (door de overheid) geordineerde visitatoren”. Luther zag het gevaar, vooral omdat Melanchthon er in plaats van een vragenlijst voor een enquête een heel program van kerkorganisatie van gemaakt had. Maar hij hoopte er het beste van, hij was er ten slotte zelf ook nog. Dat hij hier zonder het te willen de weg had ingeslagen die tot de grondvesting van een landskerk onder vorstelijke suprematie zou leiden, zag hij nog niet. Misschien was hij dan nog teruggekeerd, al kon hij dat eigenlijk niet meer. Trouwens: waarheen?

Hoe te handelen met sectariërs, Zwinglianen, Wederdopers? Luther kon er niet toe besluiten met de Wederdopers te doen wat Zwingli in Zwitserland er mee deed: die liet ze verdrinken. Hij antwoordt in deze dagen op een vraag in die richting: “U vraagt, of het de overheid vrij staat, valse profeten te doden? Ik kan niet tot het oordeel van het bloed besluiten, zelfs al zou het rijkelijk verdiend zijn. In dit opzicht schrikt het voorbeeld van de papisten en van de Joden vóór Christus mij af. Daar werd vastgesteld dat pseudo-profeten en heretici gedood moesten worden. Mettertijd echter kwam het hierop neer, dat slechts heilige profeten en onschuldigen gedood werden uit kracht van deze wet. Daarom kan ik op geen voorwaarde toelaten dat valse leraars gedood worden. Het is genoeg ze te verbannen.”

Dit neemt niet weg, dat Schwärmer en beeldenstormers vervolgd werden. De wijze waarop ze werden opgespoord en behandeld doet aan de inquisitie denken. Reeds juichten de Roomsers: Luther retireert! Zo was er groot rumoer aan beide kanten van de middenweg. Maar Luther bleef rustig. Hij heeft iets van z'n ideaal verloren, aan realiteitszin heeft hij gewonnen. Als de keurvorst zich onzeker toont over de onrust aan weerskanten, zegt hij: “Dat betekent niets, dat lawaai. Het zal wel weer stil worden. Wie iets goddelijks van plan is, moet eerst de duivel laten schreeuwen. Dat heb ik indertijd ook moeten doen.”

34. DE VERBORGEN GOD

Temidden van alle zorg en strijd om het leven in Kerk en maatschappij bleef Luther zijn theologie verdiepen en uitbouwen. Daar lag ten slotte zijn eigenlijke roeping, dat was ook z'n lust en z'n leven. Ik kan er niet aan denken om de rijke groei en bloei van deze zo diep in de Bijbel gewortelde, door kerkvaders, scholastici en mystici bevruchte stam met al z'n uitschieters samen te vatten. Het beeld van de stam schiet trouwens reeds te kort. Prof. Van Rhijn noemde Luther's theologie *een oerwoud* - en het is nog maar nauwelijks in kaart gebracht, laat staan begaanbaar gemaakt. Wel is het opmerkelijk dat juist in onze jaren veel vakgeleerden in tal van landen er intens mee bezig zijn. Vooral in Zweden is daar in deze eeuw veel aan gedaan en de laatste jaren speciaal ook in Engeland, dat ons in dit opzicht een paar bijzonder belangrijke studies heeft geschonken.

Ik mag echter niet nalaten op een enkel punt op Luther's diepste visie in te gaan en wil dan allereerst iets zeggen over zijn gedachten aangaande de verborgenheid van God. Daarbij gaat het om de vraag naar de verhoudingen tussen Gods (wat wel genoemd is) “algemene” openbaring in de natuur en de geschiedenis en zijn “bijzondere”

openbaring in Christus Jezus. Die termen algemeen en bijzonder zijn in dit verband niet zo fraai en ook niet helemaal raak, maar als we over God spreken moeten we nu eenmaal altijd werken met woorden die tekort schieten. Nu moet ik reeds direct zeggen, dat Luther die termen niet gebruikte en dat een dergelijke “indeling” van Gods werk hem ook niet zou liggen. Luther spreekt van de verborgenheid en de openbaring van God, of liever van de verborgen en geopenbaarde God. En de spanning tussen deze twee (laat ik maar zeggen) kanten van Gods wezen en werk, loopt dwars door de gewone indeling van “algemeen” en “bijzonder” heen.

Het eerste, dat ons in dit opzicht treft, als we z'n collegendictaten en preken lezen, is dat Luther een zeer nauw en diep verband legt tussen Gods werk en het leven in de natuur en de geschiedenis van de mensheid. Ieder die iets van de Reformator kent, weet dat hij een grote liefde had voor plant en dier - vooral voor rozen en vogels. Uit één bedauwde ontlukende roos kun je meer van God leren dan uit tal van preken, zegt hij. En beroemd is z'n fijne, geestige brief, “klaagschrift uit het land van de vogels”, die hij schreef toen z'n huisknecht in de tuin een vinkenbaan had ingericht. Telkens weer grijpt hij niet alleen z'n beelden uit het leven van de natuur, maar spreekt hij ook over het geheim daarvan als een mysterie van God. “Wanneer u één korreltje ontkiemend koren op de akker zou kunnen ontdekken, zoudt u zich zo verwonderen, dat u van verbazing zou sterven.”

Maar Luther heeft meer gedaan dan een open oog tonen voor het schone wonder van de natuur en daaraan een weelde van beelden ontlenen, hij heeft de vragen die hier liggen doorgedacht tot op de bodem. Hij was er niet bang voor, dat sommigen hem voor natuurmysticus of pantheïst zouden schelden, maar spreekt het onomwonden uit: God Zelf is de kern en de kracht van het leven in bloem en blad. “God is een bovennatuurlijk, onnaspeurbaar wezen, dat tevens geheel en al in ieder graankorreltje is, tegelijk in alle, boven alle en buiten alle creaturen. Niets is zo klein, of God is nog kleiner; niets is zo groot, of God is nog groter; niets is zo kort, of God is nog korter; niets is zo lang, of God is nog langer; niets is zo breed, of God is nog breder; niets is zo smal, of God is nog smaller.” God is tegelijk boven, buiten en door en door in het leven van de natuur, dat hij schiep en onderhoudt door het altijd-doorgaand opnieuw te scheppen. “God zendt geen gezanten of engelen uit, als hij iets schept, maakt of onderhoudt, maar alles wat hij doet is eigen werk, werk van zijn eigen goddelijke macht. Want als Hij het schept en onderhoudt, moet Hij er Zelf in zijn, moet Hij Zijn creatuur in haar allerbinnenste kern en haar allerbuitenste kleed Zelf maken en in stand houden. Daarom moet hij dus in elk stukje schepping, in haar allerbinnenste en allerbuitenste, over en weer, door en door, van onder en boven, van voren en achter, zelf daar zijn, zodat niets méér aanwezig, méér innerlijk zijn kan in de schepping dan God zelf met zijn kracht.” “De goddelijke Majesteit is zo klein, dat ze in één korreltje, aan één korreltje, boven één korreltje, door één korreltje, inwendig en uitwendig, present en reëel is, - tegelijk is dezelfde majesteit weer zo groot, dat noch deze hele wereld noch zelfs duizend werelden haar omvatten kunnen en zeggen: Kijk, daar is Hij Zijn eigen goddelijk wezen kan geheel en al in alle creaturen samen en in ieder afzonderlijk zijn, dieper, innerlijker, meer present dan de creatuur zichzelf is, en toch weer is Hij nergens en in geen enkel schepsel mag en kan Hij omvat worden, zodat Hij wel alle dingen omvat en er in is, maar geen ding omvat Hem of is in Hem.” Geen dichter heeft zo hartstochtelijk beleden dat God in Zijn schepping woont en werkt en haar eigenlijke leven is als deze theoloog.

Van Gods werken in de geschiedenis van de mensheid geldt hetzelfde. Wanneer Luther spreekt over de volkeren en vorsten van zijn dagen, hoe ze door God worden

geleid, gedreven, gejaagd en beziel, is 't of men een Oud-Testamentisch profeet hoort. Zo tekent hij God in het beeld van een schutter, die het ene volk door het andere wegschiet, als zijn maat vol is. “Ziet u de geladen buks? De Joden schoot hij met de Romeinen, de Romeinen met de Goten en Wenden, de Chaldeeën met de Perzen, de Grieken met de Turken.” En wat zijn Duitsers betreft, die de Reformatie niet waarden, het Evangelie verachten en God beledigen - “God zal voor ons Duitsers ook wel een kogel vinden, die ons treft en niet mist.” Misschien zijn het de Turken, waardoor hij hen ten dode raakt, maar ook dan is het spel nog niet uit, de Turken vinden straks ook hun mannetje. Ja, zo is God, hij gaat met de volkeren om als een boer - “hij kan steden uitstrooien als koren, ja koninkrijken ten buit geven.”

Men heeft wel beweerd dat uit dergelijke gedachten de leer zou stammen dat God met de sterkste bataljons is. Dit is dan in ieder geval, als het zo is, door een misverstand van deze leer. Want hier wordt niet geleerd, dat God met de sterkste is, maar dat de sterkste met God is: wie het sterkst is, is dat omdat God hem op dat ogenblik nodig heeft om zijn plan te volvoeren. Ja, Luther gaat nog verder. Hij spreekt niet slechts van de verborgen, maar van de vermomde God. De geschiedenis is niet slechts het speelveld van God, waar hij de één omkegelt met de ander om zijn wil te volbrengen, neen, God Zelf is in alle gestalten van de historie verborgen als achter een masker. “Hij Zelf doet het door ons, wij zijn slechts Zijn masker, waarachter hij zich verbergt, en alles in allen werkt, zoals wij Christenen ook wel weten.” “Dit kan men wel zeggen: de loop van de wereld en inzonderheid de gang van zijn heilige wezens is Gods mombakkes, waaronder hij zich verbergt en in de wereld zo wonderlijk regeert en rumoert.”

Van buiten gezien lijkt het wel zo, alsof de sterkste de overwinning behaalt. Daar komt, zegt Luther, ook het spreekwoord vandaan: God helpt de sterkste. Maar in werkelijkheid heeft hier een ander gestreden, en de sterke sterk gemaakt, zodat hij overwinnen kon. Als een vorst de oorlog wint, dan heeft God door hem de ander geslagen. Laat hij weten, dat hij ook maar een handlanger, ja een masker is. Het zou kunnen zijn, dat God op een kwade dag de hand van hem aftrekt en het lege masker wegwerpt.

Wat bedoelt Luther daar nu mee, gezien in het verband, in het licht van zijn theologie van het kruis? Hij bedoelt dat we God uit natuur en geschiedenis niet kunnen kennen. Wat wij in het leven van natuur en geschiedenis met onze ogen kunnen zien, is altijd maar een masker, en aardse, vaak verwrongen verschijningsvorm. Wij vermoeden God daar achter, wij weten dat Hij daarin is. Maar wie is die God? Is hij het noodlot - of is hij de duivel? Waarom verkleedt, omhult God zich? Het laatste antwoord is: uit barmhartigheid. Niemand kan God zien van aangezicht tot aangezicht: hij zou op de plaats dood blijven. God is zo genadig dat Hij zich verbergt. Tot hij zich openbaart daar, waar Hij zich ten allerdiepste verborg: in Christus en Zijn kruis. Want daar, waar Hij één wordt met de mens tot in de dood, toont Hij ons zijn aangezicht.

35. PROTESTATIO

De onderzoekingen van de laatste jaren hebben vastgesteld, dat de leer van de beide regimenten een hartader vormt van Luther's theologie. Het is een visie die hem veel teleurstelling bracht. “Twintig jaar heb ik nu al gezegd, dat men goed moet onderscheiden tussen geestelijk en wereldlijk regiment, maar het schijnt wel, dat die twee weer steeds meer met elkaar verward worden”, verzucht hij tegen het eind van zijn leven. En in die zucht is heel de tragedie van de politieke reformatie in de Duitse landen samengevat. Van een ingrijpen van de macht van het wereldlijk rijk in het

geestelijk, van de Staat in de Kerk, heeft Luther niet willen weten. Hij duldde hier geen verwarring. Toch heeft hij op dit gebied een hernieuwde vermenging van de beide rijken niet kunnen tegenhouden.

De Reformatie in Duitsland had de politieke ontwikkeling tegen. Het was fnuikend voor haar, dat ze samenviel met de ontwikkeling van de kleine vorstendommen, landjes die door hun heersers als particulier eigendom werden beschouwd. Zij beheersten als vaders hun familiebezit en de Kerk behoorde daar z.i. evengoed toe. Dat Luther het geestelijk recht van de middeleeuwse Kerk terzijde schoof en daarmee de heerschappij van de Kerk over de Staat, kwam nu vooral ten goede aan die vaak bekrompen landsvorsten. De Reformatie werkte onwillekeurig aan hun opkomst mee, doordat ze hen als “nood-bisschop” aanvaardde en daarmee gelegenheid gaf in de kerkelijke politiek in te groeien en de leiding van de landskerken op zich te nemen.

Heel de verwarring in de Duitse Rijksdagen tussen die van Worms (1521) en Augsburg (1530) hangt daar ten nauwste mee samen. De verdeeldheid tussen de Rooms-katholiek gebleven en de protestants geworden vorsten bleek onoverkomelijk. Allerlei compromissen mislukten. De gedachte, dat het mogelijk zou kunnen zijn in één land twee “belijdenissen”, twee typen van christelijke Kerk naast elkaar te hebben, kwam eigenlijk nog bij niemand op, daarvoor was de tijd niet rijp. Ja, ook de vrije steden waren lid van de Rijksdag. Maar zij hadden daar als nieuwelingen nog zeer weinig in te brengen. Zij stonden in hun gebied trouwens in principe voor dezelfde moeilijkheden. En over heel het politieke lichaam van de Rijksdag en de rijksregering lag de schaduw van het middeleeuwse Roomse koningschap: een vreemde keizer was leider, al zat hij zelf vrijwel nooit de vergadering voor. Keizer Karel werd gewoonlijk vertegenwoordigd door zijn broer, Ferdinand van Oostenrijk, veel feller tegenstander van de Reformatie nog dan hijzelf was. En een leidende figuur in de rijksregering was hertog George van het hertogdom Saksen, Luther's grootste, haast persoonlijke vijand, die eerlijk overtuigd was, dat de achteruitgang van zijn mijnen en het militaire succes van de Turken een straf van God betekenden wegens de gebrekkige onderdrukking van de Lutherse pest.

De verschillende Rijksdagen, die zich met het probleem bezig hielden, konden niet veel anders doen dan de kerkelijke zaken overlaten aan de landsvorsten en stedelijke regeringen - en zo bevorderden ook zij de groei van de kleine landskerken, waar de vorst, de hertog, de graaf zelf de beslissing moest nemen voor heel zijn gebied. Ruwweg gesproken de helft van hen bleef Rooms-katholiek en hun onderdanen met hen. De anderen gingen mee met de Reformatie, namen er de leiding van in hun gebied en dwongen hun volk de nieuwe leer te omhelzen. Het waren waarlijk niet altijd zuiver geestelijke beginselen die daarbij de doorslag gaven, noch bij de oudgelovigen, noch bij de reformatorisch gezinden, natuurlijk niet. Politieke, dynastieke en particuliere belangen speelden daarbij een grote rol. Wereldlijke en kerkelijke belangen lagen dwars door elkaar. Luther heeft zich daar moeilijk in kunnen vinden. Maar hij kon niet terug. Dat hij het moderne begrip “gewetensvrijheid” niet kende, kan hem niet worden verweten. Hij zou het als het ergste relativisme veroordeeld hebben. De gedachte dat geloofsovertuiging privaatzaak is, kon in een mens van die tijd nauwelijks nog opkomen. En Luther was een mens van zijn tijd, religieus bovendien sterk gebonden aan de overtuiging, de voor allen geldende, absolute waarheid te bezitten, zo diep verzekerd van de kracht van die waarheid, dat hij in de felste ergernis toch nooit twijfelde of Gods plan zou alle verwarring te boven komen. Hem ging het niet om aardse zaken als de eenheid van het Duitse Rijk. Gods Rijk zou komen, dwars door de verbroekeling en ondergang van de aardse rijken heen. En de “lieve, jongste dag” was nabij.

Luther aanvaardde dus de gang van de dingen. Van nu aan zou de zaak, waarvoor hij streed, die voor hem zozeer de zaak van het Evangelie was, door keurvorsten, vorsten en afgevaardigden van de steden verdedigd moeten worden. Daarin zag hij ook een nieuwe kans voor het Evangelie. Deze in de wereld vooraanstaande leden van de Kerk moesten nu op de Rijksdagen zijn “hier sta ik” herhalen. Hijzelf bleef op de achtergrond, kon zich als gebannene natuurlijk niet op een officiële vergadering van het Rijk vertonen. Hij had er ook geen boodschap - want die was bekend genoeg. De leiding van de reformatorisch gezinde vorsten berustte bij de pas bekeerde landgraaf Philip van Hessen. Hij was jong en strijdvaardig, had een goed politiek en militair inzicht en was zeer geïnteresseerd in theologische vragen.

Toen in 1526 de Rijksdag daagde te Spiers, kwam Philip met 200 ruiters en tal van Lutherse predikanten in de Roomse stad. De leraars werden in de kerken niet toegelaten, maar de graaf liet ze van de balconen van hun logementen preken voor de mensen op straat. De jonge vorst beleed zijn geloof niet alleen door op alle mouwen van z'n hoflivrei in het Latijn de tekst “Gods Woord houdt stand in eeuwigheid” te zetten, maar ook door op vrijdag in het openbaar een vette os te laten braden voor zijn gezelschap. Terecht zegt de afgevaardigde van Straatsburg, dat men op waardiger wijze belijdenis van zijn geloof kan doen. De keizer zou daartegen zeker opgetreden zijn, als hij er geweest was. Maar hij was er niet. Wel had hij pas een oorlog met Frankrijk als overwinnaar beëindigd, maar nu was hij er een met de paus aan het uitvechten. Dit was ook de reden, dat er te Spiers in 1526 geen beslissing viel. Besloten werd, dat ieder vorstendom en elke stad ten opzichte van de Reformatie zou handelen “zoals men het tegenover God en de keizer hoopt te kunnen verantwoorden” - een uitspraak die weinig anders zei, dan dat ieder land voorlopig vrijheid had. Drie jaar duurde het uitstel. Vooral in Noord-Duitsland en de Zuid-Duitse steden maakte de Reformatie in die tijd grote vorderingen.

Maar in 1529 lagen de verhoudingen anders. Keizer Karel had nu ook met de paus vrede gesloten en maakte zich op om zelf naar Spiers te komen. Hij wilde een nationaal concilie bijeenroepen om eindelijk het edict van Worms uit te voeren. Maar hij werd onderweg opgehouden. Toen opende zijn plaatsvervanger Ferdinand zelf de vergadering. Hij verklaarde zonder meer het besluit van de Rijksdag van 1526 voor afgedaan. De meerderheid viel hem bij. Ten slotte werd vastgesteld, dat in de landen en steden, die Rooms gebleven waren, niemand tot de Reformatie mocht overgaan op straffe van de dood, terwijl in die landen en steden, die de Reformatie hadden aangenomen, aan de Katholieken vrijheid van geloof moest worden gegeven.

Tegen deze maatregel nu dienden de evangelische leden van de Rijksdag, zoals in dergelijke gevallen te doen gebruikelijk, een “protestatio” in. Een eenmaal met algemene stemmen genomen besluit kan niet zo maar worden vernietigd, zeiden zij; dat kan ook niet de bedoeling van de keizer zijn. Zij schreven: wij protesteren en betuigen openlijk voor God, dat wij niet kunnen toestemmen in iets dat tegen Gods Woord ingaat. Protest en getuigenis. Het ging om het tweede, het positieve: de belijdenis van het geloof. Dat is vaak misverstaan. De naam “protestanten”, eerst als scheldwoord gebruikt, daarna door de reformatorisch gezinden aanvaard, heeft maar al te vaak een negatieve klank (al is de betekenis ook van dit woord oorspronkelijk positief: ergens vóór getuigen). Het was de mannen in Spiers te doen om het getuigenis. Aan het begrip tolerantie was geen van beide partijen toe, maar het protest en getuigenis ging tegen de ongelijke maatstaf, die voor de Katholieken vrijheid verlangde in evangelische landen en ze aan de Evangelischen ontzegde in katholieke landen. Dit getuigenis, dat naar gelijk recht vraagt, is ook nu nog nodig. Daarom

schaffen we de naam protestanten nog maar niet af.

36. HET SACRAMENT

Nog maar al te veel leeft bij velen de mening dat Luther wat zijn gedachten aangaande het sacrament, speciaal het Avondmaal, betreft, gedeeltelijk in middeleeuwse opvattingen is blijven steken, of er althans tegen het eind van zijn leven weer in teruggevallen zou zijn. Latere Reformatoren als Zwingli, Bucer en Calvijn zouden dan uit deze aarzelende positie de beslissende stap naar een zuivere, Bijbelse sacramentstheologie hebben gedaan.

Nu spreekt het vanzelf, dat een man als Luther in menig opzicht met middeleeuwse denkcategorieën opereerde. Men kan moeilijk anders verwachten. Hetzelfde geldt dan ook van zijn grote tegenstander op het gebied van de sacramentsleer, de Zwitserse Hervormer Zwingli. Ons moet het er echter om te doen zijn de religieuze achtergrond van hun standpunt te ontdekken en daarmee het licht dat hier straalt uit en valt op het Woord van God. In brede kring raakt men er steeds meer van overtuigd, dat Luther juist hier een diepe visie heeft gehad die misschien in haar kern in plaats van middeleeuws wel eens zeer modern kon blijken te zijn. En het gaat daarbij waarlijk niet om theologische spitsvondigheden, maar om het levende hart van Gods openbaring in deze wereld.

Wanneer de Rooms-katholieke Kerk leert, dat Christus, in het verheerlijkt ogenblik, waarop de misbel luidt en de priester monstrans en kelk opheft, lichamenlijk op het altaar aanwezig is, Christus, Die Zich onder de gedaanten van brood en wijn door de priester aan Zijn hemelse Vader offert in een onbloedige vernieuwing van het offer van Golgotha - dan zegt Luther zeer beslist nee. Tegen de gedachte van de transsubstantiatie, de scholastieke leer, dat brood en wijn veranderen in lichaam en bloed van Christus, heeft de Reformator zich fel verzet. Maar vooral deed hij dit tegen de leer van de herhaling van Christus' offerande. Hierachter immers leeft de gedachte dat het Avondmaal niet alleen een gave van God is aan ons, maar ook een gave van de mensen aan God. En deze gedachte stond in zijn dagen wel zeer op de voorgrond in de praktijk van het kerkelijk leven, gezien de veelheid van missen, als verdienstelijk werk aan God opgedragen. Luther verwerpt daarom de naam sacrificium (offer), maar houdt vast aan de naam sacramentum (mysterie). God werkt hier, volkomen; alle gedachte aan verdienstelijke prestatie van mensen moet worden uitgesloten, geheel en al.

Scherp heeft Luther de gevaren van de magie gezien. Mensen en dingen doen niets, kunnen niets. Gods Woord spreekt, en doet door te spreken. Zijn grootste bezwaar tegen de praktijk van de Roomse mis is dan ook steeds weer, dat de canon, het centrale deel van de misliturgie, met de woorden waarin Jezus het Heilig Avondmaal instelde, zachtjes werden uitgesproken in voor het volk onverstaaanbare taal. Want op die woorden komt het nu, juist aan, zij maken het sacrament, zij zijn kern van de Schriftlezing in de hele liturgie en elke preek is in wezen eigenlijk weer uitlegging van deze woorden.

Even fel als tegen de Roomse leer verzette de Reformator zich echter tegen de opvattingen van de "Schwärmer", inzonderheid ook tegen Zwingli's sacramentsleer, waarin z.i. de objectiviteit zowel van doop als Avondmaal geheel verloren ging. Zij slaan door naar de andere kant en komen dan evenzeer tot een standpunt, waarbij het heil ten slotte in handen van de mensen wordt gelegd, want bij hen ligt het zwaartepunt in de mens, zijn geestelijke gedachtenis van Christus' offer, zijn belijdenis in de doop. Niet dat wij aan Christus denken en ons hart tot Hem verheffen

is beslissend, zegt Luther, maar dat Hij tot ons afdaald. Niet ons geloof maakt de doop, de doop werkt het geloof in ons.

Luther gaat er bij zijn sacramentsbeschouwing van uit - dat moet voorop worden gesteld - dat het sacrament, ook het Avondmaal, niet iets is in en op zichzelf. Het heeft niet iets bijzonders, dat niet ook in het Woord zou zijn gegeven. Als de mens het Woord heeft, d.w.z. als hij de boodschap die in het sacrament verkondigd wordt, gelooft, heeft hij alles en kan dus het element van het sacrament zelf desnoods ontberen. Wij kunnen wel zonder sacrament zalig worden, zegt hij, maar niet zonder "testament", d.w.z. niet zonder het Evangelie.

Luther kan zich voorstellen, dat een gelovige het sacrament zou kunnen ontberen. Maar hij rekende zichzelf niet tot degenen, die zonder zichtbare tekenen kunnen leven. Hij dacht aan zulke mensen werkelijk zonder afgunst, eerder met een soort afgrijzen: mensen die alleen maar geestelijk proberen te leven, als het ware buiten de zintuigen om. Er was n.l. volgens hem maar één geest die "buiten het vlees" kon leven, dat was de duivel. Mensen die dat ook probeerden, moesten toch wel een beetje door de duivel bezielde zijn. De heerlijkheid van God is immers, dat Hij in Christus vlees werd, zich zo diep tot ons neerboog, ja tot ons afdaalde in onze werkelijkheid. Juist ook in het Avondmaal wil Hij komen tot ons "arme mensen die nog in de vijf zintuigen leven", die horen en zien, voelen en tasten, eten en drinken, die "een uiterlijk teken nodig hebben, opdat zij door het uiterlijke tot het geestelijke getrokken worden".

"De Geest Gods", zegt hij elders, "kan bij ons niet anders zijn dan in lichamelijke dingen, zoals in het woord, het water en het lichaam van Christus (d.i. in prediking, doop en Avondmaal) en in zijn heiligen op aarde." Daarom is het een uitermate hoogmoedig spel, in dit aan alle kanten aangevochten leven, zulk een aanbod van God, Die Zichzelf onder de tekenen van water, brood en wijn wil geven, af te slaan of te veronachtzamen. Want al is het waar, dat geloof mogelijk is ook zonder sacrament, al is het waar dat het sacrament niets anders is dan een andere vorm van het Woord van God, wij hebben juist de zichtbare tekenen nodig om vast te blijven staan in de aanvechtingen, ze zijn een bijzondere vorm van de troost van het Evangelie.

Daar Luther geen principieel verschil ziet tussen Woord en sacrament, kan hij ook het Woord een sacrament noemen, vooral het Woord in de absolutie, het directe, compacte Woord van de zondevergeving. De woorden van Christus zijn "sacramenten, waardoor Hij ons heil werkt". "De geschiedenissen van het evangelie", schrijft hij, "zijn heilige tekenen, waardoor God in de gelovigen werkt wat die geschiedenissen be-tekenen". Het lijden van Christus heeft "een sacrament in zich", want het werkt vergeving van zonden. Ja, Christus Zelf is voor ons een Sacrament, het eigenlijke sacrament, juist dan als Hij voor ons meer is dan een Leermeester, Wiens lessen wij aanvaarden, of een Voorbeeld, Wiens levenswandel we navolgen, als Hij ons werkelijk de Openbaring is van God.

Achter dit merkwaardige, veelzijdige gebruik van het woord *sacrament* staat een diepe opvatting van het begrip teken. God gebruikt om Zijn Woord, Zijn openbaring uit te drukken, tekenen. De menselijke woorden zijn zulke tekenen, want in deze simpele, begrensde, armzalige woorden spreekt God Zijn eeuwige waarheid uit. Het lijden is een teken, want daarin wordt Christus tot Verlosser van de mensheid. Christus Zelf is het voleindigde teken, dat van God uitgaat en tot God brengt.

Zo is het sacrament, naar zijn veelzeggend woord in de "Sermoen tot de voorbereiding op het sterven", "een zichtbaar teken van een goddelijke bedoeling, waaraan men zich moet houden met een vast geloof als een goede staf, waarmee Jacob de patriarch door de Jordaan ging, of als een lantaarn, waarop men voortdurend zijn oog moet houden

om het goede pad te vinden op de donkere weg van dood, zonde en hel.... Anders kan niets ons helpen in doodsnoden, want door het éne teken worden behouden allen die behouden worden. Het teken wijst op Christus en Zijn beeld, zodat u tegen het beeld van de dood, de zonde en de hel kunt zeggen: “God heeft mij een belofte gegeven en een zèker teken van zijn genade in de sacramenten, dat Christus' leven mijn dood in Zijn dood overwonnen heeft, dat Zijn gehoorzaamheid mijn zonden in zijn lijden verzwoeg, dat Zijn liefde mijn hel in zijn verlatenheid heeft vernietigd. Het teken, de belofte van mijn zaligheid, zal mij niet beliegen of bedriegen. God heeft het gezegd, God kan niet liegen.” Daarom hield Luther zo lang als hij kon vast aan de elevatie van schaal en beker, de opheffing van de tekenen van brood en wijn door de dienaar, zichtbaar voor aller ogen. Pas toen hij merkte, dat de gemeente niet los kon komen van de afgoderij, de aanbidding van de elementen, hield hij er mee op. Deze leer van het teken is fijn en diep. Hiermee hangt ook samen, dat Luther van de zeven sacramenten van de Roomse Kerk er althans vier liet vallen: zij misten het zichtbare teken. Men zou ook van de leer van het symbool kunnen spreken. Toch kunnen beide woorden misverstand wekken. Toen Zwingli ook sprak van teken, maar dan van louter teken, van alleen-maar-teken, van zinnebeeld zonder meer, van een teken dat wij mensen geven door onze kinderen te brengen tot de doop en deel te nemen aan het Avondmaal, liet Luther dit woord liever schieten. Zo wordt onder ons ook het woord “symbool” gewoonlijk gebruikt. Een symbool in deze oppervlakkige zin heeft geen noodzakelijke betrekking tot, geen noodzakelijk verband met dat, wat het representeert. Het geeft slechts een figuurlijke, overdrachtelijke aanduiding van dat wat bedoeld is. Zo ziet Luther het niet. Teken is hem veel meer. Anders kon hij de sacramenten niet in één adem, ja tegelijk, “Tekenen” en “Woord” noemen, d.w.z. daden van God, waardoor God werkelijk iets werkt. Het lege teken, het loutere symbool duiden, zoals Luther terecht zegt, juist op iets wat nièt aanwezig is, ze wijzen van zich weg naar iets wat afwezig is. Het teken dat Luther bedoeld, is een werkzaam teken. Dat wat daarin wordt afgebeeld, geschiedt tevens in en door het teken. Het doopwater, de avondmaalsspijze en -drank spreken niet slechts van vergeving, beloven niet alleen maar heil, zij schenken de genade, zij delen haar uit.

Wij kunnen God niet kennen en we kunnen geen deel aan Hem hebben buiten Zijn tekenen om. Het geboren worden en leven, het lijden en sterven van Christus, deze nederdaling van God en Zijn bekleding met het menselijk leven vormen het grote teken. God daalt af in onze gestalte, omhult Zich met het “masker” van het menselijke. Hij doet niet anders in de Schrift, in de verkondiging, in doop en Avondmaal. Hij kan en wil niet rechtstreeks met ons omgaan, wij zouden het niet verdragen. God kleedt Zich in deze aardse werkelijkheid en wij moeten niet menen, dat we op een andere, hogere, zuiver geestelijke, intellectuele of mystieke weg met hem mogen omgaan. De concreetheid van ons geschapen bestaan, onze ogen en oren en mond wil hij gebruiken, want hij wil menselijk met de mens verkeren. “De eer van onze God is juist, dat hij zich om onzentwille zo diep mogelijk in de vernedering aan ons geeft, in het vlees, in het brood, in onze mond, hart en schoot.”

37. CONFLICT MET ZWINGLI

Het was Luther in zijn leer van het sacrament, inzonderheid in zijn avondmaalsleer, zoals we zagen, om twee dingen te doen. Ten eerste legde hij er alle nadruk op, dat het sacrament niets is zonder het Woord, ja, het is een bepaalde vorm van het Woord. Ten tweede is het een door God gegeven, ingesteld teken, waarin Hijzelf aanwezig is en waardoor Hij werkt. De eerste stelling is gericht tegen de Roomse opvatting. De

tweede tegen wat hij de “Schwärmer” noemt, Karlstadt, Zwingli, de dopers.

Aan de ene kant houdt Luther vast, dat het gaat om Gods belofte en ons geloof - de gedachtegang waarop heel zijn theologie gespannen is, zodat het magisch georiënteerde denken wordt uitgezuiverd. Aan de andere kant houdt hij er aan vast, dat Gods geestelijk werk geschiedt in de omhulling van de aardse, lichamelijke werkelijkheid, zodat alle abstracte denken over God verworpen wordt.

Moest hij eerst strijden tegen de Roomse transsubstantiatieleer, die de lichamelijke tegenwoordigheid tracht vast te leggen in, te binden aan de aardse werkelijkheid, later had hij zich te verzetten tegen de spiritualisten, die de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus loochenden. Niettegenstaande deze frontverandering bleef Luther's overtuiging in wezen voor en na dezelfde.

Wij moeten nu iets zeggen over de tweede fase, de strijd met Zwingli, die zo diep heeft ingesneden, niet alleen in het leven van de beide Reformatoren, maar ook in de ontwikkeling van de protestantse kerk. Zwingli stond in zijn opvatting van doop en Avondmaal recht tegenover Luther. Voor de laatste ging het daarin zeer beslist om dat wat God doet, God daalt in de handeling van het sacrament tot ons af, God handelt daarin Zelf met ons. De Zwitserse Reformator ontnam aan doop en Avondmaal beide eigenlijk heel de sacramentele betekenis, hij liet in wezen de gedachte los, dat we daarin met een daad van goddelijke openbaring te doen hebben. Dat God hier met Zijn genade tot de mens komt, kon Zwingli niet begrijpen. Hij vatte het sacrament op als een teken, dat de gelovige geeft, waarin hij zijn trouw aan God en Zijn verbondenheid met de gemeente uitspreekt. Een symbolische daad die wij verrichten en waarin wij ons geloof belijden ten aanschouwen van de gemeenschap. Het Avondmaal was hem een gedachtenismaal, zoals men dat b.v. op een nationale feestdag houdt, waarbij men een historisch gebeuren viert door zich te herinneren wat eenmaal voorviel om zich opnieuw te verbinden tot een gemeenschappelijke verplichting. Dus niet meer Gods genadegave, maar menselijke zinnebeeldige handeling, “een oprispen van de gedachtenis”, zoals hij zegt.

Wat de presentie van Christus in het Avondmaal aangaat, Zwingli kon als door de Grieken gevormd humanist slechts een geestelijke tegenwoordigheid aanvaarden. In de geest van de mens is Christus door het geloof geestelijk aanwezig. “Geest kan slechts omgaan met geest”. Dat het eeuwige de stof omvat en zich daarin kan uitdrukken, acht Zwingli bijgeloof. Wanneer Christus dus van het Avondmaalsbrood zegt: Dit is mijn lichaam, moet men dat lezen als: Dit betekent mijn lichaam, zoals hij van de Nederlandse humanist Cornelis Hoen geleerd had.

Luther, die hierdoor in het diepste van zijn theologische visie, de werkelijke nederdaling van God in Christus, geraakt was, kon hierin niet anders zien dan een volkomen ontkenning van het irrationele element in Gods openbaring. Zwingli verwerpt wat hij niet met zijn redelijk denken kan omvatten, zegt Luther. Hij maakt de ratio tot norm van Gods wezen en doen, in plaats van het mysterium. Gods werk is altijd wonderlijk en Gods Woord heeft scheppende kracht. God is in Christus diep in de aardse werkelijkheid neergedaald, ja Hij is daarin alomtegenwoordig, tot in ieder boomblad. Dit wil niet zeggen, dat wij Hem daar kunnen vinden: in de natuur is Hij volkomen verborgen en openbaart er zich niet, wij kunnen Hem daar niet grijpen. Maar daar waar Hij Zich verborgen heeft onder brood en wijn, daar openbaart Hij Zich in zijn verborgenheid, door Zijn Woord, wanneer Hij zegt: Dit is Mijn lichaam, tot vergeving van uw zonden in de dood gegeven.

Hier staan twee typen van theologie, de theocentrische, die van God uit en de anthropocentrische, die van de mens uit denkt, scherp tegenover elkaar. Luther had

God gevonden in Christus na bange, donkere uren van worsteling, aanvechting en vertwijfeling. De realiteit van Gods openbaring, waardoor hij verlost werd, is hem alles. Hij kan niet leven van de herinnering van wat Jezus eenmaal deed, hij moet het horen in het Woord, waarin vergeving, leven en zaligheid hem persoonlijk gegeven wordt, hij moet het zien, tasten, proeven in de gave van het Avondmaal. Wanneer de tegenwoordigheid van God afhangt van de kracht van mijn gedenken, van mijn meditatie, dan blijf ik altijd bezig met mezelf en kom niet los van mijn ik. “Al zou ik”, zegt hij, “deze leer van de gedachtenis en kennis van Christus met zulk een hartstocht en ernst beoefenen, dat ik bloed zweette en er bij verbrandde, het zou alles niets zijn en volkomen vergeefs, want dat zou alles mensenwerk zijn en wet in plaats van geschenk en Gods Woord, dat mij Christus' lichaam en bloed aanbiedt en geeft....”

“Daarom ga ik naar het sacrament, om dat te zoeken. Ik ben een arme zondaar, heb de dood vóór me, daar moet ik doorheen, de duivel valt me aan, ik zit tot stikkens toe vast in allerlei nood en gevaar. Omdat ik in zonden ben, gevangene van dood en duivel, ik voel dat ik zwak ben in het geloof, koud in de liefde, wonderlijk, ongeduldig, afgunstig, de zonde kleeft me aan van achteren en van voren, daarom kom ik (naar het Avondmaal) om daar het woord van Christus te vinden, en te horen, dat mij vergeving geschonken wordt.” Christus' tegenwoordigheid is daarom in laatste instantie ook onafhankelijk van mijn geloof. God is niet aan het menselijk geloof gebonden. Ook de ongelovigen ontvangen dus lichaam en bloed van Christus, maar, zoals Paulus zegt, tot hun oordeel. Alleen de gelovigen ontvangen de zegen van Christus' tegenwoordigheid.

Luther hield in een jarenlange felle discussie met Zwingli vast aan deze leer, niet om biblicistische redenen, omdat hij aan de letter van de Schrift hing (elders gaat hij immers vaak zeer vrij om met de Bijbeltekst), noch minder omdat hij door animistische motieven gedreven werd!, zoals men heeft willen beweren, maar omdat hij leefde uit de realiteit van de genade, die niet minder werkelijk mocht zijn dan de realiteit van de zonde.

Na de Rijksdag te Spiers begonnen de politieke verhoudingen zich toe te spitsen. De Roomse standen van de Rijksdag verbonden zich ter verdediging van het oude geloof, de evangelischen deden hetzelfde om hun standpunt kracht bij te zetten. Het was nu zaak zoveel mogelijk de reformatorische krachten te bundelen en het waren de jonge landgraaf Philip van Hessen en de Straatsburgse theoloog Martin Bucer, die geen moeite te veel achtten om Luther en Zwingli tot een compromis te bewegen, om op die wijze een eenheidsfront tegen de Roomsgezinden te vormen.

Op het slot van de landgraaf te Marburg vond in de eerste dagen van October 1529 het beroemde, misschien moet ik zeggen beruchte godsdienstgesprek tussen de beide Reformatoren en hun aanhangers plaats. Luther begaf zich slechts met tegenzin daarheen. Dat men theologische vraagstukken tegen politieke achtergrond wilde bespreken ergerde hem. Nog meer deed hem dit heel de politieke activiteit van Zwingli, wiens reformatie zo zwaar humanistisch-patriottisch geladen was. Dat de Zwitser in Marburg verscheen in een soort zwarte uniform met een degen van een el lang en een grote tas met boeken achtte hij al een zeer bedenkelijk teken.

Als om aan te tonen, dat het maar om één woord ging, schreef Luther met krijt op de tafel, waaraan men zat te disputeren: “Dit is mijn lichaam”. Niet voor de tegenstander, want hij legde het kleed er over, ook niet alleen om zichzelf de waarheid voor ogen te houden - daarvoor was hij te diep van zijn gelijk overtuigd. Maar eenvoudig om de albeheersende these van het dispuut onomstotelijk vast te leggen. Op het hoogtepunt van het gesprek sloeg hij het tafelkleed op om dit concrete Woord Gods “zuiver en naakt” te onthullen.

Ofschoon de discussie waardig verliep, ontbrak het niet aan dramatische momenten. Toen Zwingli trachtte aan te tonen, dat God nooit van ons eist, dat we iets onbegrijpelijk zullen geloven, brandde Luther los: alle ware geloof is in wezen geloof in het mysterie, de logica en de rede mogen daar het laatste woord niet hebben. En toen Zwingli ter verdediging van zijn spiritualistisch standpunt zei: “Hang toch niet zo aan de mensheid en het vlees van Christus, maar verhef uw geest opwaarts tot Zijn godheid”, antwoordde Luther: “Ik weet van geen andere God dan die mens geworden is en ik wil ook geen andere hebben”.

Tot Bucer zei hij ten slotte: “Het is duidelijk, dat uw geestelijk inzicht en het onze niet overeenstemmen, wij hebben een verschillende geest”. Ofschoon men elkaar op veel punten vond, waarvan een acte werd opgemaakt, moest in het artikel van het Avondmaal worden geconstateerd, dat de twee groepen daarin op dit ogenblik nog niet tot overeenstemming waren gekomen. Zwingli was waarlijk niet toegeverder dan Luther, integendeel. Wèl meende hij dat bij verschil van standpunt toch gezamenlijke actie mogelijk zou zijn. Dit ontkende Luther. Voor heel die politieke beweging voelde hij immers minder dan niets. Hem ging het om de eenheid in belijden, juist op dit cardinale punt, en niet om een grondslag voor een militair verbond. Daarom weigerde hij Zwingli niet de vriendenhand, maar als broeders, als leden van Christus' Kerk kon hij de Zwitsers niet erkennen.

Hoe diep de eenheid van de Kerk, de *communio* van de heiligen, naar zijn inzicht samenhang met de communie van het Avondmaal, de gemeenschap met Christus, blijkt uit dit woord: “Het blijft waar, dat wij Christenen het geestelijk lichaam van Christus zijn en allen tezamen één brood, één drank, één geest zijn. Dat alles doet Christus, die door Zijn eigen Lichaam ons allen tot één geestelijk lichaam maakt, zodat wij allen gelijkelijk zijn lichaam deelachtig worden en dus onder elkaar ook gelijk en één zijn. Dat wij allen enerlei brood en drank genieten, dat maakt ook dat wij tot één brood en drank worden. En zoals het ene lid het andere dient in zulk een gemeenschappelijk lichaam, zo eet en drinkt dus ook de één de ander, dat wil zeggen hij geniet van de ander in alle dingen en zo is de één de spijs en drank van de ander, zodat wij louter spijs en drank zijn onder elkaar, zoals Christus louter spijs en drank voor ons is”. Het is duidelijk, dat iemand, die de eenheid van de Kerk in zo nauw verband zag met het Avondmaal van de Heere, geen andere grondslag voor die eenheid kon aanvaarden.

38. DE GEKNECHTE WIL

Wij hebben er enkele malen over gesproken, hoe Luther zijn diepste geloofservaring neerlegde in de belijdenis, dat de God van de toorn de God van de liefde is. In Gods oordeel is redding. Waar Hij neerslaat, richt Hij op en Hij maakt levend door te doden. Deze paradoxie van het werk van God is de grond van Luther's theologie gebleven. Daarom legt hij zo grote nadruk op het irrationele van het geloof.

In zijn tweede collegedictaat over de Psalmen heeft hij daar prachtige dingen over gezegd: “Gods werk wordt niet begrepen door het verstand, hoe groot dit ook zijn moge. Duisternis ligt hier over de afgrond: tegelijk leven in het hart *knechtelijke* vrees en vlucht voor de straf en de innigste liefde. De liefde verbergt zich in onmetelijke diepte, in het daglicht treedt alleen de knechtelijke vrees in ondragelijke kracht. De Geest zweeft over de wateren, alleen een onuitsprekelijk zuchten is overgebleven. Doch de ziel verweert zich niet tegen de goddelijke tuchtiging, maar smeekt dat zij in barmhartigheid geschieden moge. Dit is de dag van het jongste gericht, die eeuwig duurt, die niemand bedekken, die niemand ontvlieden kan - tenzij hij grijpt naar Gods

barmhartigheid in Christus Jezus onze Heere. Als iemand zó benauwd is, blijft hem niets over dan te vluchten naar de vertoornde God. Dit is het ergste en zwaarste dat een mens beleven kan, hopen tegen alle hoop en vechten om het onmogelijke. Zozeer wisselen hoop en vertwijfeling hier elkaar af, dat zij, die aldus roepen, ook als ze verhoord worden, het zo weinig voelen, dat ze denken, dat hun stem niet eens werd vernomen. Alle andere verzoeken zijn louter voorspel en inzet van deze allerlaatste, opdat wij ervan zouden leren en ons er aan gewennen om tegen God tot God te vluchten.”

De bange vraag van deze man, of hij door God verkoren is tot de zaligheid, wordt steeds weer verzwolgen door de zekerheid dat God in die pijn genadig met hem bezig is. En God laat niet varen het werk dat Zijn hand begon. Ik ben en blijf een zondaar in mijzelf, maar even onveranderlijk als dit oordeel van God over mij is, even onveranderlijk is diens genade, waardoor ik gerechtvaardigd word in Christus. Gods toorn is liefde, want God is Liefde, vurige, smeltende, verterende liefde, een “brandende bakoven van liefde”.

In de liefde van God worden de nood en het leed, de straf en het gericht opgesmolten. Dit is de *theologia crucis*, theologie van het kruis. Het is dus allerm minst een vanzelfsprekende liefde, die te berekenen of te beredeneren valt. Zij is volkomen onbegrijpelijk en volmaakt ongeloofwaardig voor de mens die haar met zijn natuurlijk verstand tracht te benaderen of te verklaren, slechts toegankelijk voor het geloof, dat zich vastgrijpt aan het onbegrijpelijke en onaanvaardbare. Het verstand kan zich dan ook alleen maar verzetten tegen deze ergernis en dwaasheid. Wij kunnen Luther's felle verzet tegen Erasmus' leer van de vrije wil van de mens en zijn boek over de knechtelijke wil niet verstaan als we ze niet zien tegen deze achtergrond van de theologie van het kruis.

Luther zegt, dat Erasmus in zijn leer van de vrije wil van de mens God op rationele wijze probeert te bemeesteren. Erasmus wil, dat Gods werken zich zullen rechtvaardigen voor ons menselijk inzicht en rechtsbesef. Als een schoenmaker of kleermaker wordt God hier voor het gericht gedaagd en Hij moet zich laten welgevalen, dat zijn handelen wordt beoordeeld naar de maatstaven van een juridische codex of een filosofische ethiek. Hier levert de mens zich niet uit aan het mysterie van Gods majesteit, maar hij probeert Gods doen aannemelijk te maken door het aan zijn verstandelijk oordeel te onderwerpen. Dit betekent, dat de mens hier niet afhankelijk wil zijn van God, maar dat hij God afhankelijk probeert te maken van zichzelf, de ergste zonde die zich denken laat. Luther was blij, toen Erasmus hem op dit punt aanviel. “Dat u dit onderwerp hebt aangepakt, prijs ik in u, in hoge mate. U alleen hebt dit centrale hoofdstuk aan de orde gesteld, u verveelt me niet met onbelangrijke dingen als pausdom, aflaten, vagevuur e.d. waar alle anderen me tot nu toe tevergeefs mee achterna zitten. U hebt het kernpunt van de gehele zaak gezien en daarvoor dank ik u van harte. Met deze vraag houd ik mij het liefst bezig, als ik tijd en gelegenheid heb”. Maar scherp wijst hij Erasmus' standpunt af: het is gevaarlijk en goddeloos. Het gaat Luther ook hier om de heilszekerheid. Zodra in de verhouding van de mens tegenover God iets overgelaten wordt aan menselijk initiatief of keuze, is de zekerheid van het heil op losse schroeven gesteld.

En dat doet Erasmus. De mens kan bij hem in laatste instantie zelfstandig beslissen door de kracht van zijn vrije wil, of hij de genade Gods zal aanvaarden of verwerpen. Wie haar aanvaardt, zegent God met Zijn heil. Hij straft wie haar verwerpt met de eeuwige dood. Anders zou God onbillijk zijn.

Erasmus was allereerst en meest geïnteresseerd in de ethische vragen. Hoe zal een

mens leven naar Gods wil, om de hemel te bereiken? Luther's probleem was, of een mens door goed te leven - stel al dat hij het zou kunnen - het lot van zijn leven kan bepalen. Hij ontkende dit ten enenmale. Alles immers hangt af van God en Zijn genade. Uit eigen kracht kan niemand iets toe- of afdoen aan zijn zaligheid.

Erasmus stelde hem de scherpe vraag, of de aanwijzingen voor het zedelijk leven, die de evangeliën geven, dan nog wel enige zin hebben, als ze toch niet helpen, ja, als we ze toch niet houden kunnen. Luther antwoordde: Een mens is als een rijdier, dat nu eens door God op weg naar de hemel dan weer door de duivel op weg naar de hel bereden wordt. En krassere dingen zegt hij nog, die klinken alsof de mens helemaal geen vrijheid bezit om tussen kwaad en goed te kiezen. Maar Erasmus moet hem goed begrijpen - het gaat hier om de positie die de mens tegenover God inneemt. Daar is hij een gebondene, een slaaf. Wanneer men hem in het licht van het andere regiment ziet, in het natuurlijke gemeenschapsleven, daar heeft de mens een bepaalde vrijheid om te kiezen en zijn weg te gaan, als echtgenoot en vader, als burger en staatsman, in zijn burgerlijke stand. Hier kan hij goed zijn of slecht. Want Luther verdedigt niet een profaan, materialistisch determinisme, dat aan het menselijk recht de bevoegdheid zou willen ontnemen om tegen een misdadiger op grond van zijn zedelijke verantwoordelijkheid op te treden. Integendeel, hier onderscheidt hij scherp. De burgerlijke moraal is een zaak op zichzelf. De meeste geboden van God kunnen hier, uitwendig gezien, wel gehouden worden en hier kan men spreken van een vrije wil en een burgerlijke gerechtigheid. Maar voor God geldt geen menselijke gerechtigheid, in de ogen van God is niemand rechtvaardig, ook niet één. In Gods licht komen de diepste motieven van het menselijk werk open te liggen en dan blijkt, dat de edelste daad een kern heeft van egoïsme, hoogmoed, verborgen machtswellust. Daar wordt duidelijk, dat wij slaaf van de zonde zijn. Tegenover God zijn ons de handen gebonden, omdat ons hart verkocht is aan ons eigen ik. Dit is onze zonde: de liefde tot, het vertrouwen in onszelf. Dat is ons ongeloof in God. Wanneer wij niet onherroepelijk verloren gaan, komt dat alleen omdat God ons onze zonde vergeeft en nergens anders door.

Zo springt de discussie over van de mens op God. Erasmus was niet alleen bezorgd over de vraag, of Luther niet bezig was het morele bewustzijn van de mens te ondergraven, hij was minstens even bang, dat het morele karakter van het wezen van God verloren zou gaan. Als God de mens schiep zonder de mogelijkheid om werkelijk het goede te doen, als Hij hem naar willekeur het geloof schenkt of in het ongeloof laat, zalig maakt of verloren laat gaan - is dat dan niet een onrechtvaardige God? Ja, antwoordt Luther, ons menselijk verstand, het natuurlijke inzicht kan inderdaad niet anders dan die conclusie trekken: dat God schijnbaar willekeurig de mensen verhardt, verdoemt, ja zich schijnt te vermaken met de zonden en de eeuwige pijnen van de ongelukkigen, Hij, van wie gezegd wordt, dat Hij van zo grote goedheid en barmhartigheid is. Het schijnt inderdaad dat Hij onrechtvaardig is, het is verschrikkelijk en onverdragelijk zo van God te moeten denken. Vele en grote mannen van alle eeuwen hebben daaraan ook aanstoot genomen. En wie zou het niet doen? Mijzelf is dat meermalen een ergernis geweest, tot in de diepte van de afgrond van de vertwijfeling, zodat ik wenste, nooit als mens geschapen te zijn. Het is doelloos door scherpzinnige redenering te proberen aan die ergernis te ontkomen. Maar groter dan de ergernis, dat Hij ons verdoemt, moet de verbazing zijn over de dwaasheid dat Hij ons zalig maakt. Verwonder je je daarover nooit, Erasmus? Dat is toch zeker nog wel zo ongerijmd en ongehoord. Wij moeten God niet meten met onze maten van rechtvaardigheid of onrechtvaardigheid. Wij moeten van de goddelijke wijsheid zo hoog denken, dat we geloven: Hij is rechtvaardig, ook waar het ons voorkomt, dat Hij

onrechtvaardig is. “Laat God God zijn” luidt de titel van een boek, waarin een Engels theoloog een paar jaar geleden de theologie van Luther samenvatte. Dat is de kern van de reformatorische leer.

Erasmus heeft Luther niet begrepen. Twee gelijkenissen die hij gebruikt om Luther te weerleggen, maken dat duidelijk. Niemand kan schuldig zijn aan dat, waartoe hij wordt gedwongen, zegt hij. Stel dat een vrouw wordt overweldigd, dan wordt haar dat niet als schuld aangerekend. 't Is wel een schande voor haar, maar geen schuld, want het was een gedwongen zonde. Maar Luther moet dit beeld als ondoeltreffend afwijzen. Erasmus heeft volgens hem niet onderscheiden tussen uiterlijke dwang en innerlijke gebondenheid! Bij onze menselijke zonde gaat het niet om iets waartoe wij uiterlijk gedwongen worden tegen onze eigen wil, maar om de innerlijke geneigdheid, die ons de zonde met vreugde doet aanvaarden. Wij voelen ons waarlijk niet onbehagelijk in ons ongeloof. Erasmus had moeten spreken van een vrouw, die weliswaar verleid wordt, maar zich, ook al is het misschien uiterlijk weerstrevend, maar al te graag verleiden laat. In het tweede beeld vergelijkt Erasmus de mens met een slaaf, door een tyran geketend. Nu geeft die tyran hem een bevel. De slaaf kan het niet opvolgen, want hij zit vast. Toch wordt hij zwaar gestraft. Luther wijst ook dit beeld scherp af. Het gaat immers niet om een uiterlijke gebondenheid. 't Gaat niet om een slaaf, die zich in zijn kettingen bedrukt en benauwd voelt. Integendeel, de slaaf is geketend, maar hij weet het niet, wil het niet weten, verbeeldt zich dat hij vrij is. Hij moet van die waan worden genezen. Daartoe geeft de heer hem een bevel. Zich verbeeldend dat hij vrij is, wil de knecht het volbrengen. Maar hij kan het niet. Hij leert beseffen, dat hij een gevangen mens is.

Welke zin heeft de Wet, wanneer we haar geboden toch niet volbrengen kunnen? Om ons de ogen te openen voor onze gebondenheid, opdat we de vrijheid uit Gods hand aannemen.

39. DE LITURGIE

De liturgie, de eredienst van de gemeente, is de centrale van haar belijdenis en kerkorde. Hier allereerst getuigt zij van haar geloof; alle liturgie is gezongen, gebeden dogma. Ook geeft de liturgie de principiële regels aan van het kerkelijk samenleven. Men kan zelfs met recht verdedigen dat de gehele theologie een element is van de liturgie van de Kerk (Barth). In de dagen van de Reformatie is men zich dat beter bewust geweest, dan wij het veelal zijn. Luther heeft van deze innige samenhang geweten. Meer dan iemand anders heeft hij daarom gestreden voor de vernieuwing van de godsdienstoefening van binnen uit; hij wist dat hier laatste beslissingen vielen. Voor de Reformatoren, voor Luther in het bijzonder, was de tijd, besteed aan liturgische vragen geen verloren tijd; zij gaven zich daaraan waarlijk niet “ter verpozing”, ze wisten dat het hier gaat om het hart van de zaak, de vraag naar de ontmoeting tussen God en de mens. Dat God met ons wil omgaan onder aardse vormen heeft hij in Christus' menswording geopenbaard. Dat toont hij ons ook in de liturgie. In heel de schepping handelt God met ons, maar hij blijft er de Verborgene, de Deus absconditus. De Deus revelatus en oblatus, de geopenbaarde en zich gevende God echter kennen wij in de Deus praedicatus en cultus, in de gepredikte en aangebeden God. Waar zijn Woord wordt gelezen en verkondigd, de sacramenten worden gereikt, gebed en lofzang opklinkt, daar oefent God gemeenschap met ons, ontruikt ons aan de macht van de afgoden en maakt ons tot Zijn kinderen; daar geven wij onze Schepper en Verlosser antwoord met hart en mond en keren ons dus af van de verering van de valse goden. Wat de vorm van de eredienst aangaat, ook hier heeft

Luther het beginsel toegepast, dat hij in zijn “Vrijheid van de Christenmens” beleed: Een gelovige is een vrij heer over alle dingen en niemands onderdaan, en tegelijk is hij een gewillige dienstknecht en ieders onderdaan. Vrij in het geloof om te doen en laten wat hij wil, weet hij zich gebonden in de liefde tot de naaste. Deze liefde houdt voor Luther in: eerbied voor de overgeleverde vormen. Onze verbondenheid met de Kerk van alle eeuwen vraagt dat wij, waar dat mogelijk is, de Heere prijzen samen met de vaderen, niet alleen met één hart, maar ook met één mond. Juist immers in de liturgie zoeken we de gemeenschap der heiligen.

Daarom hield Luther vast aan de gang van de mis, zoals deze zich in de loop van de eeuwen ontwikkeld had, niet alleen in zijn Latijnse mis van 1523, maar ook in de Duitse van 1525. Hier en daar vereenvoudigde hij iets, maar in wezen bleef de gang van de dienst gelijk aan die van de eeuwen. In 1536 schreef een Zwitserse theoloog, thuis aan de sobere preekdienst van Zwingli gewend, naar huis: Als je hier in de kerk komt, lijkt het wel of ze nog Rooms zijn.

Maar dat was niet waar. Op één punt zette Luther het mes in de overlevering, zoals we zagen: in de gebeden, waarin het misoffer aan God wordt opgedragen. Wij leven alleen uit het volbrachte werk van Christus en behoeven de vergeving, eenmaal aan het kruis geschonken, niet opnieuw te verwerven, integendeel, we mogen deze gave van het heil steeds weer uitdelen in Woord en sacrament. Want we hebben niet te doen met een God Die opnieuw verzoend moet worden, maar met de genadige Vader van Christus onze Heere. Daarom wil hij de inzettingswoorden van het Avondmaal ook niet langer fluisteren, ze moeten hardop worden gezongen, want het Evangelie - en dit “testament van Christus” is het hart van het Evangelie - moet weerklinken met luide stem, die men buiten hoort: laat de wereld maar vernemen dat het Woord van God tot danken en zingen stemt. Ook juist tot zingen, ja, en tot musiceren. Zelf schrijft hij voor deze inzettingswoorden van het H. Avondmaal de muziek, zoals ook voor de lectio van de Epistels en Evangeliën; straks componeert hij bij een goed deel van zijn Duitse kerkliederen zelf de melodieën om de gemeente haar deel te geven in de openbare verkondiging; en wordt daarmee de grondlegger van het gezangboek en van de protestantse kerkmuziek. Het ging hem daarbij, hoezeer hij de kunst als zodanig hoogschatte, niet om esthetische motieven. Vrouwe Musica is juist in de liturgie een dienstmaagd van God, want de muziek is eigenlijk geen mensenwerk, maar in de volle zin gave van God, een reële levensmacht, die in zeer bijzondere zin een helpster van de Heilige Geest kan heten, doordat ze de tekst levend maakt en het levende kleed weeft voor het Woord in verkondiging en loflied. Zo komt God tot ons in Woord en sacrament, de scheppende God, die nu en hier werkt door zijn Geest.

In zekere zin, zagen we, heeft Luther tegen de liturgische opvattingen van Zwingli en de spiritualisten dezelfde bezwaren als tegen de Roomse gedachtengang. Ook hier speelt het eigen werk een rol, en wel in de vorm van de psychologische prestatie, in de gedachtenis oefening, de herinnering, waarmee de mens zich tracht terug te verplaatsen in de tijd van Christus' lijden. Ook hier gaat de actualiteit van Gods vrijmachtig handelen verloren. Wij behoeven niet op de één of andere manier te proberen om van ons uit tot God te komen, God komt in de activiteit van zijn scheppend Woord tot ons. Wie het zoekt bij het misoffer of bij het inwendige Woord in eigen hart of in de menselijke gedachtenis oefening, weigert volledig vertrouwen te schenken aan Gods wonderdaad hier en nu - de ergste belediging die we God aan kunnen doen.

De verkondiging en het Avondmaal schenken aan de mensheid, voor welke Christus leed, stierf en opstond, niet alleen maar de vrucht van dat verlossingswerk, nee sterker: zij delen dat verlossingswerk zelf uit, zij doen de gelovigen delen in Christus' kruis en verrijzenis. In verkondiging en sacrament handelt de opgestane Heere Zelf

met ons, reikt uit en deelt mee wat van den beginne beloofd was en in Zijn menswording in vervulling ging. 't Gaat hier voor Luther in volle zin om God Die met de mensheid in gemeenschap treedt. Daarom zijn de middelen, waardoor God handelt, voor hem ook geen "substanties", geen statische gaven, geen gegevens, ze zijn om zo te zeggen steeds in de beweging van Gods komen tot de mensheid, van zijn zich-geven aan de gelovigen, begrepen. (Luther heeft dan ook de term "consubstantiatie" voor zijn Avondmaalsleer zelf niet gebruikt). Het Woord is geen dode schrift, maar viva vox, levend, gepredikt woord. De in het Avondmaal tegenwoordige Christus is geen in de hostie gelocaliseerde "substantie", maar de alom tegenwoordige Christus Die in uiterlijke tekenen hier en nu met ons wil omgaan. Daarom is ook het ambt van liturg en prediker geen in de ambtsdrager rustende, aan hem klevende eigenschap, nee het ambt is Christus Zelf, Die met ons gemeenschap zoekt en handelt in de uitreiking van de heilsgoederen. De gave van de godsdienst-oefening is dus de presente Christus Zelf, in de verkondiging van het Woord en de bediening van de sacramenten voortdurend komende tot zijn verlore mensheid om zijn ambtswerk als overwinnende Heere door de Heilige Geest voort te zetten. Hier is de laatste strijd aan de gang, waarin Christus in Zijn voortgaand heilswerk Zijn vijanden neerslaat. Hier gaat het om de beslissingen van geloof of ongeloof. Christus voert zijn strijd met de machten van het verderf. Aan de strijd, aan dit werk van Christus, krijgt de gelovige deel, hij wordt er in opgenomen. Hier wordt de oude mens in de gemeenschap met Christus gedood en staat de nieuwe mens op tot priesterlijke dienst, waarin hij zich, in conformiteit met het offer van Christus, in liefde geven gaat aan zijn naaste.

Zware gedachten heeft Luther in dit verband uitgesproken over de betekenis van de rustdag. De zin van het rusten is, dat wij niets doen, maar God laten werken, wachtend in het geloof op de daden van God, alles aan Hem overlatend. Tegenover God moet alle activiteit van de mens worden weggedaan, zij is vermetele hoogmoed, majesteitsschennis, belediging van die God die alles voor ons deed, doet en doen wil. "In de hemel (d.w.z. tegenover God) moet de mens, wil hij God de eer geven en gered worden, zonder werken zijn". Daarvan is de zondagsdienst het symbool.

Zoals Christus omwille van onze zonden dood was, in Zijn graf van alle werken rustte, zo moeten ook wij met hem dood zijn van de werken en zo de rechte geestelijke Sabbat vieren. Die dienst gaat door in het dagelijks beroep, waar de oefening in het afsterven aan het eigen oude ik zich voortzet, waar dagelijks de oude mens verdrongen moet worden met zijn oude ik-zucht en te voorschijn moet komen en opstaan dat nieuwe ik, dat in rechtvaardigheid en reinheid voor God en ten dienste van zijn naaste wil leven.

40. DE PREEK

In de stadskerk van Wittenberg staat in het koor een groot en fraai vleugelaltaar, door Cranach beschilderd. Op de linkervleugel ziet men Melanchthon, die een kind doopt. Rechts Bugenhagen als biechtvader. In het midden Christus bij het H. Avondmaal. Onder deze drie, op de zgn. predella, zien we Luther op de kansel staan in zijn zwarte preekjas. De linkerhand ligt op de opengeslagen bijbel, met de rechter wijst hij naar een groot beeld van Christus aan het kruis: de centrale inhoud van zijn prediking. Aan de andere kant de verzamelde gemeente. De mannen staan, de vrouwen en kinderen zitten. Allen luisteren met gespannen aandacht.

Zo heeft Cranach het zelf vaak gezien. Luther heeft immers naast al z'n andere werk enorm veel gepreekt. Reeds vóór de Reformatie was er van een herleving van de preek

in de kerkdienst sprake, vooral in de steden, waar de stadsraden vaak speciaal voor dit werk predikanten aanstelden. Maar pas de Reformatoren hebben de prediking in de eredienst in haar oorspronkelijke betekenis hersteld. Zij was hun een machtig middel tot verkondiging van het Evangelie, uitleg van de Schrift en opvoeding van het volk. Er werd in Luther's dagen in Wittenberg ongelooflijk veel gepreekt. 's Zondags waren er drie openbare godsdienstoefeningen; en geen enkele zonder preek, zoals voordien zo vaak het geval geweest was. 's Morgens van 5 tot 6 werd uit de brieven van Paulus gepreekt, van 9 tot 10 over de evangeliën en 's middags gewoonlijk uit Luther's catechismus. Ook elke werkdag was er een dienst. 's Woensdags werd b.v. het evangelie van Mattheus behandeld en 's zaterdagsavonds dat van Johannes.

Er waren natuurlijk meerdere voorgangers, maar een groot deel kwam toch op Luther neer. Daarbij hield hij ook geregeld huisdiensten in de kapel van zijn woning, het vroegere Augustijner klooster. Menigmaal preekte hij drie maal per zondag. Uit één jaar (1528) zijn ons 195 preken bewaard gebleven. In het geheel bezitten we er 2300, door hoorders, veelal studenten, opgeschreven.

Van het ogenblik af, dat hij door Von Staupitz met de preekdienst in het klooster belast werd en daar zo ontzaglijk tegen opzag, dat hij er vijftien bezwaren tegen inbracht en alleen gehoorzaamde omdat een monnik dit tegenover zijn overste nu eenmaal verplicht is, tot 't einde van zijn leven toe heeft hij dit werk als het meest verantwoordelijke beschouwd. De angst voor de kansel, voor de verantwoordelijkheid om “voor Gods aangezicht over de goddelijke majesteit te spreken”, heeft hem nooit geheel verlaten. Dat was allereerst de vrees, te zullen blijven steken. “Ik ben weliswaar een oude geoefende prediker” zegt hij als hij 48 jaar oud is, “maar ik zie er nog altijd tegen op als ik preken moet”. Soms had hij angstdromen, dat hij onvoorbereid op de kansel kwam en er niet uit kon komen. Daarachter zat het diepe besef, dat de prediker in volle zin instrument van God is, mond van de Heere; hij heeft niet óver God te spreken, God wil rechtstreeks spreken dóór hem. Men kan begrijpen dat hij de ene keer zegt: “Als ik er met goed fatsoen af kon komen, zou ik me nog liever laten radbraken of steensjouwer worden, dan ooit nog één preek houden, het is een ambt vol verschrikking en gevaar, want je moet dagelijks sterven van vrees, dat je de gemeente op een zijweg leidt” - en dat hij een andere keer uitroept: “Al zou ik koning of keizer kunnen worden ik zou m'n predikambt niet verlaten!” Stellig heeft hij in buien van mismoedigheid voor zichzelf de raad herhaald, die hij aan een ontmoedigd prediker gaf, toen deze klaagde, dat hij er beter nooit aan had kunnen beginnen, omdat hij altijd veel te gauw aan 't eind was en de mensen met zulke korte preken niet tevreden waren: “U wilt”, schrijft hij, “graag zo flink zijn als Petrus en Paulus. Als je niet kunt lopen is kruipen ook wat. Doe wat je kunt. Als je niet een heel uur kunt preken, preek dan een half uur of een kwartier. Probeer nooit een ander na te doen. Pak eenvoudig de kern beet, waar het op aankomt en laat de rest aan God over. Zoek alleen Gods eer en vraag niet naar de bijval van mensen. Bid, dat Hij wijsheid in uw mond geve en de toehoorders een louter luisteren. Neem gerust van mij aan, dat preken geen mensenwerk is.”

Wat dat kort preken betreft, Luther zelf deed het zelden langer dan een uur, en dat was in die tijd kort. Hij nam het zijn vriend Bugenhagen, de stadspredikant, wiens preekdienst hij telkens waarnam, kwalijk dat hij de mensen soms wel twee uur lang bezig hield. Onbarmhartig noemt hij dat en hij plaagde er Bugenhagen vaak mee, dat in Hamburg onder diens preek een vrouw een kind gekregen had - dat komt ervan als je de mensen te lang in de kerk houdt! Toen een student aan tafel de professor vroeg

om een goede homiletische handleiding, antwoordde hij: “Ten eerste moet je leren de kansel op te gaan, ten tweede er een poosje op te blijven staan en ten derde moet je leren er ook weer af te komen”. De student was eerst boos, maar later begreep hij beter.

Veel vertrouwen in zijn eigen preekkunst heeft Luther nooit gehad, hij kon best begrijpen, dat er Wittenbergers waren die liever een ander hoorden, vooral omdat zijn stem vrij mager was. Dat neemt niet weg, dat het altijd vol was in de kerk. Zijn preken geven dan ook inderdaad een beeld niet alleen van iemand die diep en warm getuigde van het heil dat hij in Christus vond, maar ook van een levendig leraar en praktisch pastor, een meester van het woord en man van de daad.

Luther hield zich aan de vaste pericopen van elke zondag, in de gang van het kerkjaar bracht hij geen verandering aan. Omdat hij gewoonlijk in de dienst van 9 uur sprak, handelen verre de meeste van zijn preken over evangeliestoffen. Merkwaardig, dat de man, die in zijn theologie en op college zo zeer uit Paulus leefde, diens brieven maar zelden op de kansel behandelde. Maar hij zag ook de evangeliën in Paulinisch licht, de leer van de rechtvaardiging door het geloof was hem het centrum van heel de Schrift. Dat verzweg hij op de preekstoel niet. Integendeel, men kan zeggen, dat hij nergens anders over preekte. Maar hij deed het graag in de vorm van het evangelisch verhaal, zo aanschouwelijk mogelijk. De theologische kwesties bewaarde hij voor de kathedraal. Hier, voor zijn gemeente, sprak hij over de diepste vragen op eenvoudige, vaak kinderlijke manier, soms zo plastisch, dat wij zouden zeggen: dat gaat over de schreef. Maar het was welbewust: “Ik preek niet voor Melanchthon, Bugenhagen of Jonas, want die weten het zelf alles wel, maar voor mijn Hansjes en Elsjes. Die heb ik op 't oog”. En dan acht hij zich in goed gezelschap, want zo deed Christus met zijn gelijkenissen ook. “Moedermelk moet men ze geven, geen extracten of kostbare siropen uit de apotheek”.

8 November 1528 preekte Luther over de heer, die zijn knecht een grote schuld vergaf, maar hem oordeelde, toen deze op zijn beurt daaruit niet de consequentie trok voor zijn mede-knecht die bij hem enige schuld had.

“Deze heer” zegt Luther “is een zinnebeeld van het rijk van God. De reden dat de knecht genade ontving, was niet, dat hij zijn mede-dienstknecht vergeving had geschonken, integendeel, zijn schuld moet hem kwijtgescholden worden vóór hij dat doen kan. Wie een christenmens wil zijn, moet een dubbele vergeving hebben. De eerste ontvangen wij van God. De tweede hebben wij te beoefenen jegens anderen, totdat er nergens op aarde meer iemand is, die we kwaadgezind zijn. Maar er is niet alleen een dubbele vergeving, er is ook een tweevoudig regiment van God. Het wereldlijk en het geestelijk regiment. Christus regeert in Zijn rijk over ontruste en beangste harten - daar heerst de vergeving. Er is ook een regiment van tucht en straf over de deugnieten en halsstarrigen, die hun zonden niet erkennen willen, maar om zulke dingen lachen en met hun kop door een muur willen lopen. Daartoe gaf God aan de overheid het zwaard, dat betekent bloed en dood en is allerminst een teken van vrede. Maar Christus' rijk is een rijk van troost voor de benauwde gewetens. Daar wordt gepredikt: je bent vrij, je hoeft geen cent te betalen, helemaal niets wil ik hebben, zegt God; maar ga heen en behandel uw naaste evenzo. De heer in de gelijkenis zegt immers niet tot de knecht: ga heen, richt uit dank een nieuwe orde op, maar alleen: ontferm je over je mede-dienstknecht.

Wat moet ik met jullie beginnen, Wittenbergers? 't Was beter, dat ik jullie het Wetboek van strafrecht voorlas. U wilt Christen zijn en tegelijk woekeren, roven en stelen. Hoe zullen zulk soort mensen tot de vergeving van zonden komen, mensen die

zo diep in het kwaad steken? Daar moet het zwaard van de keizer aan te pas komen, maar mijn prediking is voor bekommerde harten, die hun zonden voelen en geen rust hebben. Tot hiertoe over het evangelie van vandaag.

Men zal van de week een offergeld ophalen. Ik hoor dat u niets in die collecte wilt doen. God moge u genadig zijn, ondankbare mensen; u moest u schamen. U Wittenbergers hebt zelf nog niets gedaan om uw scholen en ziekenhuizen te onderhouden. 't Kwam tot nu toe alles nog uit de openbare kas. En nu zegt u: we willen eerst weten, waarvoor die vier penningen dienen! Ze zijn voor de predikanten, de schoolmeesters en de armen. De eersten arbeiden voor uw zieleheil, prediken voor u de grootste schat van het evangelie, reiken u de sacramenten en bezoeken u met levensgevaar in tijden van pest in uw huizen. De anderen onderrichten de jeugd, want de gemeenschap heeft raadsheren, rechters en predikanten nodig en ik zou liever jullie oude schelmen verliezen dan de jeugd. Het derde deel is voor de armen, waar u tot nu toe zelf ook nog niets voor gegeven hebt.

Jullie verzet betekent niets anders dan dat je liever het evangelie niet hoort prediken, de kinderen niet laat onderwijzen en de armen niet wilt helpen. Ik zeg die dingen niet terwille van mezelf. Ik krijg er geen cent van. Ik ben afhankelijk van mijn genadige heer (de keurvorst): Ik kan geen vierkante centimeter bezit mijn eigendom noemen en laat mijn vrouw en kinderen geen cent na. Toch kunt u er van verzekerd zijn, dat ik in groter vreugd mijn armoe geniet dan u uw rijkdom en overvloed. Maar ik heb er bijna spijt van, dat ik u zo vrij gemaakt heb van de tyrannen en de papisten. Ondankbare beesten die jullie bent, je bent de schat van het Evangelie niet eens waard. Als u zich niet bezint, hou ik op met u te prediken, ik heb geen zin om paarden voor de zwijnen te werpen.

Nog iets anders. De bruidsparen, die voor de inzegening van hun huwelijk komen, moeten zorgen op tijd te zijn. De vastgestelde tijden zijn in de zomer om 8 uur 's morgens of 3 uur 's middags, in de winter om 9 en 2 uur. Wie later komt, die zal ik zelf eens inzegenen, dat zal ze dan lang heugen. En de bruiloftsgasten zorgen maar dat ze op tijd aangekleed zijn. Juffrouw Gans hoeft niet op Mevrouw Eend te wachten”.

41. DE BIECHT

De biecht heeft in Luther's leven een grote rol gespeeld en ze doet dat ook in zijn theologie. De Reformatie is begonnen als protest tegen de verwording van het aflaatstelsel, waardoor de biecht van haar kracht werd beroofd. En heel Luther's reformatorisch inzicht in het wezen van het Woord van God hangt samen met zijn ervaring van de absolutie, waaraan hij zo grote waarde hechtte voor zijn eigen geloofsleven. De biecht met haar schuldbelijdenis en genadeverkondiging is voor hem een belichaming van Wet en Evangelie. Want de Wet is ons allereerst gegeven om ons tot erkenning van schuld te brengen en daardoor te drijven tot het horen van het Evangelie van de vergeving. De biecht is dus eigenlijk niet anders dan de praktijk van de leer van de rechtvaardiging door het geloof. De gelovige nu is “simul iustus ac peccator”, zondaar en gerechtvaardigde tegelijk. Zondaar in zichzelf, voor de Wet en de duivel; rechtvaardig door het geloof, voor God in Christus. Tegelijkertijd. Daarom had Luther tegen de middeleeuwse biechtpraktijk al direct dit grote bezwaar, dat daar de boete tot een kerkrechtelijk proces met drie acten gemaakt was, drie stappen die de mens moet doen. De eerste is, dat hij berouw moet hebben, de tweede dat hij zijn schuld belijden moet, de derde dat hij genoegdoening moet geven. Tussen de tweede en derde trede staat dan de absolutie van de priester, maar in dit juridische systeem hadden de dingen, die de mens moet doen groter nadruk gekregen dan wat God doet,

als Hij door de priester zijn vergeving schenkt.

Luther kan ook wel spreken van drie elementen in de biecht, maar dan is de absolutie het primaire, het tweede is de genade en het derde het geloof. Voor hem is het zo, dat de genade er is vóórdat de schuld beleden wordt. Je kunt die trappen van het Roomse boetesysteem evengoed omkeren en beginnen met de gehoorzaamheid en dan de vergeving en dan de schuldbelijdenis, want voor Gods aangezicht is er geen psychologische of chronologische volgorde, daar valt het alles samen. Gods werk in Wet en Evangelie, in verdoeming en verlossing kan niet in stukjes en beetjes uit elkaar gelegd worden terwille van de kerktucht. God werkt in die ene greep, waar Hij de mens in de schuld neerdrukt om hem daardoor op te heffen in de vergeving. In dezelfde acte, waarin de mens zich aanklaagt, is reeds de genade gegeven, als de tollenaar zucht: wees mij zondaar genadig, heeft hij reeds vergeving ontvangen.

Hier wordt eigenlijk voor het eerst het sacrament van de boete theologisch gefundeerd. Wat er gebeurt in biecht en absolutie is hetgeen er geschiedt, wanneer God de mens ontmoet en deze wordt geoordeeld in zijn zonde en gerechtvaardigd door zijn geloof, omdat hij op Gods Woord vertrouwt. Geloven immers is iemand op zijn woord vertrouwen, aannemen, dat het waar is, als God zegt: uw zonden zijn u vergeven. Hier wordt duidelijk, dat God rechtvaardigt door te oordelen, redt door neer te slaan, levend maakt door te doden.

Maar de mens, die in die grote omkering begrepen is, verstaat dat niet. God handelt zo, dat hij niet anders kan denken, dan dat de Eeuwige hem met Zijn haat achtervolgt. Hij ziet God aan voor de duivel, hij is in de hel en Luther kende zulk een mens, die daarin geweest was. In die vertwijfeling heeft een mens nodig te horen, dat God hem nochtans lief heeft. Dat moet hem persoonlijk worden toegesproken, als het ware met zijn naam er bij. Dan is het geschreven Woord niet genoeg, een preek in de gemeente niet, dan kunnen zelfs het Avondmaal en de doop het niet zo zeggen als de absolutie. Want geloven is sterk zijn in de kracht van de ander. Geloven is dit, dat je het oordeel van een ander over je hoort uitspreken en het is Gods oordeel, en het is het oordeel van de genade. Zo hangt bij Luther de biecht nauw samen met heel zijn theologische visie van Wet en Evangelie en van de rechtvaardiging door het geloof.

Tegen allerlei traditie in de biechtpraktijk keert hij zich dan ook met felheid. Dat van een mens geëist wordt, dat hij al zijn zonden, in ieder geval al zijn doodzonden, opbiecht, acht hij gevaarlijk. Meer nog, dat de priester door ondervraging tracht hem op het spoor van die zonden te brengen. Daardoor wordt alle nadruk op het menselijk doen gelegd, als je maar alles bedenkt en zegt, dan krijg je absolutie. Zodoende gaan we vertrouwen op ons berouw, in plaats van op het Woord van God. Het gaat niet om het optellen van onze zonden, maar om het belijden van onze zondigheid. En hij raadt de biechteling, om, als de priester naar doodzonden vraagt, te antwoorden: ja, mijn hele leven is één stuk doodzonde, van het begin tot het eind. Ook onze goede werken hebben immers de vergeving nodig. Men biechte alleen die zonden, die op een bepaald ogenblik het hart bezwaren. Daarom mag men de biecht ook niet aan bepaalde tijden en gelegenheden binden. Ga, als je in nood bent. De genoegdoening wijst Luther evenzeer af, de eigengerechtigheid wordt er door bevorderd. "De beste genoegdoening is niet meer zondigen en de naaste goed doen, hetzij vriend of vijand."

Ook is Luther er tegen gekant, dat ieder gemeentelid beslist bij zijn eigen priester moet biechten. Welke moeilijkheden kunnen daaruit niet voortvloeien! Bovendien, niet het personalistische ambt is voor hem hoofdzaak, maar het ambt van de gehele Kerk. Het is natuurlijk goed en mooi, als de pastor loci onze biechtvader is, maar wanneer we bij hem biechten, doen we dat niet omdat hij priester is, maar omdat hij onze broeder in Christus is. Principieel genomen kan ook een leek de absolutie

spreken, man, vrouw of zelfs kind. Als je in het veld bent, en je bent in zondenood en er is geen priester bij de hand, iedere gelovige zal bereid zijn je aan te horen en je Gods vergeving te verzekeren. Onlangs handelde ik hierover met een Rooms-katholieke pater. Hij zei: “Gunst, dan kan bij Luther dus een kind de was doen.” Ja, dat is waar. Bij Luther is dat zo, een kind kan de was doen. Een kind kan soms misschien beter de verkondiging van de schuldvergeving spreken dan een officieel ambtsdrager. Luther denkt hierbij natuurlijk niet aan het pastorale gesprek, de broederlijke raadgeving. Deze was voor hem per se gebonden aan het leerambt, want daarbij gaat het niet allereerst om de “sleutel van de genade”, maar om de “sleutel van de kennis”. Dat is werk voor een vakman. Helaas heeft hij later de biecht om praktische redenen zo nauw gebonden aan de geestelijke onderrichting van hen die tot het Avondmaal willen gaan, dat daardoor het leermatige en kerktuchtelijke bij zijn volgelingen weer geheel op de voorgrond kwam te staan. Dat werd tevens haar ondergang.

Principieel is hij echter niet geweken van zijn overtuiging, dat in biecht en absolutie het Evangelie het duidelijkst wordt gerealiseerd. Daarom noemt hij haar ook menigmaal een sacrament. Hij geeft die naam immers niet alleen aan doop en Avondmaal, ook b.v. aan het gebed, de prediking, het kruis. Een sacrament is dit, dat God in aardse vorm tot ons komt. Daarom is Jezus Christus het grote, albeheersende sacrament. Dit geldt ook van Zijn Woord, Hij is immers Zelf Zijn Woord. Een woord is maar niet een klank die daarheen gaat, het is ook een vorm, waarin iets gevat wordt. Dat zien we in de absolutie het best. Daar is het Woord van God niet “uitgerekt”, maar “samengebald”, geconcentreerd, er wordt niet omheen gepraat, maar het wordt “volbracht”, zoals hij dat noemt. Het wordt als het ware compact, op zijn kortst en krachtigst samengevat en dan zeer persoonlijk toegespitst en gericht: ik verkondig u de vergeving van uw zonden.

Degene, die dit woord spreekt, neemt dan ook in heel bijzondere zin de plaats van God in. “Aan wie zult u uw gebreken klagen dan aan God? Waar kunt u Hem echter vinden, dan in uw broeder?” Hier moet de ene gelovige de ander “tot een Christus worden”. En alles hangt daarvan af, dat de biechteling vast en zeker gelooft: “Christus zit daar, Christus hoort het, Christus antwoordt, niet een mens.” Zoals Christus ingaat in deze wereld en vlees wordt, zoals Hij onder brood en wijn tot ons wil komen en ons in het doopwater met Zijn genade overstroomt, zo is het in de biecht. Daar komt Hij door het woord van onze broeder tot ons en ook dat is zijn reële presentie voor de gelovigen.

In zijn persoonlijke geloofsstrijd heeft Luther daarnaar telkens weer gegrepen en er zich aan vastgehouden. “Ik vind het een groot ding”, zegt hij, “als Michaël Stiefel (een diaken in Wittenberg) mij een woord uit het Evangelie toespreekt en ik mag weten, dat God het uit de hemel tot mij gesproken heeft.” Daar lag voor Luther de kracht van zijn leven.

42. OP DE COBURG

Het jaar 1530 zou een belangrijke beslissing brengen in de geschiedenis van de Reformatie. Keizer Karel had de koning van Frankrijk en de paus van Rome verslagen en was door de laatste tot keizer gekroond. Het was een groot feest geweest, toen hem de kroon van Karel de Grote op het hoofd werd gezet en hij de eed aflegde, de paus en de Roomse Kerk met al hun bezittingen, eer en recht te zullen verdedigen. Maar geen Duitse keurvorst was er bij aanwezig. Spaanse glorie omgaf Karel.

Tegen 8 april werd de Rijksdag bijeen geroepen. De uitnodiging was in vriendelijke toon gesteld. De keizer wilde “ieders gedachte, mening en opinie” horen om de eenheid te herstellen. Dit hing samen met het gevaar van buiten de grenzen: de Turken bedreigden het Duitse rijk van nabij. Keurvorst Johan, opvolger van Frederik de Wijze en groot vriend van Luther, besloot enkele vooraanstaande theologen, waaronder Melanchthon en Jonas, mee te nemen als zijn raadgevers. Luther kon als gebannene natuurlijk niet meegaan, maar om hem zo dicht mogelijk in de buurt te hebben, zou hij op een van de keurvorstelijke vestingen, de Coburg, in het zuiden van het land, zijn intrek nemen.

Zondag Jubilate, 3 april, vertrok het gezelschap uit Wittenberg, nadat Luther in de vroegdienst gepreekt had over Johannes 8: 51, *“Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u, zo iemand Mijn woord houden zal, die zal de dood niet zien in eeuwigheid”*. Een rode, een witte en een zwarte koffer bevatten de documenten. Daarbij waren er heel wat van theologische en kerkpolitieke aard. Na een reis van 12 dagen kwam men in de stad Coburg aan, het was Goede Vrijdag. De volgende morgen stond Luther daar op de kansel en in de Paasweek, gedurende welke het gezelschap hier verbleef, preekte hij elke dag. Zuivere uitlegging van de Schrift, met slechts één keer een heenwijzing naar de komende grote gebeurtenis.

In de nacht, nadat de keurvorst met zijn gevolg verder was gereisd, klom Luther met z'n huisknecht en secretaris Veit Dietrich en een neef naar de vesting boven de stad. Weer zou hij, als tien jaar geleden, wonen in een “vaste burcht”, een burcht op een rots gebouwd. Het viel hem zwaar, dat hij niet mee kon gaan naar Augsburg, maar hij berustte er in: het zou God verzoeken zijn. Hier kon de keurvorst instaan voor zijn veiligheid: twaalf wachtposten bewaakten hem, twee stonden op de torens om voor naderend onraad te waarschuwen. Overigens had hij ruimte genoeg, heel het zgn. vorstengebouw stond te zijner beschikking. En rust om te studeren, die, hem in Wittenberg zo vaak ontbrak.

Door de vele brieven van zijn hand, die ons juist uit deze maanden bewaard zijn gebleven, weten we wat er in hem omging. Reeds de eerste dag schrijft hij uitvoerig aan zijn juist vertrokken vrienden, een beetje weemoedig, dat hij niet bij hen is, “maar ik weet, er is iemand die tot mij zegt: jij mag niet meezingen, je hebt een valse stem”. En hij maakt wat grapjes om z'n ergernis te verdrijven.

Het heerlijke vrije uitzicht en mooie lenteweer doen hem aan de Wartburg denken en de kraaien in de bomen voor z'n raam voeren een complete zitting van de Rijksdag voor hem op; trotse koningen, hertogen en allerlei adellijke lieden zijn er, alleen de keizer heeft hij nog niet gezien. Onophoudelijk kwetteren ze hun decreten en dogma's de lucht in en ze hebben een heel wat mooier paleis tot hun beschikking dan de armzalige collega's in Augsburg. Hij komt later telkens op het beeld terug: dat zwarte volkje wordt al lastiger. Straks vergelijkt hij ze met de sofisten en papisten - ze kakelen maar en eten intussen de hele oogst op. Goddank, vandaag, schrijft hij de 28e, heb ik de eerste nachtegaal gehoord.

Intussen vonden de openingsplechtigheden van de Rijksdag van Augsburg plaats. Daar zou het vooral op de protestantse vorsten aankomen, op hun moed om voor hun geloof uit te komen. 't Was duidelijk dat dit niet zonder gevaar voor hun kroon en leven zou kunnen geschieden, nu keizer Karel de handen vrij had om met de ongehoorzame Duitse landsheren af te rekenen. Maar reeds direct bleek, dat hij hier met andere dan militaire krachten te doen zou krijgen.

Toen de keizer van het heilige Roomse rijk de stadspoorten naderde, gingen de hoogwaardigheidsbekleders van regering en kerk hem tegemoet. Allen knielden met ontbloot hoofd neer om de zegen van de pauselijke nuntius te ontvangen. Alleen

Johan, de keurvorst van Saksen, bleef staan. Dat was een daad en in letterlijke zin een opgericht teken. De volgende dag werd een van de fraaiste processies gehouden, die de geschiedenis van de zo prachtlievende middeleeuwen heeft gekend. In zijde en damast, bestikt met goudbrokaat, in de kleur van hun vorstenhuis, schreden de vorsten van het Rijk met de voornaamste leden van hun gevolg in de optocht voort. Vooraan liep Johan van Saksen, naar oude traditie met het blinkende zwaard van de keizer. Achter hem Albrecht, de aartsbisschop van Mainz, dan de aartsbisschop van Keulen en Ferdinand van Oostenrijk. Daarop volgde de keizer zelf. De stoet schreedt naar de kathedraal, waar de keizer en de gehele menigte knielden voor het hoogaltaar. Alleen Johan van Saksen en Philip, de landgraaf van Hessen, bleven staan.

De volgende morgen liet de keizer de Lutherse vorsten roepen. Hij wees hen er op, dat hun predikanten in Augsburg niet mochten preken. De vorsten zeiden dat ze zich daaraan niet houden konden. De keizer zei: ik sta er op, dat het in ieder geval geen polemische preken zijn. De vorsten antwoorden nog eens dat ze zich daaraan niet houden konden. Het werden dagen van ernstig gespannen overleg. Melanchthon, hoofd van de delegatie van de Lutherse theologen, deed al wat hij kon om een breuk te voorkomen. Ook aan de Katholieke kant waren belangrijke figuren die op een compromis aanstuurden. In zijn geheime verblijfplaats bleef Luther door koeriers op de hoogte van de stand van de onderhandelingen en hij zond de zijnen de ene bemoediging na de andere. Hij vreesde, dat de vredelievende Melanchthon te zwak zou zijn en in principiële zaken te toegeeflijk.

Zelf sterkte hij zich door de studie van de O.T. profeten, die hij juist in deze dagen aan het vertalen was en die hij vóór Pinksteren hoopte klaar te krijgen. Ezechiël 38 en 39 zond hij reeds direct naar de drukker met een afzonderlijk woord vooraf. De profetieën van God over de grote koning Gog van het land Magog, die met zijn legerscharen uit Arabië en Perzië en het Morenland als een wolk over het land Israël kwam gevaren, maar die door Gods kracht werd weerstaan, leken hem zeer actueel. Lag niet het leger van de Turken voor Wenen, dreigend Europa onder de voet te lopen? Was dat niet een straf van God voor de zonde van de christelijke landen? De enige hulp en troost is die, waarmee Ezechiël 39 sluit: *dat ieder zich bekere, God vreeze en zijn Evangelie ere, dat in onze dagen zo helder in 't licht is gesteld.*

Lichamelijk en geestelijk had Luther weer moeilijke dagen, vooral hoofdpijn en oorsuizen maakten hem soms het werken onmogelijk. De lijfarts van de keurvorst zond hem geneesmiddelen uit Augsburg, maar als zijn vrouw voorzichtig informeert of hij soms weer niet in orde is, antwoordt Luther: *je ziet toch, hoeveel geschriften ik publiceer, zo iemand kan toch niet ziek zijn?*

Inderdaad, wat hij, niettegenstaande de aanvallen van ziekte, produceerde, is verbazingwekkend. Naast al het andere houdt hij zich vooral met de Psalmen bezig, waarvan hij een betere vertaling hoopt te maken dan tot nu toe gelukte. In de uitgave van 1528 had hij een voorrede geschreven, waaruit we weten wat Luther aan de Psalmen had. Een Bijbel in de Bijbel, waarin alles kort is samengevat wat in alle andere boeken staat; een handboek, door de Heilige Geest zelf geschreven, een fijne, heldere, zuivere spiegel, die ons het beeld toont van wat de christenheid moet zijn. Want hier vinden we geen legendarische verhalen over wat een of andere heilige deed, maar de geschiedenis van wat het hoofd van alle heiligen gedaan heeft en wat alle ware heiligen nog doen: hoe zij staan tegenover God, tegenover vrienden en vijanden in alle gevaar en nood. Hier zien we de lieve heiligen in het hart. Hier vinden we de geheiligde vreugde, een tuin waar de prachtigste bloemen groeien, allerlei goede, blijde gedachten over God en Zijn weldaden. En waar vindt u diepere, donkerder,

bewogener woorden over de droefheid? Het klagend hart vindt hier zijn echo en ze komt van God.

In de tweede helft van juni, juist toen in Augsburg de Confessie van de Protestanten werd opgesteld om op de 25e van die maand te worden voorgelezen aan de keizer en de zijnen (het meest beslissende moment in deze jaren van Reformatie), hield Luther zich bezig met de 118^e Psalm, een “verkwikking in een moeilijke tijd in de woestijn”, zoals hij zelf zegt. Deze psalm noemt hij in bijzondere zin de zijne: “Hij moet de mijne heten en zijn, want hij heeft zich vaak zeer verdienstelijk gemaakt jegens mij en mij uit veel grote noden geholpen, waaruit mij anders geen keizer of koning, geen wijzen, verstandigen of heiligen hadden kunnen helpen. Dit zijn geen lezenswoorden, maar *levenswoorden*, niet geschreven om er over te speculeren of te dichten, maar om er uit te leven en naar te doen”.

En om het steeds voor ogen te hebben, schreef hij het 17e vers: “Ik zal niet sterven, maar leven en de daden des Heeren verkondigen” op muziek aan de muur van zijn kamer en menigmaal zong hij zichzelf dit Woord van God toe. Ja, dat was zijn psalm, maar hij wilde hem niet voor zich behouden. “Ik wil mededeelzaam zijn in mijn blijdschap, opdat ook anderen tot de Schrift en tot deze psalm zeggen: “u bent mijn lieve boek, u zult mijn eigen psalmpje zijn”. Daarom geeft hij zijn prachtige uitleg van de 118de psalm uit voor het volk, het “Schöne Confitemini”, zoals hij het betitelt, naar het begin- en slotwoord in de Vulgaat: “Dankt de Heere, want Hij is vriendelijk en Zijn goedheid duurt eeuwig”.

Dat was ook de grondtoon van zijn stemming, toen hij bericht kreeg van de standvastigheid van de vorsten, al was hij de laatste tijd boos geweest, dat hij te weinig uit Augsburg gehoord had. Hijzelf had de belijdenis kloeker, positiever geformuleerd willen hebben, dan ten slotte in de Augsburgse confessie geschiedde. Over verschillende punten had men het zwijgen bewaard uit vrees voor een openlijk conflict. Luther zegt: ik kan zo zachtjes niet lopen. Ja, schrijft hij naar Augsburg, u hebt gelijk, de vrede hangt aan een zijden draad, maar u vergeet, dat die draad de hand van God is.

En beroemd is zijn brief aan de Saksische kanselier Brück, die bij de onderhandelingen zo'n grote rol speelde, over het wonder, dat hij 's nachts gezien had voor z'n venster: 'het ontzaglijk gewelf van Gods hemel vol sterren, er zijn geen pijlers te zien, toch stort het niet in. Maar wij mensen willen altijd pijlers zien en grijpen kunnen, anders bibberen en sidderen we'.

43. HUISVADER

Luther's verblijf op de Coburg had veel overeenkomst met dat op de Wartburg, tien jaar daarvoor, maar er was (naast andere) één groot verschil: hij had nu thuis een gezin moeten achterlaten. Uit zijn brieven zien we, hoe hij naar vrouw en kinderen verlangde. Käthe was hem een echte levensgezellin geworden. Hij houdt haar op de hoogte van de belangrijkste kerkpolitieke gebeurtenissen en zij bezorgt zijn geschriften bij de drukker. De kinderen miste hij zeer. “U hebt een heel goed werk gedaan”, schrijft zijn secretaris Veit Dietrich aan vrouwe Katharina, “door aan de doctor het portret van de kleine Leentje te sturen; het is ongelooflijk, hoe hij bij al zijn zorgen daarin telkens weer afleiding vindt.” Luther had het aan de wand geplakt, tegenover de eettafel. Het was geen meesterwerk. Zo zwart als op dat portret was zijn één-jarig meisje niet, vond hij. Maar hoe langer hij er naar keek, des te meer moest hij erkennen: ze is het toch. En dan zendt hij zijn vrouw allerlei goede raad: hoe ze de baby langzaam van de borst moet afwennen, eerst eenmaal, dan tweemaal per dag, tot

ze vanzelf niet meer vraagt. Hij is eerlijk genoeg, er bij te vermelden, dat hij die wijsheid van mevrouw Argula heeft.

Dietrich vindt, dat zusje op dat portret als twee druppels water op haar broertje Hansje lijkt. Wie kent niet vaders kostelijke brief aan die kleine Hans, nu vier jaar oud, op een mooie zondagmorgen op de Coburg geschreven. Hij vertelt van een prachtige tuin, waar allerlei kinderen spelen, ze hebben gouden rokjes aan, mogen net zoveel heerlijke vruchten eten als ze willen en rijden op kleine paardjes met gouden tomen en zilveren zadels. “Toen zei ik tot de man, van wie die tuin is: Och, lieve man, ik heb ook een zoon, hij heet Hansje Luther, zou hij ook niet in de tuin mogen komen om zulke lekkere appels te eten en op zulke fijne paardjes te rijden en met die kinderen te spelen? Toen zei die man: Als hij graag bidt, zoet is en goed leert, zal hij ook in de tuin komen en Flipje en Joost ook, en als ze bij elkaar zijn, zullen ze ook luiten, fluiten en trommels krijgen om muziek te maken, dansen en met kleine bogen schieten. En hij liet me een mooi grasperk zien, waar je mag dansen; daar hingen allemaal fluiten en trommels en kleine zilveren boogjes. Maar het was nog te vroeg, de kinderen hadden nog niet gegeten, daarom kon ik niet op het dansen wachten, maar ik zei tegen de man: Och, lieve man, ik zal dat alles gauw aan mijn lief zoontje Hansje schrijven....” Uit zo'n brief kan men leren, hoe een groot man in zijn hart een kind kan blijven - en zijn eigen jeugd was toch heus niet zulk een paradijs geweest!

Juist in die dagen werd Luther aan eigen kinderjaren herinnerd. Hij kreeg bericht dat zijn vader overleden was, “zacht en kalm, in vast vertrouwen op Christus”. Veit Dietrich schreef naar Wittenberg: “De doctor nam zijn psalmboek, ging naar zijn kamer en hilde zo, dat hij er de volgende dag hoofdpijn van had, ofschoon niemand meer iets aan hem merkte.” In een brief aan Melanchthon lezen we, wat dit voor hem betekende. “Wat ik heb en ben heeft de Schepper mij door mijn vader gegeven, door zijn zweet heeft God mij te eten gegeven en opgevoed.”

Nu was hij zelf de senior van de familie en zijn huis werd het centrum, waar b.v. ouderloze neven en nichten een onderdak vonden. Het leven in het Zwarte Klooster met zijn groeiend kinderaantal, zijn inwonende studenten en doortrekkende gasten, vluchtelingen en vereerders is vaak beschreven. Er is iets in van traditie van de middel-eeuwen. De stijl van de burgerlijke protestantse pastorie moet men hier niet zoeken, die stamt uit het Piëtisme. Luther leefde op de bonnefooi en dat deed hij principieel. Hij had rijk kunnen worden, als hij geld voor zijn geschriften had willen nemen, maar hij gaf uit beginsel de kopij gratis. “Wat men van God om niet gekregen heeft, moet men om niet ter beschikking van de naaste stellen”. Luther was er bang voor om geld te bezitten. Maar al te gauw wordt een mens gierig en dat achtte hij een grote zonde. Omdat hij van zijn inkomen als hoogleraar het grote huishouden onmogelijk kon financieren, stopte de keurvorst hem nog wel eens wat toe, een stuk laken voor een nieuwe mantel, een tonnetje haring of een vat wijn; ook van andere kant kreeg hij soms geschenken. Maar daar moest het dan ook bij blijven. Toen keurvorst Johan Frederik hem, uit dank voor het geweldige werk van de Bijbelvertaling, een aandeel wilde geven in een kopermijn, sloeg de Reformator dat lachend af. “De duivel beweert dat alle schatten van de aarde van hem zijn. Als hij merkt dat ik belang bij een kopermijn heb, zal hij, om mij te krijgen, alle erts in die mijn vernietigen en dan gaat de hele zaak failliet. Uit liefde tot mijn deelgenoten moet ik dus weigeren.” Hierachter zit zijn verzet tegen het arbeidsloze inkomen, tegen vennootschap en trustvorming, zoals ze in deze dagen van het vroeg-kapitalisme opkwamen. Luther kon zich onmogelijk voorstellen, dat geld vrucht zou kunnen dragen, zoals akker of arbeid. Met schrik zag hij, hoe veel kleine ambachtslieden door de economische ontwikkeling ten ondergang gedoemd waren. De geldhandel achtte hij uit den boze en rente noemde hij

woeker. Ten slotte oordeelde hij een bepaalde rentevoet wel aanvaardbaar, maar dan moet de geldschieter niet slechts aan de winst, die met zijn geld gemaakt wordt, deelhebben, maar ook aan het eventuele verlies. Want eigendom moet in deze vergankelijke wereld nu eenmaal een wankel bezit blijven. De mens mag z.i. niet proberen door het uitzetten van kapitaal tegen rente het risico van dat bezit af te schuiven op de schouders van een ander. Dan probeert men veilig te stellen, wat God onzeker heeft gemaakt. Deze gedachten zijn niet zo naïef als men soms meent, ze komen rechtstreeks voort uit zijn theologie. Het is dan ook wel een wonderlijk samentreffen, dat juist de 31e oktober tot “wereldspaadag” werd uitgeroepen. Slechter beschermheilige voor het sparen had men moeilijk kunnen vinden.

Luther wilde, ook in het financiële, leven in vertrouwen, argeloos en onbekommerd. Hij gaf alles weg wat hij over had en meer dan dat. “Wanneer je iemand op straat ziet, die geen jas aan heeft”, zegt hij in een preek, “trek dan je beurs uit je zak en zeg tot je geld: D'r uit, jonker gulden, daar is een arme, naakte man, hij heeft geen jas aan, hem moet je dienen. Daar ligt iemand ziek, hij heeft geen lafenis. D'r uit, jonker rijksdaalder, hem moet je helpen! Wie zo met hun geld omgaan, zijn heer en meester van hun goed; zo doen stellig alle goede Christenen. Maar zij die hun geld sparen en er altijd aan denken, hoe de hoop groter te maken en niet kleiner, die zijn slaaf van hun geld.”

Het is dan ook geen wonder, dat hij, gezien vooral de enorme gastvrijheid van zijn huis, de eindjes vaak niet aan elkaar wist te knopen. In het archief te Dresden is een vergeeld kasboekje met aantekeningen die Luther maakte over zijn huishouding. Een lange rij posten voor levensonderhoud: koren, wijn, bier, erwten, suiker, kool, peterselie, eieren, boter; en huishoudelijke artikelen: spijkers, garen, was, etc. etc. De optelling is fout, typisch voor Luther. En dan een hele serie primitief getekende handen, opgehouden door mensen die geld vragen; niet alleen handelaren, maar ook bedelaars, dieven, bruidsparen, familieleden, al even kenmerkend! Er onder staat: “Ra, ra, waar moet het geld vandaan komen? Ik kan beter uitgeven dan uitrekenen of uitkomen.”

Gelukkig, dat Luther zo gastvrij was, daardoor bezitten we die grote reeks “Tafelgesprekken”, aantekeningen van allerlei hand, die, al zijn ze niet alle even betrouwbaar, toch een levendig beeld geven van dit merkwaardige familieleven. Maar dat moeder Katharina wel eens de wanhoop nabij was, is begrijpelijk. Het was maar goed, dat zij zuinig van aard en ijverig was en de boel dus toch nog op orde wist te houden. “Hierbij stuur ik je een beker ten geschenke”, schrijft Luther eens aan een goede vriend die trouwen gaat (hij had die beker natuurlijk ook zelf gekregen) - maar onder de brief staat: “P.S. Käthe heeft de beker weggestopt.”

Luther's vrouw stamde uit een oud landadelijk geslacht en zij stelde alles in het werk om het kleine landbezit steeds te vermeerderen. De groentetuin bij het klooster (dat de keurvorst aan het echtpaar ten geschenke gaf) verzorgde Luther zelf. Toen ze vijf jaar getrouwd waren, kocht Käthe er een tuin buiten de stadspoort bij. Een poosje later kreeg ze nog een stuk grond in bezit, met een vijver, waarin ze forellen, karpers en snoeken kweekte.

Toen nog een wijnberg en twee hopaanplantingen, terwille van de bierbrouwerij van het Zwarte Klooster. En ten slotte werd haar liefste wens vervuld: ze kon met hulp van de keurvorst een echte boerderij kopen, het goed Zëlsdorf, met koeien, varkens en paarden, een stukje van het voorvaderlijk bezit. Luther maakt er maar wat gekheid over: “Je moet de groeten hebben van mijn Heer Käthe”, schrijft hij aan zijn vriend Jonas in 1535. “Ze rijdt met de wagen, verzorgt het land, weidt en koopt vee, brouwt

bier, etc. Intussen is ze ook begonnen de Bijbel te lezen en ik heb haar 50 gulden beloofd, als ze vóór Pasen klaar is. Ze is serieus aan de gang en al aan het vijfde boek van Mozes.” En als hij op reis is, schrijft hij op zijn brieven graag opschriften als deze: “Aan de rijke Vrouwe van Zëlsdorf, Vrouwe Doktorin Kätherin Lutherin, lichamelijk te Wittenberg woonachtig, geestelijk te Zëlsdorf vertoevend, mijn liefje, in handen.”

Ja, die twee hebben elkaar goed aangevuld, ook bij het groot brengen van de kinderen. Luther heeft veel en graag van de kinderen geleerd. Van hun onbekommerd spel en hun vanzelfsprekend vertrouwen op God. De moeilijkste dag in zijn leven was, toen zijn dochtertje Leentje stierf. Ze wilde zo graag bij vader blijven, maar was ook bereid naar haar “andere Vader” te gaan. Een grote rol in de opvoeding speelde de Kleine Catechismus, die hij immers schreef “voor de huisvader, om de tien geboden, het geloof, gebed enz. aan zijn gezin op eenvoudige wijze te kunnen voorhouden”. Juist ook daarin wist hij zich klein met de kleinen. “Ik ben een doctor. Toch doe ik als een kind, ik lees en spreek van woord tot woord, 's morgens en als ik er tijd voor heb, het Onze Vader, de tien geboden, het geloof, de psalmen enz. Dagelijks leer en studeer ik er in, ik ben nog lang niet zover als ik wel graag zou willen, ik moet een kind en een leerling van de Catechismus blijven en ik blijf dat graag.”

44. TURKEN EN JODEN

Een ontzaglijk gevaar bedreigde het Europa van Luther's dagen: de overweldiging door **de Turken**. Het rijk van de Ottomanen, een door militair despotisme uit vele volkeren samengestelde macht, als een meteor omhooggeschoten, onderwierp het ene volk in het Zuid-oosten van Europa na het andere, en bedreigde, juist toen de reformatiebeweging haar kritieke moment beleefde, het Duitse Rijk van nabij.

“Met verbazing en schrik, zegt Ranke, merkte men dat de Turkse sultan Soliman II 30 koninkrijken en 8000 mijlen zee kust beheerste. Hij noemde zich keizer van de keizer, verdeler van de kronen van de wereld, schaduw van God in Oost en West, beheersers van Azië en Europa.”

Dit imperium rustte op twee zuilen. Het had een zeer goed geoefende, steeds parate militie, waarvan het beste gedeelte gerecruteerd was uit de bezette gebieden, christenjongens die men in de Islam had opgevoed en in strenge discipline grootgebracht. En het had een totalitaire wereldbeschouwing. Wie niet het geloof van de profeet Mohammed aanhing, was er rechteloos. *Een fel anti-christelijke totalitaire macht, door pseudo-messiaanse hartstocht gedreven*. Nivellerend en barbariserend trokken de Turkse legers voort, het ene volk na het andere verlamd door de terreur van de angst. De adel in het bezette gebied werd tot overgang naar de Mohammedaanse godsdienst gedwongen of uitgeroeid, een groot deel van de inwoners meegesleept. Waar het verzet de kop opstak, pasten de Turken de methode van de verschroeide aarde toe. Terecht zei het spreekwoord: Waar een Osmaans paard zijn voeten gezet heeft, groeit geen gras meer.

In 1529 sloeg het Turkse leger, een kwart miljoen man, het beleg voor Wenen, deze hoofdstad van het Duitse Rijk. Daar keerde de kans op het nippertje. Wenen hield stand. Het is begrijpelijk, dat op de Rijksdag van Augsburg in 1530 de zaak van de Reformatie, hoe belangrijk ook als interne kwestie, toch in de schaduw stond van deze enorme dreiging.

Meer dan wie ook in zijn tijd heeft Luther met deze gebeurtenissen meegeleefd. Uit zijn brieven en tafelgesprekken blijkt, dat hij er dagelijks mee bezig was en hij heeft er niet minder dan 12 grotere en kleinere geschriften aan gewijd. Ware hij politicus

geweest, Luther had de gevaarlijke positie, waarin het rijk van keizer Karel verkeerde, kunnen uitbuiten ten gunste van zijn zaak. Daartoe bereikte hem zelfs eens een aanbod door middel van een Turks gezant. Hij heeft er nimmer een ogenblik aan gedacht. Wel heeft hij hier een bron van inspiratie gevonden voor zijn theologische visie en een wetsteen van zijn geloof in God, die de geschiedenis leidt en de teugels, waaraan hij de vorsten houdt, viert naar zijn welbehagen.

Luther zag de inval van de Turken allereerst als een straf van God. Europa verdient deze tuchtroede, de Rooms en om hun afval van het Evangelie, de Protestanten omdat ze niet voldoende ernst maken met de in de Reformatie door God geschonken kansen, allen tezamen om hun ongelof, hebzucht, wereldsgezindheid. (Van Roomse zijde zag men het natuurlijk andersom: een straf van God, omdat de opstandige Luther nog in leven is. De visie van de Reformator is breder, hij betreft beide partijen in het oordeel). Omdat de Turk niet in de eerste plaats een politieke, nationale tegenstander is, maar een vijand van het christelijk geloof, zal men hem nooit overwinnen, wanneer niet heel het volk op de vaste bodem staat van het Evangelie. Men zal hem moeten treffen op zijn eigenlijk gebied, waar hij al zijn fanatisme ten toon spreidt, op dat van het geloof. “De Turken kan niemand slaan, dan de Man, Die Christus heet, het Onze Vader en het geloof. De keizer, Ferdinand en de vorsten kunnen hier niets beginnen.” Daarom is het belangrijkste, in wezen het enige wapen: boete en gebed. Daar ligt de taak van de Kerk. Fel keert Luther zich tegen de kruistocht-ideologie die in Rome heerst: dat is de ergst denkbare vermenging van het geestelijk en wereldlijk regiment, wanneer de paus een oorlog tegen de Turken gaat propageren, ja financieren en organiseren met religieuze motivering. De Kerk strijde alleen met geestelijke wapenen, zij roepe de gelovigen op tot belijdenis van schuld en gebed om ontferming. Wij hebben immers niet anders verdiend.

Maar naast zijn oproepen tot gebed heeft Luther ook zijn felle “Veldprediking tegen de Turken” doen uitgaan. Daarin gaat het om het andere regiment. Het is typerend voor zijn standpunt, dat hij de keizer als burgerlijke overheid wèl, en met grote klem, bezweert om te mobiliseren en krachtig terug te slaan. Niet als “hoofd van de christenheid” moet hij dat doen, zoals dat in de middeleeuwen heette, want de Kerk kan niet met het zwaard verdedigd worden. Zij is Gods zaak en overwint door kruis en ondergang heen. Dus geen godsdienstoorlog, evenmin als een kruistocht. Maar wel is de burgerlijke overheid verplicht, uit liefde tot de onderdanen die haar bescherming behoeven en uit gehoorzaamheid aan het gebod van God, die haar instelde om de chaos te beteugelen, de usurpator te weerstaan, die onder leugen en terreur, moord en ontucht zijn weg gaat. Maar de keizer moet niet denken, dat hij daarmee de christelijke Kerk verdedigt. dat late hij maar aan God over. Terwille van het geloof mag niemand oorlog voeren. Geloofszaken zijn vrij. Wil de keizer zo graag tegen anti-christelijke machten vechten, laat hij dan maar met de heidenen in zijn eigen rijk beginnen, die zijn er genoeg. Het is waanzin van een christelijk leger te spreken. Oorlog is verschrikkelijk genoeg, gerechtvaardigd is hij alleen, als de beveiliging van de onderdanen hem eist. Dan is hij plicht van de overheid, maar gebruik daarbij geen pseudo-christelijke propagandaparolen. Luther heeft hier duidelijk gemaakt wat hij met zijn leer van de twee regimenten bedoelt.

Turken en **Joden** worden door de Reformator vaak samen genoemd, niet als vreemde rassen, maar als volkeren, die bewust de Christus loochenen en lasteren, die op menselijke kracht vertrouwen en van eigen verdienste alles verwachten. In de eerste jaren van zijn optreden was Luther de Joden zeer welwillend gezind. Hij leefde in de stellige verwachting dat zij, nu het Evangelie opnieuw aan het licht was gekomen zich

bekeren zouden tot Christus. Dat ze de heerlijkheid van het Nieuwe Verbond onder het pausdom niet hadden gevonden, achtte hij vanzelfsprekend. “De papisten hebben zich zo gedragen, dat je eerder van Christen Jood zou zijn geworden; als ik Jood geweest was, zou ik liever een varken geworden zijn, dan een Christen.”

Luther was de eerste, die begreep dat men aan Israël het Evangelie moet verkondigen, omdat dit volk allereerst recht op Christus heeft. Zo ontstond wat men wel zijn zendingsboek genoemd heeft: “*Dat Jezus Christus een geboren Jood is.*” Ook zag hij, dat de Joden juist door de houding van de Christenen tot hun geldhandel, vaak woekerbedrijf, gekomen waren, omdat hun elders geen levensmogelijkheid gelaten werd. Dat zou nu alles anders worden, meende hij hoopvol. “Heel Israël zal zalig worden.”

Maar het liep anders dan hij gedacht had. Het aantal bekeerlingen was gering en hij deed er, zowel in eigen huis als aan de universiteit, slechte ervaringen mee op. Luther's houding veranderde zienderogen. Hij ergerde zich ontzettend aan Joodse spot met de Messias van de Christenen en toen hij hoorde, dat in Bohemen een aantal Christenen tot het Joodse geloof was overgegaan, barstte de bom. Hij publiceerde ten slotte enkele heel felle geschriften tegen de godslastering van de Joden. Er staan dingen in die zijn naam veel kwaad hebben gedaan.

Het is jammer, dat hij zich tot deze uitbarsting van woede liet verleiden. Het was verkeerd. Maar ook hier was het hem in laatste instantie te doen om de “harde barmhartigheid”, een poging om nog te redden wie zich wilden laten bekeren. Men moet deze boekjes niet op zichzelf beoordelen, ze nemen een plaats in in het geheel van zijn geloofsvisie. Hun felheid staat ook niet op zichzelf, Luther reageerde in zijn laatste levensjaren vaak zijn ergernis over teleurgestelde verwachtingen op grove wijze af en dat geldt waarlijk niet alleen het Joodse volk. Nog minder mag men op grond van losse, uit het verband gerukte uitspraken uit deze geschriften de Reformator een *anti-semiet* noemen. Het was hem niet te doen om een aanval op het Joodse ras als zodanig. Het was voor hem een religieuze zaak. Het ging tegen de verloochening, de bespottung van Christus. In dat licht moet men ook zijn advies zien om, als ze zich niet bekeren willen, hun synagogen en gebedenboeken te verbranden. *Zoals we de Roomse mis niet hoeven te dulden in een christelijk land, de loochening van de Triniteit niet, de praktijken van de Dopers niet.*

Wij moeten niet vergeten, dat onze opvattingen over tolerantie nog vrijwel onbekend waren. Wanneer Luther de Joden, die niet langs voor hem normale weg de kost wens te verdienen, naar Palestina wil zenden - een vroeg, gedwongen Zionisme - moet men natuurlijk ook dit zien in verband met de situatie van zijn tijd, waarbij aan iedere religie eigen landen werden toegedacht. Daarbij komt, al is daarmee niets goedgepraat, dat de West-Europese landen hen reeds lang over de grens hadden gezet. Dat het voor Luther om een religieuze vraag ging, blijkt ten duidelijkste uit zijn houding tegenover het Oude Testament. Aan de uitleg daarvan wijdde hij verreweg het grootste deel van zijn wetenschappelijke levensarbeid. Zijn verzet tegen de Joden uit zijn tijd stamt uit dezelfde bron als zijn liefde tot het Oude Testament.

“In mijn hart”, zei hij, “regeert maar één artikel: het geloof in Christus, uit Wie, door Wie en tot Wie al mijn theologische gedachten dag en nacht heen en weder bewogen worden.” Hij heeft het Joodse volk van het Oude Verbond lief, omdat het de Christus verwacht; hij haat de Joden van zijn dagen, voor zover zij de Christus lasteren: zou ik niet haten, Heere, die U haten?

In het Joodse volk wordt hem duidelijk, onder welk een vloek van nood en zonde de mens moet leven, die zich tegen het kruis van Christus verzet. Het vormt in zijn ongeloof voor Luther het type van de eigengerechte en onboetvaardige zondaar, de

gepersonifieerde ergernis jegens het kruis van Christus. Daarom is dit volk hem de open wond in het lichaam van de mensheid, duidelijkst blijk van Gods oordeel over de zonde: “Er ligt een zware toorn van God over dit volk en ik vind het schrikwekkend er aan te denken.” Het is het volk, waarmee God een verbond gemaakt heeft voor de eeuwigheid en dat Hij, toen het Christus kruisigde, toch verworpen heeft van voor Zijn aangezicht, “zodat het is overgegeven om te vloeken, te lasteren en te bespuwen God Zelf en alles wat van God is, tot zijn eeuwige verdoemenis - en toch wil het dat niet horen en weten, maar het doet deze dingen met goddelijke ijver en hartstocht. *Ach God, hemelse Vader, wend U af en laat uw toorn over hen genoeg zijn omwille van uw lieve Zoon. Amen.*” Dat is niet bepaald de toon van een anti-semiet.

45. AANVECHTINGEN

Tot aan het einde van zijn leven is Luther door geestelijke afgronden gegaan. Aan Gods bestaan heeft hij als kind van zijn tijd nooit getwijfeld. Maar de twijfel aan Gods liefde kwelde hem vaak fel, ook al was hem eenmaal de poort van het paradijs opengegaan. De gerechtvaardigde blijft immers altijd een zondaar, de gelovige moet blijven roepen: Heere, kom mijn ongeloof te hulp! Geloof is “getrooste vertwijfeling”, en hoe hoger de toppen van de verzekerdheid van Gods trouw, des te dieper de dalen van onze wankelmoedigheid.

Luther noemt wat een gelovige moet meemaken aan innerlijke strijd niet zozeer beproeving of verzoeking, hij gebruikte liever een oud woord uit de oorlog: aanvechting. Want hij heeft hier niet te maken met de vragen van het twijfelziek hart, maar met de aanvallen van een gevaarlijk tegenstander, die de kunst van het vechten verstaat. Soms weet hij niet of God de duivel is, dan wel de duivel God.

Men heeft vaak geprobeerd deze ziele-toestanden langs medisch-pathologische weg te verklaren. Katholieke polemisten deden het, even goed als liberale protestanten. Ook de moderne psychiatrie besteedde haar krachten aan dit geval. Men komt er niet mee klaar. Melancholisch-depressieve perioden heeft de Reformator stellig gekend en zijn manier van de dingen te ervaren, zijn visie, zijn wijze van uitdrukken hangen ongetwijfeld samen met de geest van zijn tijd en die leed ook aan bepaalde psychosen. Zulke dingen gelden van elke mens en periode. Dat de grootheid van een genie zich veelal aftekent tegen een achtergrond van lijden en disharmonie zal ook wel vast staan. Maar daarmee is aan het eigenlijke nog niet geraakt, evenmin als Menno ter Braak dat doet in zijn spitse psychologische ontleding van de Augustijner monnik en diens trouwe duivel.

Luther heeft als slechts weinigen de afstand ervaren tussen God en mens. Niet de God van de filosofen of psychologen. Niet de mens van de 15e of 16e eeuw. Maar de mens van alle tijden, die in de raadselen en zonde van zijn bestaan niet klaar komt met de levende, eeuwige God. En onze ergste zonde is juist, dat we menen het wèl te kunnen klaren. Daarom kunnen alle pogingen om dergelijke zielservaringen langs psychologische weg te verklaren, op zijn best alleen maar hulpdienst verrichten.

Dat heeft Luther zelf ook wel geweten. Hij kan allerlei goede raad geven tegen depressies: gezelschap zoeken, eens echt boos worden, aan een aardig meisje denken, musiceren, ja vooral dat: hoe heeft de muziek hem zelf vaak geholpen! En werken, werken. “Een goede manier om de duivel te verdrijven is”, zegt hij, “het paard inspannen en mest naar het land rijden.” Maar als het er op aankomt zijn het allemaal afleidingsmanoeuvres. Als hij 's nachts niet slapen kan en de duivel is met hem bezig, “dan keer ik me tot mijn Käthe en zeg: verbied me zulke aanvechtingen te hebben en roep me weg van dat ellendig geplaag.”

Maar men psychologiseert het niet weg. Het is een theologische zaak. “Ik heb”, zegt de Reformator zelf, “mijn theologie niet in één keer geleerd, maar heb steeds dieper en dieper moeten afdalen en tasten. Daar hebben mijn aanvechtingen mij toe gebracht. Want zonder ondervinding kan men daarover niet meepraten.”

Het is de theologie van de genade die in het gericht openbaar wordt, de theologie van het kruis. De oude mens moet in de hel nedergestoten worden, opdat de nieuwe mens mag opstaan tot het hemelse leven.

Zo is het verborgen doen van God, Die “in tegendelen” handelt. “Hij laat de vromen machteloos worden en verdrukt, zodat iedereen zou denken: het is uit met hen, ze zijn aan het eind, en juist op dat moment is het 't meest present, maar zo verborgen en geheim, dat zij het zelf niet voelen, die de druk ondergaan, maar ze geloven het. Daar is Gods kracht in volheid en zijn gehele arm. Want waar de kracht van de mensen verdwijnt, daar komt Gods kracht binnen, als het geloof er is en er op wacht.”

Wie het meemaakt, heeft geen besef van mogelijkheid van uitredding. “Wie door de toorn van God wordt verschrikt en gemarteld, vindt geen troost waar dan ook, alles wat hij aanziet, schijnt tegen hem te zijn. Want de hele schepping staat aan de kant van de Schepper, inzonderheid als ons eigen geweten tegen God is. Ieder ding is toorn. Ieder ding vergroot de verschrikking. Alle dingen rondom zijn onze vijanden.” Want God omarmt ons op vreselijke wijze in zijn grenzeloze liefde.

Eén van de treffendste beschrijvingen van de “aanvechting” gaf Luther in zijn college over Jona, de profeet die weigert Gods gebod, om tegen Ninevé te prediken, te gehoorzamen. Geweldig is de muil van de vis, opengesperd met zijn scherpe tanden als spitse balken, en die wijde gorgel naar de donkere buik - “dat is voor de arme, verloren en stervende Jona een verschrikkelijk beeld van de aanvechting”, zegt hij. “Zo komt het hart van ieder gelovige in gelijke aanvechting: het geweten voelt niet anders dan de woedende aanval van Gods toorn en dood; hel en eeuwige verdoemenis willen de ziel vreten.... Maar God is ook in de hel. En Jona bad tot de Heere zijn God in de buik van de vis. Hij verwachtte geen verlossing meer, hij dacht niet anders dan dat hij sterven moest en toch bad hij: Ik riep de Heere aan in mijn ellende. Daar zien we, dat we vóór alle dingen naar God moeten vluchten en tot hem roepen. Daar hangt alles van af, dat we roepen en schreeuwen om Hem, en niet zwijgen. Dan zult u dadelijk merken, dat het beter gaat. Kunt u roepen en schreeuwen, dan is het ergste geleden. Want ook de hel is geen hel meer als men daarin roept en schreeuwt tot God. Maar niemand kan geloven, hoe moeilijk dat is. Huilen en klagen, sidderen en twijfelen, dat kunnen we wel. Maar roepen, dat wil het keelgat niet uit. Want het boze geweten en de zonde knijpen ons de keel toe, de zekerheid dat God toornig is. De natuurlijke mens, de goddeloze kan onmogelijk zomaar God aanroepen, die God Die vertoornd is op ons en ons straft. Daarom, toen Jona zover gekomen was, dat hij riep, toen had hij het gewonnen. Roep de Heere aan in uw angst en u zult ruimte krijgen. Alleen maar roepen en niets anders. Hij vraagt niet naar uw werk of verdienste. De natuurlijke mens kan dat niet begrijpen, hij wil altijd wat meebrengen, om God te verzoenen en dan vindt hij niets. Hij kan niet geloven, dat roepen alleen voldoende is om Gods toorn te stillen, zoals Jona ons hier leert.

Al uw baren en golven zijn over mij gegaan. - Let er wel op, dat Jona van ‘uw golven’ spreekt. Als een dor blad een heel leger kan verschrikken, wat moet de zee dan Jona wel gedaan hebben? En wat zal de Majesteit van God in de dag van het gericht niet alle engelen en creaturen doen? Toen mijn ziel in mij bezweek, dacht ik aan de Heere. Dat wil zeggen: zich van God de Rechter tot God de Vader keren. Maar dat ligt niet in menselijke kracht. Maar ik wil dank offeren, mijn gelofte wil ik betalen aan de Heere,

omdat ik hulp ontvang. En de Heere sprak tot de vis en die spuwde Jona uit op het land. Wat eerst de dood diende, moet nu het leven dienen”.

Het gebed, dat is de weg naar de redding. Maar slechts het gebed dat staat op Gods Woord, dat aan God Zijn Woord teruggeeft, Hem Zijn Woord voor de voeten werpt, in het aangezicht slingert als het moet. “Als wij willen dat God onze gebeden verhoort, moeten wij eerst Gods Woord horen, anders hoort Hij ons niet, ook al zouden we wenen en schreeuwen tot we barstten.”

Wij moeten het twistgesprek met God aandurven. “Ik heb veel met God gedisputeerd in groot ongeduld”, schrijft hij in zulk een tijd, “en heb hem zijn beloften voor de voeten geworpen.” In zijn preken heeft hij verschillende malen de Kanaänitische vrouw als voorbeeld van de gelovige gesteld. Zij had de moed om met Christus te strijden. Toen zij Hem vroeg om te komen en haar dochter te genezen, antwoordde Hij, dat Hij slechts gezonden was tot de verloren schapen van het huis van Israël en dat Hij het recht niet had om het brood van de kinderen aan de honden te geven. Zij gaf toe dat ze een hond was. Ze vroeg ook niet meer dan een hond toekomt, de kruimpjes die van de tafel vallen. Ze hield Christus aan Zijn Woord. Toen behandelde hij haar niet als een hond, maar als een kind van Israël. “Dit is tot onze troost geschreven, opdat we zouden zien, hoe God Zijn aangezicht verbergt en dat we niet op ons gevoel moeten afgaan maar alleen op Zijn Woord. Alle antwoorden, welke Christus die vrouw gaf, klonken als “nee”, maar Hij meende het niet, Hij bedoelde niet “nee” te zeggen. Hij had niet gezegd, dat ze niet van het huis van Israël was. Hij had niet gezegd, dat ze een hond was. Hij had niet nee gezegd. Toch klonken al zijn antwoorden meer als nee dan als ja. Daaruit zien we, hoe ons hart in zijn verslagenheid de dingen aanvoelt. Het ziet niets dan almaar nee. Daarom moeten we ons keren tot het diep verborgen ja, verborgen in het nee, en ons met vast geloof aan het Woord van God houden.”

Wie dat verborgen ja gehoord heeft, durft zeggen: “Laat nu alles maar verdwijnen, waarop ik eenmaal vertrouwde. Heere, U bent het alleen, Die helpt en troost. U hebt gezegd dat U me helpen wilt. Uw woorden geloof ik. Daarop verlaat ik mij en daarbij wil ik blijven, er gebeure wat er gebeurt. Ach, mijn God en Heere, ik heb een vrolijk en troostrijk woord van U gehoord, daaraan hang ik, U zult tegenover mij niet tot leugenaar worden, dat weet ik. U kunt U houden zoals U wilt, wat U belooft hebt, dat zult U volbrengen, dat en niets anders.”

En dan weet hij de duivel ook van antwoord te dienen. Want die is ten slotte met al zijn geweld maar een klein knechtje van God, een opstandig knechtje, die zijn Heere probeert na te apen, maar Hij is al verslagen. God laat hem nog een poosje toe godje te spelen. Je kunt hem rustig voor de gek houden. “Als ik naar bed ga, wacht de duivel altijd al op me. Als hij me begint te plagen, geef ik hem ten antwoord: “Duivel, ik moet nu slapen, want dat is Gods gebod: overdag werken en 's nachts slapen. Ga dus weg!” Als hij dan nog niet ophoudt en mij mijn zonden voorhoudt, zeg ik: “Lieve duivel, ik heb het hele register gehoord. Maar ik heb nog meer zonden gedaan, die heb je nog vergeten. Die moet je ook nog aantekenen.” Als hij dan nog doorgaat me aan te klagen, dan zeg ik met verachting: “Heilige Satan, bid voor mij. Want jij hebt natuurlijk nooit kwaad gedaan en jij alleen bent natuurlijk heilig hè? Ga tot God en zie dat je zelf genade krijgt. Als je mij vroom wilt maken, zeg ik: medicijnmeester, genees jezelf!”

De humor in de aanvechting behoort ook tot de theologie van het kruis. Want dat de duivel machteloos is, wanneer hij wordt uitgelachen, komt omdat Christus alle aanvechtingen voor ons doorstond.

46. VAN CONCILIES EN KERKEN

De situatie in het politieke leven was na de Rijksdag van Augsburg onzeker. Eén ding was echter duidelijk: dat de strijd nu pas goed zou ontbranden. In zijn geweldig getuigenis “Vermaning aan de geestelijken” had Luther tijdens die Rijksdag nog eens dreigend uitgesproken, waar het om ging: dat God aan zijn eer zou komen op ieder terrein van het leven. Hij voelt, dat een beslissing nabij is. “Daarom is ons hoogste verlangen en deemoedigst gebed, dat u God de eer zult geven, tot uzelf inkeert, boete doet en u bekeert. Zo niet, neem mij dan het leven. Levend ben ik uw pest, stervend ben ik uw dood. Want God heeft mij tegen u opgehitst. Ik moet, zoals Hosea zegt, u als een beer en leeuw zijn.... U zult van mijn kant geen rust hebben, totdat u zich bekeert of te gronde gaat.”

En zijn vrienden, die het met Rome op een akkoordje hadden willen gooien, had hij gewaarschuwd: “Wie iets van het Evangelie prijs geeft en in de zak stopt, kan er op rekenen, dat Luther zal komen om deze adelaar heerlijk te bevrijden!” Door het ultimatum dat hun in Augsburg gesteld werd en het verbond van de katholieke vorsten werden de Protestanten opnieuw voor de vraag gesteld, of het geoorloofd was een militaire bond te sluiten om zich tegen de dreigende aanval te verzekeren. Ze deden het in 1531 te Schmalkalden en ditmaal min of meer met toestemming van Luther. Tot nu toe had hij zich uit alle kracht verzet tegen militaire plannen. Hoezeer hij moest toegeven, dat het een verdedigingsoorlog zou zijn, dat nam niet weg, dat de keizer de door God gestelde overheid was; verzet tegen hem zou dus opstand zijn. Luther beefde voor burgeroorlog en hij gruwde bij de gedachte, dat zijn volgelingen zich zouden verzetten tegen de rechtmatige vorst. Maar ten slotte liet hij zich door de juristen van het Saksische hof overreden, misschien de enige keer dat hij zich aan dit door hem zo gehate genus gewonnen gaf - en wellicht de reden dat hij ze daarna meer verafschuwde dan ooit. Hun redenering was de volgende: Als Paulus spreekt van de overheid, aan welke we gehoorzaam moeten zijn, gebruikt hij een woord in het meervoud. De overheid heeft geledingen, er zijn hogere en lagere. Het volk heeft geen recht zich tegen de overheid te verzetten, maar de lagere vorsten hebben niet alleen het recht, maar de plicht zich tegen de hogere te keren, ook met het zwaard, wanneer deze zich tyranniek gedragen. Dit geldt te meer voor de keurvorsten, daar zij de keizer zelf gekozen hebben. Luther heeft zich bij deze gedachtegang, ofschoon niet van harte, neergelegd.

Later namen de Calvinisten in Frankrijk haar over en pasten haar toe op de adel. En het is dit principe, dat de Nederlandse Calvinisten en Prins Willem het recht van opstand tegen koning Philips waarborgde. Vele Nederlandse historici menen, dat het Lutheranisme een absolute gehoorzaamheid aan de overheid leerde, het Calvinisme daarentegen het recht van opstand. Het is daarom goed te weten, dat dit Calvinistische principe van recht van opstand uit het Lutheranisme stamt.

Dat Luther zelf slechts noodgedwongen had toegestemd, zou spoedig blijken. De Protestantse vorsten en steden, in het Schmalkaldisch verbond verenigd, kregen hun kans, toen de keizer door een nieuwe aanval van de Turken in een gevaarlijke situatie geraakte. Luther verzette er zich tegen, dat men die zou benutten, integendeel, hij begeerde dat men de mogelijkheid om vrede met de vorst te sluiten zou aangrijpen. En zo kwam het in 1532 tot een vergelijk, waarbij de keizer voor het eerst de protestantse groep de facto erkende, totdat op een algemeen concilie een definitieve oplossing zou worden gevonden. Een algemeen kerkelijk concilie, hoe had Luther daarop vroeger al zijn verwachting gevestigd! Hoe hoopte hij, dat daardoor waarheid en eenheid bewaard zouden blijven. Sedert Zwingli gevallen was op het slagveld in de burgeroorlog tussen het protestantse en katholieke gedeelte van Zwitserland, was hij dieper

dan ooit overtuigd, dat de verbinding van Woord en zwaard uit den boze was in de letterlijke zin van het woord. Eén voordeel was er aan verbonden: met de naar het Zwinglianisme neigende groepen in-Zuid-Duitsland kon toen een compromis worden gevonden, hetgeen in 1536 in de zgn. Wittenberger Concordie geschiedde.

Toen de keizer over een concilie sprak, had Luther er goede moed op: “God zal hem helpen, die beste, vrome keizer Karel. Hij is moedig en rustig, ik geloof dat hij in een heel jaar niet zoveel zegt als ik in één dag.” Maar toen de paus (Paulus III) het plan overnam, begon hij aan de goede bedoelingen weer te twijfelen: “De paus wil een concilie om ons te verdoemen en te verbranden. Hij praat me te mooi.”

Een merkwaardige ontmoeting had plaats tussen de Reformator en de pauselijke nuntius Vergerio, naar Duitsland gekomen om over de mogelijkheden van een grote kerkvergadering te onderhandelen. Met 21 ruiters was hij Wittenberg binnengereden en koninklijk ontvangen op het keurvorstelijk slot. Daar werd Luther ten eten genodigd. Hij zei niet nee. Integendeel, hij bestelde de barbier en liet zich eens goed opdoffen. “Maak me jong”, zei hij tot de verbaasde kapper, “de papist moet denken: die ketter kan nog een heleboel onheil stichten.” –

“Wilt u de heer uit Rome ergeren?” –

“Ja, dat wil ik, ze hebben ons genoeg geërgerd. Vossen en slangen moet je met gelijke munt betalen.” –

“Moge God u bijstaan, dan bekeert u ze misschien.” –

“Nee, dat zal ik wel niet Maar ik zal ze eens goed de les lezen en dan kunnen ze versoepelen.”

Hij trekt zijn mooiste overhemd aan en een met bont gevoerde jas. Hij doet alle ringen die hij heeft aan zijn vingers en een zware gouden ketting om de hals. Wanneer hij met Bugenhagen in de wagen stapt, wrijft hij zich in de handen: “Daar gaat de Duitse paus met zijn kardinaal!”

Aan tafel begint hij met de gezant over zijn vrouw te vertellen, eenmaal non, nu een toegewijde huismoeder. “Drie jongens en twee meisjes hebben we. Ik hoop dat mijn oudste zoon een groot leraar van het Evangelie zal worden.”

Vergerio vraagt, of men in Wittenberg de priesters wijdt.

“Kijk”, antwoordt Luther, “daar zit de bisschop, die wij aangesteld hebben”, en wijst op Bugenhagen, de stadspredikant. “Wij doen het op de manier die de apostel Paulus heeft aangegeven.”

Vergerio lacht een beetje zuurzoet; hij vraagt Luther's mening over het vasten.

“O, vasten vinden wij een lofwaardige gewoonte. De keizer moest bij de wet bepalen, dat tweemaal in de week moet worden gevast en dan volledig. Maar zolang de paus het eist, doen we het juist daarom niet.”

De gezant veroorlooft zich de opmerking, dat Luther er geen prijs op schijnt te stellen bijzonder elegant Latijn te spreken.

“Nee, dat ben ik niet gewoon, maar Duits ken ik des te beter.”

Dan begint zijn tafelnoot over de buitenlandse politiek, maar daar gaat Luther niet op in. En eindelijk komt het gesprek op het concilie.

“Als het doorgaat”, zegt Luther, “zult u toch wel niet over het geloof en de zaligheid spreken, maar weer over allerlei onnut gedoe, over kloosteroefeningen en wat je in de vasten eten mag en hoe lang de rokken van de priesters moeten zijn. Wij hebben geen concilie nodig, wij hebben een goede evangelische leer en kerkorde. Maar voor de christenheid in het algemeen zou het goed zijn, dan kunnen degenen die nog in dwaling gevangen zitten, de waarheid ook leren kennen.”

Vergerio is geërgerd. “Als de Christenen uit de hele wereld, samenkomen in een vergadering, waarop de Heilige Geest neerdaalt hebben ze zeker alleen maar te besluiten wat u goed dunkt?”

“Natuurlijk”, antwoordt Luther, “wat anders? Ik zal komen op het concilie en mijn kop er af, als ik mijn leer niet verdedig tegen de hele wereld!”

Vergerio: “U bent boos!”

Luther: “Dat is niet mijn toorn maar Gods toorn.” –

“Ik ben blij, dat u in ieder geval komen wilt.” –

“Overal, waar u me hebben wilt.” –

“Ook naar Bologna?” –

“Van wie is Bologna?”

- “Van de paus” –

“Lieve hemel, heeft de paus die stad ook al ingepikt? Goed, ook daar zal ik komen.” –

“De paus zou er ook niet tegen opzien naar u te komen, hier in Wittenberg.” –

“Wij zullen hem graag verwachten.” –

“Wat denkt u, zal hij ongewapend naar u komen of met een leger?” –

“O, dat moet hij zelf weten; wij zullen hem ontvangen.”

Een merkwaardig tafelgesprek. Luther blijft op het slot, tot de nuntius afreist. Als Vergerio te paard stijgt, roept hij de ketter toe: “Zorg dat je klaar bent voor het concilie!”

Luther antwoordt: “Ja mijnheer, ik houd mijn hoofd en hals al klaar.”

In zijn rapport naar Rome schrijft de gezant: “Die vent is de arrogantie en kwaadwilligheid in persoon, een idiote kerel met platte manieren en primitieve ideeën, zoon van een dagloner en een minderwaardige meid uit een badhuis naar ik vernomen heb, hij heeft felle ogen, ze schieten vuur als bij een krankzinnige, hij is 50 jaar oud, maar maakt de indruk van een stoere veertiger.” Luther had bereikt, wat hij zich voorgenomen had.

Stellig zou hij gekomen zijn, wanneer op het concilie de Protestanten als gelijkberechtigden erkend waren. Toen uit de uitnodiging bleek, dat de bedoeling alleen was om de ketteren te veroordelen, dacht hij er niet aan. Maar van een tegenconcilie, waar de keurvorst van sprak, wilde hij ook niet weten. Er is ten slotte maar één kerk; als er twee concilies komen, is de breuk definitief. Wel gaf hij op verzoek van de keurvorst een samenvatting van de punten, waarin het principiële onderscheid met Rome's leer bestond, de zgn. “Schmalkaldische artikelen”, levendig en scherp omlijnd, heel wat militanter dan de Augsburgse Confessie en als noodzakelijke aanvulling daarvan later ook opgenomen in het belijdenisboek van de Lutherse kerk.

“O, Heere Jezus”, roept hij hier uit, “houd U Zelf concilie en verlos de uwen door Uw heerlijke wederkomst! Met de paus en de zijnen is het een verloren zaak.”

Twee jaar daarna, in 1539, vatte hij in een groot, belangrijk boek, geleerd door de ervaringen van de laatste jaren, nog eens zijn dogmatische en ethische inzichten samen. “Over concilies en kerken” heet het. Ook op concilies moeten we geen vertrouwen stellen. De traditie van de oude kerkvergaderingen is geen bodem, waarop de eenheid van de Kerk kan worden gebouwd. Gods Woord is de enige basis voor de samenleving van de christenheid in haar drie kringen van familie, Staat en kerkelijke gemeente. En dat Woord van God is Christus, Zijn Evangelie en Wet. Daarop moeten we in het geloof alles concentreren. “Want wij zijn het niet die de Kerk in stand kunnen houden. Onze voorvaderen zijn het ook niet geweest. Onze nakomelingen zullen het ook niet zijn. Maar Hij is het geweest, is het nog en zal het zijn, die zegt: Ik

ben bij u tot aan het einde van de wereld, zoals het staat in Hebreëen 13: *Jesus Christus here et hodie et in secula, Jezus Christus is gisteren en heden en tot in eeuwigheid, Die Het was, Die Het is en Die Het zijn zal. Ja, zo heet die Man en zo heet geen andere man. En niemand anders zal die naam dragen.*”

47. DE WERELD EN GODS RIJK

Heel de theologie en het werk van Luther is gespannen op onderscheiding van de twee rijken, de wereld en het koninkrijk van God. Die spanning wordt al meer eschatologisch geladen, hoe ouder hij wordt. En hij was vroeg oud. Dat hij zijn laatste jaren constant somber was, is niet waar. Hij kon ook toen uitermate vrolijk zijn en de brieven aan zijn vrouw vlak voor zijn dood sprankelen van humor. Maar hij had zeer zwaarmoedige buien. Dat hij aftands was is nog minder waar. Zijn colleges over Genesis, waar hij tien jaar over deed, vers voor vers filologisch en theologisch exegetiserend, bevatten mee van de rijkste gedachten, gevuld met de ervaringen van eigen leven. “Gedachten kunnen iemand oud maken”, zegt hij. En aan zulke gedachten tilde Luther zwaar, van zijn jeugd af aan. Wel kan men daar constateren, hoe hij zich graag verdiept in de gebeurtenissen van vroeger. Hij wordt niet moe de toestanden uit zijn jeugd te schilderen. “Ik zou niet graag willen, dat men die gruwel in ondankbaarheid vergat.” En tot de jongste studenten: “Jullie kunt in ieder geval later vertellen, dat je nog bij Luther college gelopen hebt.”

Zijn verlangen, *om ontbonden van deze wereld, met Christus te zijn*, groeide zienderogen. Daaraan is een negatieve zijde. De vele teleurstellingen in het openbare leven, de dreigende burgeroorlog, de zedeloosheid onder de jeugd, de toenemende macht van burgerlijke potentaten (vooral van de kleine, ondergeschikte potentaten) over de Kerk, zijn lichamelijk lijden - dat alles doet hem steeds intenser uitzien naar de verlossing van dit lichaam, de bevrijding uit deze wereld. Toch kan men het geen levensmoetheid noemen zonder meer. Als hij spreekt over de eeuwige toekomst is daar niet een man aan het woord, die het ondergaande schip wil verlaten, voor het te laat is. “*Het zalig uurtje*”, zoals hij het stervensuur pleegt te noemen, en de “*lieve, jongste dag*” van de wederkomst van Christus vallen bij hem in het perspectief van het geloof geheel samen.

De ergste teleurstelling is, dat de spanning tussen Wet en Evangelie, zoals hij die beleefde, de doorsnee-mens te machtig bleek te zijn, zodat ze in de praktijk telkens weer kortsluiting veroorzaakte.

Bij de “*Schwärmer*” sloeg ze door in de richting van een nieuw wettisch Christendom. Bij de “*lieve theologjes*”, zoals zijn oude vriend en medewerker Johan Agricola, ontstond de kortsluiting aan de andere kant daar werd *een Evangelie gepredikt van louter genade, zonder de schrik van de Wet*. Het laatste irriteert hem nog meer dan het eerste, omdat het een consequentie uit zijn eigen leer is. En hij ziet het gevaar van een losbandig leven in Wittenberg elke dag voor ogen, zodat hij zelfs een keer wegloopt en stellig in het buitenhuis van zijn vrouw was blijven wonen, als de lijfarts van de keurvorst met een deputatie van stad en universiteit hem niet had teruggehaald. Zelf raakt hij aan de draad met hoogspanning en krijgt een geweldige schok in de zoveel opzien barend zaak van het dubbelhuwelijk van de landgraaf van Hessen. Luther achtte hoererij erger dan bigamie en gaf in die richting in dit bijzondere geval zijn biechtraad. Hoe het wereldlijk recht daarover dacht, daarvan trok hij zich als biechtvader niets aan. Maar de botsing met de moraal was hevig en de klap voor heel

de reformatorische beweging raak.

Uit alle verwarring en gevaar stijgen constant zijn verzuchtingen omhoog. “Ik had verwacht, dat men het Evangelie met hartelijke dankbaarheid zou aannemen, daardoor zich bekeren en een beter leven leiden. Maar het is helaas omgekeerd, de wereld wordt hoe langer hoe slechter.”

En een merkwaardig woord, waarin duidelijk uitkomt, hoe Luther in eigen hart de spanning ervoer: “De wereld is een huis, waarin allen slapen en besloten liggen, maar ik alleen ben buiten het huis, op het dak, nog niet in de hemel, en toch ook niet meer midden in de wereld. De wereld heb ik onder me en de hemel boven me, zodat ik tussen het leven van de wereld en het leven van de eeuwigheid eenzaam zweef in het geloof.”

Meer dan vroeger treden aartsvaders en profeten op de voorgrond van zijn Bijbelse belangstelling. Hij voelt zich als Abraham in slapeloze nachten met zware aanvechtingen, zucht en weent met hem over Sodoms verdorvenheid en val. In de klachten van Mozes en Jeremia, die zich door hun volk bedrogen voelen, hoort hij zijn eigen stem. Zoals Jacob vecht met de engel tegen dood en zonde, zo is het in zijn leven, één worsteling met God en de boze. En is het niet altijd zo geweest, dat de mensen juist in de tijden, dat Gods Woord zuiver werd geleerd, het slechtst waren, zelfverzekerd en nalatig? Zo was het in de dagen van Noach, van Abraham, ook van de Heere Christus en de Apostelen. De prediking van Gods Woord maakt het verzet los en de boze stelt zich fel te weer. De tijd van het Rijk is nabij, dus spitsen de tegenstellingen zich toe in de wereld.

In barokke beelden, die onze voorstelling te boven gaan, wist Luther voor zijn gemeente de Bijbelse symboliek van de wederkomst van Christus af te schilderen: “Er zal een geweldige oorlogskreet gehoord worden: hoei, hoei. Een grote engel zal de trommel slaan. Dan zal God de bazuinen blazen, geen bazuinen van koper of zilver zullen het zijn. Dat zal een krijgsgeroep en *tatarata* worden. Dat zal er op losgaan met *boemerdeboem boem boem* donderslagen, die eikebomen verpletteren. Dat alles is nog maar een zwak voorspel, want dan zal Christus komen om de ongelovigen met Zijn bliksem stuk te slaan.”

Maar midden in dit gericht is de redding. Wie in Christus is, hoeft voor dat gericht niet te vrezen, mag er naar uitzien met verlangen, want voor hem is het geen oordeel maar verlossing, een dag van blijdschap, die we met groter vreugde verwachten mogen, dan waarmee een bruid zich verheugt op haar trouwdag.

Diep is hij overtuigd dat het alles maar beeld is. Wij weten niets van wat de eeuwigheid inhoudt, dan wat ons in Christus is getoond. “Zoek uzelf alleen in Christus en niet in uzelf, zo zult u uzelf eeuwig in Hem vinden.” De overgang van de tijd in de eeuwigheid is een geboorte. “We weten er zo weinig van als een kind in het lichaam van zijn moeder weet van de buitenwereld die het tegemoet gaat.” We zullen met grote open ogen staan te kijken in een nieuwe wereld en dan zullen we begrijpen, dat we in het aardse leven de werkelijkheid altijd maar bekeken hebben als door een matglas, met knipperende oogleden.

Zijn 63^e verjaardag vierde Luther met tal van vrienden onder vrolijke scherts. Toch streek de schaduw van de dood over de tafel. “Pasen zal ik niet meer beleven” zei hij en begon te spreken over de eeuwigheid. Hij keek naar zijn hondje, dat om een stukje vlees bedelde. “God zal daar ook nieuwe hondjes scheppen... wij zullen er vliegen als een vogeltje en duiken in de diepste zeeën en er de schoonste parels naar boven halen. We zullen met hemel en aarde, met zon en sterren en alle creaturen spelen.” Acht

dagen later beëindigde hij zijn colleges over Genesis: “Dit is nu die lieve Genesis. Onze Heere God geve, dat men het na mij beter doet. Ik ben zwak ik kan niet meer.” Dat was november 1545.

In januari van het volgend jaar reisde hij naar Eisleben, zijn geboortestad, om te helpen een oude twist tussen de graven van Mansfeld bij te leggen, daar heel het graafschap zwaar onder die onenigheid te lijden had. Met een ziek lichaam sleepte hij zich er heen. Zijn vrouw had alle reden om ongerust te zijn, maar in zijn kostelijke, laatste, brieven tracht hij haar angst weg te wuiven. Onderweg werden ze opgehouden door de rivier de Saale, die buiten de oevers was getreden. “Wij kwamen een grote Wederdoper tegen”, schrijft hij, “met geweldige golven en ijsschotsen, hij probeerde ons te herdopen. We hebben maar een paar dagen gewacht.”

Te midden van de moeilijke discussies in Eisleben, die dagenlang duurden en hem afmatten, vindt hij telkens een ogenblik voor een brief naar huis. “Aan mijn lieve vrouw, Doctores, Directrice van de Wittenberger varkensmarkt (waar Käthe de biggetjes kocht voor haar boerderij). Lieve Käthe, lees het evangelie van Johannes en die kleine Catechismus, waarvan je eens zei: “hoe komt het toch, dat daar alles over mij in staat? Het lijkt wel, of je Gods eigen zorgen op je genomen hebt, alsof God geen tien Doctor Maartens zou kunnen scheppen, als die ene ouwe in de rivier de Saale verdrong.... Ik heb een betere Beschermmer. Dat is Hij, die in een kribbe lag en gevoed werd aan de borst van een maagd en zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader - wees dus maar gerust.”

En ten slotte schrijft hij haar een blijde, rustige brief: het moeilijke werk is volbracht, de graven zijn met elkaar verzoend, ze gaven elkaar bij een maaltijd aan Luther's tafel de hand. En de laatste woorden van deze laatste brief zijn als de echo van het refrein van zijn leven: “Nu zullen we afwachten en zien wat God doet.” Wat dat was, vermoedde hij wel. “Ik ben hier in Eisleben geboren en gedoopt, misschien moet ik hier ook sterven”, zei hij tot zijn vrienden.

Slechts een paar uur later stond hij voor een rivier, donkerder en dieper dan de overstroomde Saale. Eenmaal had hij het woord geschreven: “Als we geloven, zullen de wateren onder ons wijken en ons niet schaden, maar van ons vlieden. En de golven boven ons, hoog, alsof ze ons overstelpen zullen, dat zijn de verschrikkingen en verschijningen van de andere wereld, die in het uur van de dood ons doen vrezen - als we er geen aandacht aan schenken, maar met sterk geloof doorstappen, zullen we droogvoets en ongedeerd in het eeuwige leven binnenkomen.”

De dag na zijn dood vond men op tafel in de sterfkamer een briefje, waarop hij in het Latijn een programmatische samenvatting van zijn levenswerk had gekrabbeld: “Vergilius in zijn herdersgedichten kan niemand verstaan, als hij geen 5 jaar herder is geweest. Cicero in zijn brieven kan niemand begrijpen, als hij niet 25 jaar in de politiek heeft gezeten. De Heilige Schrift mene niemand voldoende te hebben geproefd, als hij geen 100 jaar lang met profeten als Elia, Elisa, Johannes de Doper, Christus en de Apostelen de gemeente heeft geregeerd. Probeer niet, dit goddelijk heldendicht te begrijpen, maar buig u diep aanbidde voor Zijn sporen.”

En dan in zijn moedertaal: “*Wij zijn bedelaars. Hoc est verum, dat is waar.*”

Maar niet daarop komt het aan dat wij bedelaars zijn, maar daarop, dat wij met Luther geloven in de Vader van Christus, Die de hoop van de zwakken, de troost van de

zondaars, het leven van de stervenden is, en die de lege handen van bedelaars vult.

48. LUTHER'S PORTRET

Wij kennen een mens pas, als we zijn gezicht kennen. “Het gelaat is het monogram van het denken en doen van de mens”, heeft Schopenhauer gezegd. Hoe heeft Luther er uitgezien? Voor velen is dat helemaal geen vraag. Zij zouden hem om zo te zeggen uit duizenden herkennen en als u tekenen kon, zou het u geen moeite kosten een karakteristieke Lutherkop in enkele lijnen te schetsen. Honderd tegen één werd dat dan een gemoedelijke, dikke Luther. Zijn onderkin rust behaaglijk in de brede kraag van zijn toga, waaruit het witte halsboord komt kijken, met een rood koordje toegestrikt. Zo hangt zijn portret in onze catechisatiekamers. Nu, wat dat rode koordje betreft, dat is tenminste historisch. Luther heeft er heel wat over moeten horen van de vrome broeders, dat hij zich zulk een wereldse versiering permitteerde, maar hij was er nu eenmaal op gesteld. Die man echter met dat goedige gezicht, met die nietszeggende ogen, dat is Luther niet. De hervormer moge dan in het laatst van zijn leven aan zwaarlijvigheid geleden hebben, de scherpe blik van zijn ogen en de kracht van zijn gelaatsuitdrukking heeft hij daarbij zeker niet verloren. Een goedige dikzak is Luther nooit geweest. Juist in zijn ouderdom was hij vaak ongenaakbaar, bij het woeste af.

Wij bezitten niet veel beschrijvingen van tijdgenoten betreffende het uiterlijk van de Reformator. Maar de weinige, die ons overgeleverd zijn, spreken toch wel een andere taal dan dat klassieke “Luthertype”.

De oudste is van een Leipziger humanist, die het godsdienstgesprek tussen Luther en Eck in genoemde stad heeft meegemaakt en de 35-jarige monnik aldus beschrijft: “Martinus is van middelbare grootte. Zijn lichaam is mager, door zorgen en studeren zo uitgemergeld, dat men, als men dichtbij komt, bijna al zijn beenderen tellen kan. Hij is in de kracht van zijn leven.” Klein is Luther dus vast niet geweest, want deze schrijver vergelijkt hem hier met zijn tegenstander Eck, die groot en zwaar van stuur was. Op veel prenten (ik denk b.v. aan de in ons land bekende “Luther met de zwaan”) wordt de hervormer als een kortbenig manneke afgebeeld, bovendien dan nog breed, bij het vierkante af. Maar hier blijkt, dat hij zelfs naast de robuste Eck de indruk maakte van iemand van middelbare grootte.

Een jaar later is het eerste portret van Luther gemaakt. Het is van de hand van Lucas Cranach, een van zijn intieme vrienden, belangrijke figuur in Wittenberg, waar hij ook “burgemeester” was. Cranach heeft verscheidene portretten van de Hervormer vervaardigd. Men kan zonder overdrijving zeggen, dat vrijwel alle afbeeldingen, die we van Luther bezitten, van zijn hand zijn, en de weinige die het niet zijn, werden toch bijna alle naar zijn voorbeelden gemaakt. Nu is Cranach zeker geen onverdienstelijk schilder geweest.

Maar een groot kunstenaar was hij toch niet. Heel jammer is het, dat de beide grootste Duitse portretschilders uit die tijd niet in de gelegenheid geweest zijn Luther af te beelden. Hans Holbein, die sympathiek tegenover de Hervormer stond, zou ons stellig een objectief, om zo te zeggen fotografisch nauwkeurig, beeld gegeven hebben. Maar hij was in Zwitserland.

Nog spijtiger is het, dat Albrecht Dürer, die Luther zo zeer bewonderde, niet heeft kunnen voldoen aan zijn voornemen. In 1520 schreef hij aan Spalatinus: “Als God het mij vergunt, zal ik Dr. Martinus Luther bezoeken en een mooie kopergravure van hem maken.” Hij is helaas niet meer in Saksen geweest. Welk een verlies dit voor ons betekent, begrijpen we pas, als we de afbeeldingen, die Cranach van Melanchthon

maakte, vergelijken met de gravure, welke Dürer van hem vervaardigde. Dat wil niet zeggen, dat Cranach's beeltenissen van Luther nu bepaald slecht zijn. Maar het geniale van Dürer's kunst ontbreekt er aan, juist dat echte en levende, wat we zo graag zouden bezitten. Laat ons echter tevreden zijn. Wij kunnen dat te eerder, nu Cranach het niet bij één portret heeft gelaten, maar zijn vereerde vriend telkens weer heeft afgebeeld.

Het eerste portret is, zoals we zeiden, van 1520, dit misschien wel meest beslissende jaar in Luther's leven, toen hij zich, “al studerende en schrijvende”, zijn roeping pas goed bewust werd. En men kan gerust zeggen, dat de eerste greep ook één van de beste is geweest. Mooier dan deze gravure van de jonge monnik is eigenlijk geen enkel portret. Zwaarmoedigheid en strijdlust spreken beide uit het wilskrachtige gelaat. Dit is Luther, die de stellingen aansloeg, die de banbul in het vuur wierp. Duidelijk zien we de sterke welving van het voorhoofd boven de diepliggende ogen, de krachtige neus en de vastberaden mond. Een magere, benige kop. De harde innerlijke strijd van de laatste jaren staat er op afgetekend. Maar hij is nu tot rust gekomen en hij zal geen stap meer wijken van de weg, die hem is geweest. Jammer, dat Cranach geen kans zag om de “demonische” ogen, waarover Cajetanus, Aleander en Vergerio naar Rome rapporteerden, weer te geven. Maar in ieder geval: dit is een betere Luther om in onze catechisatiekamers te hangen dan de traditionele oude heer van onze oleografieën!

Uit 1521, het jaar van de Rijksdag, bezitten we twee belangrijke portretten, dat waarop Luther als doctor met de baret is afgebeeld, en dat van Jonker George met de baard, zoals hij er in zijn Wartburg-tijd uitzag. De eerstgenoemde afbeelding is al spoedig op verschillende wijze vermenigvuldigd en versierd. Alsof het een heiligenbeeld gold, werd ze in Worms gretig gekocht. Wij zien hier duidelijk welk een verandering er in Luther heeft plaats gegrepen sedert het vorige jaar. Dit is geen ascetische monnik meer, maar een man midden in het leven. Zonder vrees, ook al is de wereld vol duivelen, ook al wacht hem misschien de vuurdood, ziet hij de toekomst tegemoet. Duidelijk blijkt hier de waarheid van wat één van de studenten zegt van houding en gang van de hoogleraar: “Hij neigt meer achterover dan voorover, met naar de hemel opgeheven gelaat.” Hier zien we, zoals dat bij portretten en profiel uit de aard van de zaak het geval is, beter de “architectuur” van de kop, het hoge voorhoofd met de merkwaardige welving boven de ogen, volgens fysionomen een bewijs van activiteit en moed en eigen aan mensen, die wel eens wat meer zeggen dan ze verantwoord kunnen, waar ze dan al spoedig weer spijt van hebben. Nu, dat komt uit.

In 1525 ontstond wat men tegenwoordig veelal beschouwt als het beste van Cranach's schilderijen: *het huwelijksportret van Luther*. Een man in de kracht van zijn jaren. Het mag waar zijn, dat hij er voor een bruidegom wat somber uitziet. Maar het was ook de meest spannende tijd van zijn leven en hij had in de boerenopstand juist zijn grootste teleurstelling meegemaakt. In ieder geval is deze beeltenis oneindig mooier en stellig ook juister, dan de meeste portretten, die daarna nog uit Cranach's atelier kwamen. Daarop zien we Luther in toga met baret, veelal met een Bijbel in de handen. Een weke figuur, met afhangende schouders, dikke en slappe handen. Heel de houding is geposeerd. Er zijn talloze variaties van dit type, de meeste trouwens niet van Cranach zelf, maar van leerlingen. Vooral Lucas Cranach de Jongere heeft dit verwekelijgingsproces tot het uiterste doorgevoerd. Zijn Lutherkoppen op het altaarschilderij te Weimar en op het Epithaphium van Burgemeester Meyenburg te Nordhausen zijn voorbeelden van deze vriendelijke, welgedane, oude heer, de “goede en trouwe

huisvader”. Zo ontstond langzamerhand het bekende “Luthertype”, een patertje goedleven, liefst met een warme pels om de schouders, met vriendelijke, kleine oogjes in een pafferig gezicht. Dit moge een patriarchale verschijning zijn in veter oog, met de echte Luther heeft het niet veel te maken.

Op grond van de gegevens mogen wij dus veronderstellen, dat de eerste gravures en schilderijen van Cranach het best de karakteristieke trekken van de grote Hervormer weergeven. Zo willen wij hem in gedachten houden: een mens midden in de spanning van een felbewogen tijd, met een ontzaglijke taak, hem door God zelf op de schouders gelegd. Geplaagd door zwaarmoedigheid, gekweld door twijfel, zo nauw met de duivelen verkerende, dat de Satan hem 's nachts vaak dichter nabij was dan zijn eigen Käthe; een hartstochtelijk man, onweerstaanbaar in zijn driftige polemieken, bij het woeste af. Maar tegelijk een man van sterke, rustige moed, geworteld in de gehoorzaamheid jegens zijn God, tot in de laatste vezels van zijn wezen overtuigd, dat hij tot Gods werktuig geroepen is. Hij heeft geloofd en geleefd in Christus, in Wie de verre en duistere God hem tot een machtig Vader werd, door Wie hij zich als een klein kind liet vormen en leiden en gebruiken voor een groot werk in Kerk en wereld.

Toelichting Dr. W. J. Kooiman

Luther moet gezegd hebben: „Als je mij opensnijdt springt er een paap uit." Zo zijn er Lutherkenners bij wie Luther eruit springt als je ze opensnijdt. Zo'n man was prof. dr. W. J. Kooiman (1903-1968), die na de evangelisch-lutherse gemeenten van Wildervank/Veendam, Deventer en Amsterdam te hebben gediend, vanaf 1945 tot 1968 hoogleraar was aan het Evangelisch-Luthers Seminarium.

Ds. Buskes, die in Amsterdam tegenover hem woonde, verdacht Kooiman ervan aan onderverhuur te doen: „Iedere dag zag ik Luther bij hem in- en uitgaan. De gedachte kwam wel eens bij mij op dat in huize Kooiman niet dr. Willem Kooiman maar dr. Maarten Luther het voor het zeggen had."

Nochtans kon Kooiman na alle Lutherherdenkingen in 1967 de naam Luther niet meer horen. Hij werd er ziek van. Zo verging het naar eigen zeggen de kinderen van prof. dr. Herman Selderhuis met Calvijn in het voorbije Calvijnjaar; afgesloten 31 oktober 2009.

Kooimans vader was Hervormd predikant en hijzelf studeerde daar ook voor. Maar vanwege z'n grote belangstelling voor Luther kwam hij in contact met Lutherse voorgangers en maakte de overstap naar de Lutherse gemeenten.